

Bohemica Olomucensia
Časopis pro bohemistická a mezioborová studia

Ročník VIII (2016)

Číslo 2 — Linguistica

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky finanční podpoře, udělené roku 2016 Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci Institucionálního rozvojového plánu, Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.

5/ Karel Komárek – Editorial

Studie a články

- 8/ Štěpán Šimek – Slovo tvorný vývoj substantiv s příponou -ež ve staré a střední češtině
- 18/ Miloslava Vajdlová – Vývoj rodové příslušnosti deverbativ na -ež
- 34/ Karel Komárek – Vlastní jména v dopisech Karla Havlíčka
- 50/ Jindřiška Svobodová – Persvazivní funkce výrazových prostředků syntaktického plánu ve vybraných komunikátech mluvené publicistiky
- 80/ Michaela Kopečková – Kvalita a kvantita vokálů u moderátorů televizního zpravodajství ČT 1
- 98/ Božena Bednaříková – Muž a strom v nové Akademické gramatice spisovné češtiny
- 108/ Oldřich Uličný, Pavlína Kašpárková, Magda Kurdíková, Kateřina Václavková – Ke zkoumání struktury a funkcí českého pravopisu
- 122/ Mariia Dobrova – On current problems of modern phraseology: idiomatic expressions and the Internet
- 136/ Ludmila Stěpanova – K historickému studiu české a ruské frazeologie

Varia

- 157/ Jindřiška Svobodová – Nově vzniklá tradice olomoucké jazykovědné bohemistiky
- 159/ Božena Bednaříková – Slavic Linguistic Society a její 11. výroční zasedání v Torontu
- 161/ František Čajka – Odešel velký průvodce jazykovým evropanstvím – prof. Jiří Marvan (28. leden 1936 – 13. duben 2016)

Lingvistické číslo VIII. ročníku časopisu *Bohemica Olomucensia* (2016) přináší původní studie i referáty ze synchronních i diachronních jazykovědných disciplín a představuje několikéré výsledky spolupráce olomoucké katedry bohemistiky s významnými pracovišti u nás i v zahraničí. Dva příspěvky ze slovo tvorby staré i střední češtiny – o ústupu substantiv s příponou -ež – připravili pracovníci oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český Akademie věd ČR Štěpán Šimek a Miroslava Vajdlová. Pojednání o vlastních jménech v dopisech Karla Havlíčka Borovského je dílčí výstup z projektu kompletního kritického vydání Havlíčkovy vlastní i přijaté korespondence, které chystá tým vedený členy Ústavu českého jazyka a teorie komunikace Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Mluvenými projevy v televizní publicistice a zpravodajství, konkrétně jejich syntaktickou stránkou a ortopedickou úrovní, se zabývají Jindřiška Svobodová a Michaela Kopečková. Dvěma studiemi z oblasti frazeologie přispěly rusistky z olomoucké katedry slavistiky Ludmila Stěpanova (s důrazem na opomíjený diachronní aspekt zkoumání frazeologických jednotek i celého frazeologického subsystému) a Marie Dobrova (rusky psaná stať „Idiomatické výrazy a internet: K aktuálním otázkám současné frazeologie“). Božena Bednaříková kriticky hodnotí pasáže o paradigmatice substantiv v nové Akademické gramatice spisovné češtiny od autorského kolektivu v čele s Františkem Štíchou a poukazuje na některé koncepční i detailní nedostatky tohoto ambiciózního mluvnického popisu. Emeritní profesor naší katedry Oldřich Uličný a doktorandky Pavlína Kašpárková, Magda Kurdíková a Kateřina Václavková prezentují dílčí výsledky rozsáhlejšího výzkumu pravopisných dovedností a dokládají mimo jiné přednost morfologického principu v současném českém pravopise před principem fonologickým.

V oddílu „Varia“ referuje Jindřiška Svobodová o sympoziu „Komárkova jazykovědná Olomouc“, které naše katedra pořádala 20. října 2016: jeho hlavním zaměřením byl současný stav dialektů a dalších běžně mluvených podob češtiny. Odborná setkání věnovaná památce významného představitele olomoucké bohemistiky prof. Miroslava Komárka (1924–2013) by se počínajíc touto akcí měla konat pravidelně. František Čajka ze Slovanského ústavu Akademie věd ČR hodnotí vědecký odkaz nedávno zemřelého bohemy a slavisty Jiřího Marvana. Božena Bednaříková pak informuje o výročním zasedání Slavic Linguistic Society v Torontu, kterého se aktivně účastnila.

Karel Komárek

studie
a články

**The Old Czech and Middle Czech Nouns with the Suffix -ež
and Their Word-Formative Development**

The article focuses on the Old Czech and Middle Czech nouns with the suffix -ež and their word-formative development. Unproductiveness of this word-forming type and peripheral character of lexical items derived within it is proved even in older stages of Czech.

Keywords: language development, diachrony, Old Czech, Middle Czech, word-formation, suffix, productiveness

Mgr. Štěpán Šimek
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Oddělení vývoje jazyka
Valentinská 1
116 46 Praha 1
simek@ujc.cas.cz

SLOVOTVORNÝ VÝVOJ SUBSTANTIV S PŘÍPONOU -EŽ VE STARÉ A STŘEDNÍ ČEŠTINĚ

ŠTĚPÁN ŠIMEK

Slovní zásoba současné spisovné češtiny¹ obsahuje pouhých pět substantiv odvozených pomocí sufixu *-ež*. Jedná se o hromadná (leč nikoli v pravém smyslu slova)² deadjektivní *mládež*, *drůbež*, deverbativní jména dějová *krádež*, *loupež* a na hranici obou slovotvorných kategorií stojící *verbež*. Tvoření substantiv pomocí sufixu *-ež* je v nové češtině právem hodnoceno jako zcela či naprosto neproduktivní (Dokulil 1967: 489 a 618).

O.1 Ve starších obdobích češtiny je však počet derivátů vytvořených pomocí této přípony větší, přesto jim zatím nebyla věnována pozornost; není tak dosud popsán ani subsystém jmen tvořených příponou *-ež* jako slovotvorný typ, ani produktivita přípony *-ež* v jednotlivých obdobích vývoje češtiny. Tento příspěvek si klade za cíl zaplnit toto dosud prázdné místo v naší odborné literatuře. Kromě snahy o získání teoretických poznatků máme na zřeteli i jejich praktický dopad, který by se mohl projevit např. náležitým popisem slovotvorně-motivačních vztahů v diachronním výkladovém slovníku.

O.2 Subsystém jmen tvořených příponou *-ež* popisujeme komplexně: staticky, synchronně i dynamicky, diachronně. V rámci statického popisu provádíme dva synchronní řezy a analyzujeme zvláště slovní zásobu staré češtiny (1.) a češtiny doby střední (2.).³ Při synchronní analýze klasifikujeme příslušná substantiva podle slovního druhu slova fundujícího (1.1.1, 1.2.1, 2.1.1, 2.1.2); popisujeme je z hlediska postavení na ose centrum–periferie ve slovní zásobě dané doby (1.1.1, 1.2.1, 2.1.1, 2.1.2); pomocí interpretace významové stránky jak slov fundujících, tak derivátů je zařazujeme do příslušné onomaziologické kategorie (1.3, 2.2); nastiňujeme míru produktivity příslušného slovotvorného typu (1.4, 2.2). Při analýze zaměřené diachronně podáváme nárys vývojové dynamiky tohoto slovotvorného typu při zohlednění existence/doloženosti derivátů v dřívějších vývojových stádiích slovanských jazyků a v kontextu dnešního stavu ve slovanských jazycích (3.).

1. Ve staré češtině obsahuje celý zkoumaný slovotvorný subsystém tyto lexikální jednotky (dále LJ):⁴ *krádež* (s doloženou hláskovou variantou *krá-*

/1/ Zachycená v moderních novočeských výkladových slovnících od PSJČ po SSČ i ve slovníku retrográdním (Těšitelová et al. 1986).

/2/ Viz Danešovo zpracování příslušné kapitoly u Dokulila (Dokulil 1967: 489).

/3/ Vymezení staré češtiny srov. EŠČ, s. v. *čeština stará raná, čeština 14. století a čeština doby husitské*, vymezení češtiny střední viz ibidem, s. v. *čeština humanistická, čeština barokní*.

/4/ Výchozí materiál pro analýzu představuje lexikální kartotéka oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., pořízená pro vznik akademického staročeského slovníku; více informací o ní u Homolkové (Homolková 2007: zejména 223–229). Kromě kartotéky využíváme

deř, m., pozd. f.), kúpež (m., pozd. f.), lúpež (m.), mētež/mietež (m.), plátež (m.), pletež/plétež⁵ (m.), zmietež (f.), ztrátež (m.); mládež (m., pozd. (?) f.); dróbež (m., pozd. (?) f.).⁶

1.1.1 Mezi deverbativny centrální postavení zaujímají slova *krádež* a *lúpež*. Svědčí o tom nejen počet dokladů (105 a 213), pocházejících z celého druhového a žánrového spektra stč. písemných památek – z něhož lze nepřímou odvodit, že se jednalo o slova frekventovaná –, ale především jejich systémové zakotvení:⁷ obě LJ jsou polysémny⁸ a sama se stala základovým slovem pro vytváření četných derivátů.⁹

slovníkové zpracování, pro něž byla rovněž podkladem, ve StČS či ESSČ. Staročeské doklady uvádíme a památky citujeme podle zásad StČS 1968, ovšem pro účely článku transkribujeme i sledované lexikální jednotky.

/5/ Variantami lexemů uváděnými za lomítky upozorňujeme na problém spočívající v určení kvantity kořenné samohlásky u slov *mētež/mietež* a *pletež/plétež*. Gebauerův *Slovník staročeský* (Gebauer 1970) uvádí *mētež* se samohláskou krátkou. Na tuto podobu upozorňuje i StČS a patrně na jejím základě uvádí heslo *pletež* také s krátkou samohláskou. Ostatní doložená slova téže čeledi však ukazují spíše na tendenci zachování dlouhé kořenné samohlásky v případě fundace slovesem s dlouhou samohláskou či dloužení v případě, že základové sloveso mělo samohláskou krátkou (*platiti* – *plátež*). Tuto tendenci zřejmě potvrzuje zpracování hesla *zmietež* v ESSČ i podoby *mítež*, *plétež* doložené v češtině doby střední (viz níže). Nelze však vyloučit ani kolísání: v kartotéce vzniknuvší pro potřeby PSJČ je první ze slov doloženo v podobě *mētež*, a to dvěma doklady z let 1869 a 1870. Jedná se ovšem o doklady specifické, jde totiž o biblizmy nacházející se v překladech evangelijních textů od Františka Sušila.

/6/ U většiny existujících dokladů LJ *mládež* a *dróbež* není možné jednoznačně určit jmenný rod, prokazatelný je pouze tvar feminina *dróbež*, viz níže doklad v pozn. 15.

/7/ K pojetí centra a periferie ve slovní zásobě viz např. Němec 2009: 75–79.

/8/ Obě vyjadřují čtyři významy: *krádež* – 1. *krádež*, odcizení něčeho, zlodějský skutek: *pokladové krádežem rostú* EzopBaw 3014; 2. *krádeže*, kradení, zlodějské počínání: *jenž krádežem se obchodí* EzopBaw 2321; 3. ukradená věc, lup: *když běží s krádežem a pak bývá polapen* JakZjev 459a; 4. *krádežem* ve funkci adv. tajně, zvl. neprávem ap.: *krádežem načierachu vody* BiblOl Jud 7; *lúpež* – 1. *loupež*, (u)loupení, násilné zmocňování n. zmocnění se něčeho majetku: *to je o lúpeži právo, ješto cestný lúpež nenie* PrávŠvábA 116b; 2. *koho* *oloupení*, okradení někoho: *by lúpež chudiny božie nebyl v domiech vašich* ŠtítSvát 37a1; *jest lotr lúpežem živ* JakPost 28a; čeho (chrámu ap.) *vyloupení*: *terak by se pomstili nad Trojanskými o únosu ... a o lúpeži chrámu TrojK 103b*; 3. *loupení*, drancování, plnění, brání kořisti (zvl. ve válce): *nazejtří ihned loupeže veliké učinivše, Vyšehradští silněji se ohradili a škody mnohé ... jim [Pražanům] činili jsou* BřezKron 364; 4. *loupež*, lup, kořist: *vojsko do Uher uvedl a veliký lúpež odtovad vyvedl* SilvKron 24b. Děkujeme kolegům za možnost nahlédnout do pracovní verze hesel ESSČ ještě před jejich zveřejněním.

/9/ Uvádíme všechny členy čeledi, nikoli jen bezprostřední deriváty analyzovaných LJ: *krádežník*, *krádežný/-ní*, *krádežsky*, *krádežský*, *svatokrádež*, *svatokrádežitý*, *svatokrádežně*, *svatokrádežný*, *svatokrádežský*, *svatokrádežství*, *svatokrádežstvo*; *lúpežně*, *lúpežnicě*, *lúpežník*, *lúpežný*, *lúpežový*, *lúpežsky*, *lúpežský*, *lúpežství*, *nelúpežsky*, *svatolúpežný*.

1.1.2 Ostatní slova lze hodnotit jako okrajová. Doložena jsou ojediněle nebo pouze jednotkami dokladů,¹⁰ s výjimkou slova *plátež* jsou monosémní¹¹ a kromě jediného nevstupují do slovotvorných vztahů jako slova fundující.¹²

1.2.1 Subsystem deadjektiv hraje ve stč. slovní zásobě nevýznamnou roli; nápadné je i to, že existující doklady pocházejí z velmi pozdní doby – až ze druhé poloviny 15. století. Pokud lze hovořit o centrálně-periferním postavení doložených LJ, centrálnější postavení zaujímá *mládež*: je doložena šesti doklady a vyjadřuje tři významy.¹³ Naproti tomu monosémní¹⁴ slovo *dróbež* je zachyceno pouhými dvěma doklady.¹⁵

1.3 Z hlediska onomaziologické charakteristiky lze deverbativa zařadit do skupiny dějových jmen, a to označujících pojmenování děje nebo výsledku děje. Skupinu deadjektiv pak tvoří jména hromadná, resp. jména označení skupiny tvořené prvky nesoucími určitý společný znak.

1.4 Analýzu produktivity slovotvorného typu opíráme o hlediska vytýčená na pozadí teorie Dokulilovy D. Šlosarem (1986: zejména 252–254). Všimáme si tedy nikoli jen počtu derivátů odvozených příslušným sufixem, ale rovněž dalších parametrů.

1.4.1 Tvoření deverbativních substantiv příponou *-ež* je již ve staré češtině neproduktivní. Kromě absolutního počtu takových LJ, který je – jak ukáží doklady – nevelký, o tom svědčí omezená distribuce formantu.

1.4.1.1 Jedná se především o omezenost morfologickou – sufix se pojí jen se slovesy bez kmenotvorné přípony či slovesy *i*-kmenovými (*krásti*, (*z*)*miesti*, *plésti*; *kúpiti*, *lúpiti*, *platiti*, *ztratiti*); omezenost slovotvornou – jen

/10/ *kúpež* – *Simonía*, *kúpež* nebo *prodáníe posvátného* KapPraž 125, 306a, 14. st.; *míetež/mětež* – aby nebyl *míetež* v lidé DivKlem C 360 (editorem ovšem anotováno jako *mětež*); *plátež* – *slibil jí [paní Dorotě pohnaný] ... raden i pomocen býti k pláteži* Půh 3,227 (1446), *na 10 let nebyl naříkán o žádný plátež* NaučBrn 285, *rukojmě za plátež toho gruntu* BrandlGlos 232, *Ryšanovi ... zastavují pět a dvacetí kop mince moravské a pláteže v puol třetiém stu kopách gr.* ArchČ 7,586 (1453); *plétež* – *bludóm a pletežom překaziti* ČelDod 27 (Trakt. 15. stol.); *zmíetež* – *opět druhdy v písme zmíetež jest a spletenie* ŽidSpráv 33, [Rokycana a kněží] nás zpravití nemohli, ale v zmíeteži nechali AktaBratr 1, 607 (358b); *ztrátež* – *což se dotýče o ten strátež šlojieřuov* ArchČ 21, 225 (1493), *škodu neboli ztrátež opraviti mosel* NaučBrn 132 (1493), *O ten strátež k Ondrovi ... hleděli jsú* NaučBrn 131 (1493).

/11/ Viz StčS s. v. *plátež*.

/12/ Od *mětež/míetež*, resp. *zmíetež* jsou doloženy deriváty (*z*)*mětežník*/(*z*)*míetežník*: *muož, ty míetežníky opuště, k samu Bohu se obrátiti* ChelčPost 213a, *Protož takovým nepovolovati, aby chtěl tak věřiti, tak viery následovati, jakož se míetežníkom líbí* ChelčSít 20,22; *učinil jest za odplacenie Papúškovi faráři, tomu neužitečnému lháři, pravdy změtežníku* LetKřiz 186 (1448).

/13/ 1. *mládí*, *mladost*, *mladý věk*: *ani milost, ani nemilost, ani žalost, ani mladost, ani starost, nic bez naše pŕtky nenie, ni dětinstvie, ni mládež, ni jínostvie* TkadLA 6b; 2. *mládež*, *mladí lidé*: *dal by pán Buoh pro doktory, mistry a pro mládež okrášlení Praze z nebe požehnání veselé* ŽidSpráv 20, *město ... sbírá vše mládež výbornějšíe* ŽidSpráv 19, *a tak čím dále svět běží a hyne, vdy horší lid a mládež po nich zachází* BechNeubA 112b; 3. *bibl. čeho (stromu, keře) mladé výhonky, větévky, prouti*: *Přikryl jest hory stien její a mládež jejíe jako cedry božie* BiblLit Ps 79,11 ~ *stromcové* BiblDrážď, *otnožě* BiblOl.

/14/ *Kolektivum*, *drobné ryby**, viz ESSČ s. v.

/15/ *Dróbeže* 4 *čberuov* ArchČ 17,556 (1499) – *jedná se o rozpočet nákladů na hlubockém zámku; na tisouském rybníce nic nenie než velmi hubená dróbež* ArchČ 15,66 (1493).

ojediněle se sufix pojí se slovesy odvozenými, prefigovanými (*zmiestí*); omezenost hláskovou – sufix se připojuje k slovotvornému základu zakončenému konsonantem. Otázkou zatím zůstává, ale ne nepravděpodobnou se jeví omezenost sémantická, neboť převážná většina LJ tohoto typu označuje skutečnosti, k nimž se váží negativní konotace; v případě LJ *krádež*, *lúpež*, *kúpež*, *plátež* lze též uvažovat, zda výlučnost slovotvorná nebyla využita pro formální signalizaci, že slova mají aspoň v určitých kontextech – především v textech právní povahy – povahu blízkou termínům (srov. Michálek 1970: 15, 44).

1.4.1.2 Periferní postavení sufixu -ež ve slovotvorném subsystému staré češtiny dokládá i jeho nezakotvenost ve fonologickém systému, která se projevuje hláskovou alternací -ež/-eř, a kmenová nezakotvenost derivátů jím tvořených – při přestavbě kmenového systému na systém rodový přecházejí od maskulin k femininům, přičemž kolísání rodu téže LJ je doloženo i v rámci jediného textu.¹⁶ Okrajové využití sufixu -ež při tvorbě nových slov je jistě podpořeno i existencí řady synonymních slovotvorných sufixů.¹⁷

1.4.1.3 Neproduktivnost derivace sufixem -ež již ve staré češtině na jedné straně a na druhé straně existence podobných derivátů v ostatních slovanských jazycích svědčí o starobylosti tohoto slovotvorného typu. Ty zřejmě dosvědčuje i fakt, že četné staročeské doklady pocházejí z oblastí, v nichž lze už ve stč. období předpokládat nářeční diferenciaci, jejíž projev lze obecně popsat jako konzervaci archaických jazykových prostředků všeho druhu, tedy i prostředků slovotvorných.¹⁸

1.4.2 Také tvoření deadjektivních substantiv příponou -ež je ve staré češtině neproduktivní, což lze odvodit opět z omezených možností distribuce formantu.

1.4.2.1 Omezenost morfologickou ukazuje fakt, že se sufix -ež pojí jen s primárními, resp. nemotivovanými¹⁹ adjektivy (*drobný*, *mladý*). Distribuce je též omezena hláskově – sufix se připojuje jen k slovotvornému základu zakončenému konsonantem. Zčásti obdobně jako u deverbativního typu je deadjektivní derivace sufixem -ež vystavena systémovému konkurenčnímu

/16/ Srov. např.: *Protož neustavují pomsty pro ten krádež. Ale pro krádež tělestný zřejmý mnoho sú nakovali práv a ustavení ukrutných* HusVýklB 85b, *Protož krádež má vždy měřena a vážena býti božským panováním* HusVýklB 86a.

/17/ Pro vytváření dějových jmen: -nie, -tie, -(č/v)ka, -ba, -et, -ot; pro vytváření pojmenování výsledků činnosti: -ek, -(ě)j(ě), -ina, -el, -o, -a, -ba; viz Šlosar 1986: 264, 273.

/18/ Reflexi tohoto názoru viz v poznámce StČS, s. v. *plátež*, hodnoceného jako „vých. dial.“.

/19/ Při přísně synchronním pohledu je již stč. adj. *drobný* nemotivované. Jeho forma ukazuje, že se jedná o adj. starobylé, původem praslovanské deverbativum (z psl. **drobiti*), viz SJS, s. v. *drobъnъ*. Z doložených významů vyplývá, že ve staré češtině byl již zastřen jeho deverbativní původ a po sémantické stránce se chová jako adj. primární (dějový význam už není doložen ani ve staroslovenštině); k témuž viz i zde níže v bodě 3.2.

tlaku. V tomto případě se však jedná o konkurenci celého typu, a to centrálního a dodnes produktivního typu desubstantivního.²⁰

2. Ve střední češtině tvoří celý zkoumaný slovtvorný subsystém²¹ tyto lexikální jednotky: *krádež* (s doloženou variantou *krádeř*, m. a f.), *loupež* (m. a f.), *mítež* (m.), *plátež* (m. a f.), *splátež* (m. a f.), *zmítež* (m. a f.); *mládež* (s doloženou variantou *mládeř*, f.), *drůbež* (s doloženou variantou *drůbeř*, f.).

2.1.1 Centrální postavení si udržely LJ *krádež* a *loupež*, a to všemi parametry: počtem dokladů obsažených v textech širokého druhové a žánrového rozpětí, počtem významů i počtem svých derivátů.²² Všechny ostatní jsou doloženy jen jednotkami dokladů a nápadné je opět doložení jen v textech určitého typu či určitého okruhu autorů.²³

2.1.2 U středněčeských deadjektiv pozorujeme zřetelný posun do centra slovní zásoby. V tomto období jsou doložena řádově čteněji než v období předchozím, vstupují jako fundující do slovtvorných vztahů²⁴ a již i LJ *drůbež* je polysémií.²⁵

2.2 Vývoj těchto substantiv v době střední tak představuje dovršení tendencí zachycených už v době staročeské, především je dokladem dalšího poklesu produktivity: Nejsou tvořeny žádné nové deriváty, některé lexémy doložené v předchozím období již zachovány nejsou a s postupem času zanikají periferní LJ (srov. výsledek vývoje v nové češtině). Zároveň však dochází ke stabilizaci jmenného rodu a přibývá prokazatelných dokladů feminin.

3. Analyzovaný slovtvorný typ vstoupil již do období staročeského jako neproduktivní. Je proto na místě otázka po vzniku, rozšíření a dataci této derivace v obdobích starších.

/20/ Srov. Šlosar (1986: 283): pro jména hromadná: *-ie/-ovie*, *-ie* (f.), *-ina*; o jisté významové nuanci ve vztahu k „vlastním“ jménům hromadným se zmiňujeme výše.

/21/ Východí materiál představuje *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (dále LDHBC); vzhledem k její přístupnosti pomocí internetu středněčeské doklady pro jejich všeobecnou dostupnost citujeme či kvantifikujeme zde pouze výběrově.

/22/ *Krádežně*, *krádežní/-ný*, *krádežník*, *krádežstvo*, *lidokrádež*, *lidokrádežník*, *svatokrádež*, *svatokrádežně*, *svatokrádežní*, *svatokrádežnice*, *svatokrádežník*, *svatokrádežnost*, *svatokrádežný*, *svatokrádežství*; *arciloupežník*, *loupežensství*, *loupežné*, *loupežně*, *loupežní*, *loupežnice*, *loupežnický*, *loupežnický*, *loupežnictví*, *loupežník*, *loupežný*, *loupežství*, *neloupežně*, *svatoloupež*, *svatoloupežník*. Jak je patrné, řada z nich je však „zděděna“ z doby staročeské.

/23/ Např. *plátež* je doložena jen z Knihy drnovské, srov. Drn 37, 43, 46, 52; *plátež* se vyskytuje jen v textech pocházejících z okruhu autorů jednoty bratrské, srov. BlahGramJh 147, BlahGramE 155, AktaBratr VI 50b, LukOtáz 1b.

/24/ Srov. *drůbežný*, *drůbežka*; *mládežka* (doloženo též jako *proprium* *Mládežka*).

/25/ 1. kolekt. drobné ryby: *roční důchod z kaprů*, *štítk a drůbeře* FischHosp 232; 2. drobné domácí zvířectvo, zvl. *drůbež*: *kolik... všelijaké drůbeře pernaté* FischHosp I 11; 3. cokoli drobného, drobné věci, drobotina: *mistr lil a prodával zvonce malé a nejmenší, čemuž říkali „drůbež“* WinterŘemŽivn 342. Vymezení významů je pouze pracovní, vzniklé pro potřeby tohoto článku.

3.1.1 Deverbativní derivaci příponou *-ež* lze označit za všeslovanskou. Svědčí o tom i přítomnost a rozšíření takto tvořených derivátů v současných slovanských jazycích západních, východních i jižních. Její stáří, a tedy doklad její existence už v období praslovanském potvrzuje existence maskulina *męteż* (srov. SJS, s. v.) ve slovní zásobě staroslověnské (byť je celý typ doložen jen tímto ojedinělým lexémem). Důvodné je však domnívat se, že celý typ lze datovat již do doby předšlovanské, přinejmenším do období balto-slovanské jednoty, na což by mohly ukazovat litevské *drebezna* 'úlomek, pl. trosky' či lotyšské *drabažas* 'upadlá kůra stromu'.²⁶

3.1.2 Rovněž deadjektivní derivaci příponou *-ež* lze z důvodu existence takto vytvořených derivátů ve slovní zásobě současných slovanských jazyků označit za všeslovanskou. Potíž však nastává při pokusu o její datování; nejstarší známé historické doklady totiž nacházíme ve staré češtině (přičemž výše upozorňujeme, že i v rámci stč. slovní zásoby se jedná o doklady velmi mladé). Při názoru o všeslovanskosti a stáří deadjektivního typu se tak opíráme především o rekonstrukce abstrahované z etymologických slovníků praslovanštiny či jednotlivých slovanských jazyků;²⁷ doklad v podobě stsl. slova zde oproti deverbativům chybí. Situaci ztěžuje i neexistence (české) odborné literatury na toto téma: Šlosar (1986: 283) uvádí v kapitole věnované hromadným jménům přípony pouze stsl. *-(ov)ije*, *-ija* (f.), *-ina*; stč. *ie/-ovie*, *-ie* (f.), *-ina*, přičemž celý typ je pojat jako výlučně desubstantivní. Rovněž R. Večerka (2006: 122–134) o tomto typu nepojednává ani v rámci kategorie kolektiv, ani v rámci deadjektivních substantiv.

3.2 Situaci však komplikuje také potřeba jednoznačného řešení pomyslného sporu etymologie a slovtvorby, který ilustrujeme na příkladu stč. slova *dróbež*. ESSČ s. v. uvádí jako motivační východisko sloveso *drobiti*, v čemž se shoduje například s řešením J. Rejzka (Rejzek 2012, s. v.). To je interpretace relevantní z hlediska etymologie.²⁸ Mladí dokladu, jakož i význam staročeského slova však vyžaduje hledat fundující slovo spíše jen v rámci staročeské slovní zásoby, a to přímo v adjektivu *drobný*, neboť jakýkoli dějový sém je již ve staré češtině setřen a jasně zde dominuje sém vlastnostní jak u fundujícího adjektiva, tak u jeho derivátu.²⁹

/26/ Srov. ESJS s. v. *drobiti*.

/27/ Etymologická interpretace ekvivalentů českých LJ *mládež* a především *drůbež* však není bezproblémová, a to jak v otázce fundujícího slova (sloveso **drobiti* vs. substantivum *drobo*), tak konkrétní podoby sufixu (*-ězgъ* vs. *-ežъ*). Tuto situaci lze ilustrovat na dílech usilujících o kompletní zpracování praslovanské, resp. slovanské slovní zásoby, srov. Trubačev, 1974–, s. v. **drobězgъ*, **droběžъ*; **moldežъ*; Ślawski, 1981–, s. v. *drobězgъ*, *droběžъ*. Ze starších prací neslovníkových lze upozornit především na syntetickou práci Miklosichovu, viz Miklosich, 1875, s. 317–318.

/28/ Srov. významy výše uvedených lit. *drebezna*, lot. *drabažas*.

/29/ Srov. ESSČ s. v. *drobný*: 1. drobný, malý, útlý, slabý, (o sypkém) jemný, med. (o střevě) tenký; mající malé rozměry, skládající se z malých část(eč)ek; „na drobnu, nadrobnu“ nadrobnu, na malé kousky; 2. (o hromadném) skládající se z jednotlivců malého vzrůstu; 3. drobný, nevýznamný,

4. Další světlo do problematiky tak může vnést například i zevrubná analýza české slovtvorby starších období provedená na základě rozsáhlého dokladového materiálu.

Článek vznikl v rámci projektu Grantové agentury ČR č. 15-00987S Slovtvorný vývoj deverbativních substantiv ve staré a střední češtině.

nedůležitý; 4. (o penízi) drobný, nepatrný, mající malou hodnotu. Dominanci sému vlastnostního oproti dějovému lze prokázat i poukazem na existenci subsystému mladších adjektiv, která svojí hláskovou strukturou ukazují, že byla odvozena od tvaru slovesného n-participia, zřetelněji, srov. StčS a ESSČ s. v. (*ne*)*podrobený*, *vdrobený*, *zdrobený* (oproti slovníkovému zpracování, vyžadujícímu uvedení podoby předpokládané k roku 1300, nezachováváme zde psaní s palatálami).

LITERATURA

- DOKULIL, Miloš
1962 *Tvoření slov v češtině 1. Teorie tvoření slov* (Praha: Academia)
- DOKULIL, Miloš et al.
1697 *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen* (Praha: Academia)
- ESSČ
2006– „Elektronický slovník staré češtiny“; verze dat 1.0.0 (Praha: Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.); <http://vokabular.ujc.cas.cz> [přístup 20. 4. 2015]
- ESČ
2002 *Encyklopedický slovník češtiny* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)
- ESJS
ERHART, Adolf – HAVLOVÁ, Eva – JANYŠKOVÁ, Ilona (eds.)
1989– *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, 1–. (Praha: Academia)
- GEBAUER, Jan
1970 *Slovník staročeský*, 1–2, 2. vyd. (Praha: Academia)
- HOMOLKOVÁ, Milada
2007 „Diachronní lexikografie“; in PLESKALOVÁ, Jana a kol. (ed.): *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky* (Praha: Academia)
- MACHEK, Václav
2005 *Etymologický slovník jazyka českého*, 5. vyd. (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)
- MICHÁLEK, Emanuel
1970 *Český právní jazyk údobí předhusitského a doby Husovy* (Praha: Academia)
- MIKLOSICH, Franz
1875 *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen II.* (Wien: Wilhelm Braumüller)
- LDHBC
2012 NEJEDLÝ, Petr et al.: *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*, verze dat 0.9.5.0 (Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.); <https://madla.ujc.cas.cz> [přístup 20. 10. 2016]
- NĚMEC, Igor
2009 „Vztah centrum – periferie v lexikálním vývoji“; in DITTMANN, Robert – SOBALÍKOVÁ, Hana – VAJDLOVÁ, Miloslava (eds.): *Práce z historické jazykovědy* (Praha: Academia), s. 75–79
- PSJČ
1935–1957 *Příruční slovník jazyka českého* (Praha: Státní nakladatelství – Školní nakladatelství – SPN)
- REJZEK, Jiří
2012 *Český etymologický slovník*; 2. vyd. (Voznice: Leda)

RIBAROVÁ, Zdeňka

2003 *Indexy k Staroslověnskému slovníku* (Praha: Euroslavica)

SKOK, Petar

1971 *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti)

SŁAWSKI, Franczisek

1952 *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Kraków: Nakładem towarzystwa miłośników języka polskiego)

SŁAWSKI, Franczisek (ed.)

1981–1991 *Słownik prasłowiański* (Wrocław: Zakład narodowy imienia Ossolińskich)

SSKJ

1970–1991 *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. (Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU); <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html> [přístup 20. 4. 2015]

SJS

1956–1997 *Slovník jazyka staroslověnského* (Praha: Academia)

SSJČ

1960–1966 *Slovník spisovného jazyka českého* (Praha: Academia)

SSČ

2005 *Slovník spisovné češtiny*. 4. vyd. (Praha: Academia)

StČS 1968

1968 *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk* (Praha: Academia)

StČS

1968–2008 *Staročeský slovník 1–26* (Praha: Academia)

ŠLOSAR, Dušan

1986 „Slovotvorba“, in: BAUER, Jaroslav – LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan: *Historická mluvnice češtiny* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

TĚŠITĚLOVÁ, Marie – PETR, Jan – KARLÍK, Petr

1986 *Retrogradní slovník současné češtiny* (Praha: Academia)

TRUBAČEV, Oleg Nikolajevič (ed.)

1974– *Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov* (Moskva: Nauka)

VASMER, Max

1986–1987 *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. 2. vyd. (Moskva: Progress)

VEČERKA, Radoslav et al.

2006 *K pramenům slov. Úvedení do etymologie* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

The Development of Gender Affiliation of Deverbatives Ending on -ež

Action nouns derived from verbs with the suffix -ež (*krádež, loupež*, etc.) used to be originally masculine in Czech (similarly as in other Slavonic languages). The derivatives have changed their declension affiliation and have merged into feminines in the course of centuries (similarly also in Slovak and Polish).

Keywords: language development, diachrony, Old Czech, Middle Czech, gender affiliation, word-formation, suffix, deverbatives

PhDr. Miloslava Vajdlová
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Oddělení vývoje jazyka
Valentinská 1
116 46 Praha 1
vajdlova@ujc.cas.cz

VÝVOJ RODOVÉ PŘÍSLUŠNOSTI DEVERBATIV NA -EŽ

MILOSLAVA VAJDLOVÁ

Při lexikografickém zpracování historické slovní zásoby češtiny je povinnou součástí heslové stati uvedení náležitě formy zpracovávaného lexému k určitému datu,¹ u slov ohebných též určení slovnědruhové a morfolo- gické charakteristiky analyzované lexikální jednotky, a to včetně jejich vývoje ve sledovaném, popisovaném období. Stanovení těchto údajů je v řadě případů vzhledem k omezenému množství a charakteru dochovaných historických písemných pramenů, z nichž některé uvádějí lexémy jen v jejich základním, slovníkovém tvaru nebo ve tvarech neumožňujících jednoznačné určení formy lexikální jednotky, značně problematické. Další problémy přináší též neustálený, v průběhu času se vyvíjející způsob zápisu českých hlásek latinkou, nespolehlivé značení kvantity i absence slovníkářova povědomí o dobovém stavu a způsobu užívání jazyka v jeho historických fázích existence. Zároveň je vždy nezbytné vyhodnotit, zda případné inovace vyskytnuvší se v dobových prame- nech jsou pouhými individuálními odchylkami od náležitého stavu, popř. písarskými chybami, nebo zda se jedná o projev vývojových tendencí, které je nutné při slovníkovém zpracování zohlednit a ve struktuře vznikajícího hesla náležitě zachytit. V takovýchto případech při rozhodování mnohdy napomáhá porovnání sledovaného jevu v různých vývojových stadiích jazyka.

1. Specifický problém při lexikografickém zpracování staročeského lexika, zachyceného v slovníkových příručkách Staročeský slovník (dále jen StčS) a Elektronický slovník staré češtiny (dále ESSČ), i při anotaci české slovní zá- soby z období humanismu a baroka, jež je při neexistenci slovníku mapujícího lexikum tohoto období shromažďována v jeho předstupni a předpokládané materiálové základně Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny (dále LDHBC), představují substantiva, která jsou v nové češtině rodu ženského a skloňují se podle nehistorického, nekmenového deklinačního typu *píseň*. Ten se zformoval až během přerodu kmenového systému českých substantiv na systém rodový, ale jeho počátky lze vysledovat již v době staročeské.

1.1 Feminína, která k tomuto vzoru v současnosti přísluší, byla ve starších fázích češtiny různého rodu, patřila k různým deklinačním typům a k typu *píseň* přešla v různých obdobích. U některých jmen/skupin jmen byl jejich přechod k novému deklinačnímu typu provázen i změnou formy, sr. stč. *básn*, *piesn*; *žen*; *san*; *púčšě*, *věžě* – nč. *báseň*, *píseň*; *žeň*; *saň*; *poušť*, *věž*

/1/ V novodobé české lexikografické tradici byl za tento mezník zvolen v případě staročeské slovní zásoby rok 1300, v případě středněčeského lexika, zahrnujícího slovní zásobu z období humanismu a baroka, rok 1500.

aj.). Typické pro tato substantiva je skutečnost, že se často jedná o jména odvozená neproduktivními či periferně se uplatňujícími, a tudíž z hlediska dobových uživatelů již obtížně identifikovatelnými sufixy (např. *-sně/-zně*, *-ež*, *-jv*) – nezřetelnost slovotvorné formy zastírá slovotvorný význam, a v důsledku toho posléze i rodové a deklinační zařazení jmen, takže tato substantiva jsou náchylnější ke změnám než jiné, slovotvorně průhlednější a v slovotvorném i lexikálním subsystému češtiny lépe ukotvené lexikální jednotky.

1. 2 Přestože jsou základ procesu utváření deklinačního typu *píseň* a jeho podstata stručně a výstižně popsány ve všech existujících historických mluvnicích češtiny (srov. Gebauer 1896: 216–217; Vážný 1964: 19 a 54–55; Šlosar 1986: 161–162), nepostačují tyto základní, ale dosti kusé a výhradně gramaticky orientované údaje pro určení rodu, skloňovacího typu a základních slovníkových podob lexémů při jejich zpracování v diachronně zaměřených lexikografických příručkách. Pro potřeby diachronní lexikografie je proto žádoucí věnovat bližší pozornost jak celkovému procesu formování nového skloňovacího typu,² tak jednotlivým skupinám podstatných jmen, jež se na jeho konstituování podílejí,³ abychom dosáhli co nejpresnějšího výsledného lexikografického popisu příslušných lexémů.

2. Jednou ze skupin jmen, na jejichž základě se nový nekmenový deklinační typ *píseň* utváří, je nepočetný soubor deverbativ odvozených pomocí přípony *-ež*.⁴ Pro svoji perifernost doposud zůstával stranou pozornosti jak slovotvorně, tak lexikologicky orientované diachronně zaměřené odborné literatury, v důsledku čehož lexikografické zpracování jednotlivých lexémů probíhalo izolovaně bez znalosti systémových souvislostí a nezdědka nenáležitě díky vlivu novočeského stavu. Slovotvorný vývoj těchto substantiv ve staré a střední češtině popsal Šimek (viz zde s. 8–17), my se v našem příspěvku hodláme věnovat otázce rodové a deklinační příslušnosti těchto jmen v jednotlivých historických obdobích češtiny za účelem standardizace jejich lexikografického popisu ve slovnících staré a výhledově i střední češtiny.

3. Ve staročeském období existovala deverbativa *krádež*, *krádež*, (u) *krazení*; *co bylo ukradeno, ukradená věc*, *kúpež*, *koupě*, *zakoupení*, *lúpež*, *lou-*

/2/ O to jsme se pokusili v příspěvku O formování nekmenového deklinačního typu *píseň* (se zaměřením na období staro- a středněčeské), srov. Vajdlová 2012.

/3/ Podrobné pojednání bylo zatím věnováno *ja*-kmenovým femininům s nom./akuz. sg. *-ě/0*, srov. Vajdlová 2013.

/4/ Slovnědruhou příslušností motivujících lexémů a z ní vyplývajících významy dějovými a rezultativními se deverbativa na *-ež* kategoriálně odlišují od další, ještě méně početné a ve všech obdobích češtiny i méně frekventované skupiny derivátů tvořených týmž sufixem, od deadjektivních kolektiv *drůbež* a *mládež*. – V lexikálním materiálu shromážděném pro potřeby Příručního slovníku jazyka českého se dále vyskytuje i denominativní apelativní místní jméno *střítež*, *mokré, bažinaté místo s hojným výskytem vlhkomilných rostlin, např. rákosí, sítin ap.*, v předchozích obdobích doložené pouze jako proprium *Třietěž*, pozd. *Střietěž*, téhož významu. – Významy lexémů uvádíme v jednoduchých uvozovkách, jednotlivé významy oddělujeme středníkem.

pež, (u)loupení; ,loupež, lup, co bylo uloupeno', *mietěž*⁵, *změt*, *zmatek*, *plátež*, *platba*, *placení*; ,poplatek, dávka', *plétež*⁶, *popletený*, *zmatený výklad*, *zmietěž*, *změt*, *zmatek*, *ztrátež*, *ztráta* a složenina *svatokrádež*.⁷

3.1 S výjimkou lexémů *krádež*, *lúpež* a *svatokrádež* se tyto odvozeniny užívají ojediněle (*plétež*) nebo zřídka⁸ (*kúpež*, *mietěž*, *plátež*, *zmietěž*, *ztrátež*), naopak substantiva *-krádež*, *lúpež* jsou jména dobře doložená, vyskytující se v pramenech nejrozličnějších typů a žánrů a patřící k centrální vrstvě slovní zásoby (nejen) staré češtiny.⁹

3.2 Deverbální derivace sufixem *-ež* je procesem všeslovanským a vzniklé odvozeniny jsou rodu mužského. Svědčí o tom jak jediné doložené staroslověnské substantivum tohoto slovtvorného typu *матежь* (srov. SJS, s. v.), tak rod derivátů v řadě slovanských jazyků, sr. rus. *долбѣж*, *кутѣж*, *правѣж*, *свербѣж*, ukr. *крадіж*, *платіж*, *свербіж*, *падіж*, *крутіж*, bul. *вървѣж*, *зърмѣж*, *налѣж*, *спроѣж*, slovin. *čudež*, *stradež*, *lajež*, *dremež*, *tepež* aj. – všechna tato jména jsou maskulina.

3.3 Také příslušné staročeské lexikální jednotky primárně náležejí k mužskému rodu: *přestaň i všeho krádežě* OtcB 24a *furtis*; *vzveseli se já nad mluvú tvú, jako jenž nalézá lúpež mnohý* ŽaltWittb 118,162 *spolia*; *aby nebyl mietěž v lidě* DivKlemC 360; *na 10 let nebyl naříkán o žádný plátež* NaučBrn 285; *bludóm a plétežóm překaziti* ČelDod 27; *o ten stráž k Ondrovi ... hleděli jsú* NaučBrn 131 (1493); *mordové a lúpežové, svatokrádežové i jiné ... ohavné věci* AktaKost 31a.

3.4 V případě řídky doložených substantiv *kúpež* a *zmietěž* kontexty jejich výskytu neumožňují jednoznačné určení rodu (sr.: *lepšit jest zisk její [moudrosti] nad kúpež stříbra i zlata* EvOl Pr 3,14 *negotiatione; simonia, kúpež*¹⁰ *nebo prodanie posvátného* Slov KapPraž A LXXIII 5 306a, 14. st.; *opět druhdy v písmě zmietěž jest a spletenie* ŽidSpráv 33; *o tom nás zpraviti nemohli [Rokycana a kněží], ale v zmíteži nechali* AktaBratr 1,358b), s ohledem na rodovou příslušnost ostatních staročeských deverbativ na *-ež* včetně příbuz-

/5/ GbSlov uvádí jako *mětež*.

/6/ StČS uvádí jako *pletež*, ve prospěch dlouhého kořeného vokálu ale svědčí lexikální materiál z následujícího období středněčeského. Více k otázce kvantity kořeně samohlásky Šimek (2016: pozn. č. 5).

/7/ Ojediněle byla přípona *-ež* použita i k tvorbě jména činitelského: v traktátu Poslání Hradeckým, Orebským a Pardubským z. 1469 je doložena půvabná slovní hříčka *lapež* iniciovaná slovem *papež* (Jungmann pramen charakterizuje slovy „jest to napomenutí k pokání od některého pikarda, neboť tam papeže lapežem nazývá“; Jungmann 1849: 102). Lexém posloužil k posměšnému a hanlivému označení vrchního představitele církve a v závislosti na jmenném rodu substantiva *papež* je i on rodu mužského. Vzhledem k aktuálnosti a perifernosti užití sufixu *-ež* v tomto slovtvorném významu a s ohledem na neexistenci dalších pramenů užívajících výraz *lapež* ponecháváme nadále tento význam sufixu i samotný lexém *lapež* stranou pozornosti.

/8/ Ve shodě s praxí StČS tak označujeme doložení 2–5 doklady.

/9/ K pojetí centra a periferie ve slovní zásobě srov. Němec (1976); k perifernímu postavení přípony *-ež* v historických fázích jazyka Šimek (zde s. 8–17), v nové češtině Daneš (1967, s. 489), Jelínek (1967, s. 618).

/10/ V prameni zapsáno s nadbytečnou jotací.

ného lexému *mietez* a s přihlédnutím k rodu těchto derivátů ve slovanských jazycích i tato substantiva hodnotíme, popř. pro potřeby diachronního slovníku klasifikujeme jako podstatná jména rodu mužského.

3.5 U hojně užívaných jmen *krádež*, *lúpež*, *svatokrádež* se od 2. poloviny 14. století pozvolna objevují doklady, v nichž se lexém vyskytuje v rodě ženském: *ale tento tolikú krádež činí, kolikú potřebným a chudým potřebu ... zadržije* JeronM 16b. Převážná část staročeských femininních dokladů pochází až ze století patnáctého: *když se tajiše nedvěd ..., aby některakú lúpež sežral* Čtver 72b *predam; ukradl jest pro svú lúpež* GlosSed 198b *rapinis; a byla by [to] svatokrádež* KorMan 21a; *pro krádež, která jsú učinili spolusúsedu* ArchČ 18,89 (1498).

3.6 Celkový počet výskytů deverbativ na -ež užitých ve staré češtině v ženském rodě není příliš vysoký, u všech substantiv jednoznačně převažuje užívání v rodě mužském.

Lexém	Celkem dokladů	M.	F.
-krádež	121	90	11
kúpež	2	0	0
lúpež	241	233	8
-mietež	3	1	0
plátež	4	1	0
plétež	1	1	0
ztrátež	3	2	0

Tabulka 1. Rodová příslušnost deverbativ na -ež ve staré češtině

4. Ke změně dochází v době střední. Z období staročeského se do ní nedochovala substantiva *kúpež*, *ztrátež*, nově se ve slovní zásobě objevují pouze složeniny s již existujícími druhými komponenty *lidokrádež*, *svatoloupež*. Slo-
votvorný typ se ještě více posouvá na periferii slovotvorných procesů a výsledné deriváty na periferii subsystému slovní zásoby.

4.1 Nepříznakovým zůstává v době střední užívání v mužském rodě:¹¹ *věci ..., kteréž člověka v zatracenie pohřizuje: ... cizoložstva, smilstva, krádežové* HrubýOtc 351b; *nehledí [vojáci] nežli plundrování a loupežův* CestSvat 172; *vcházíte v kněžstvie netoliko skrze svatokupecstvie, ale divným mžežem neslychá-
ným* ČelDod 27 (z agendy jednoty bratrské, 1507); *o tom o pláteži více jest*

/11/ Středněčeské památky citujeme podle soupisu pramenů Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny (LDHBC).

postaveno na listu 126 Drn 43; nevypisovali bychom vašich splétežuov ČelDod 27; v tom zméteži vašem mnohý lid změten a zmámen jest tamtéž 27;

4.2 zároveň však narůstá počet exemplifikací rodu ženského. Femininní tvary se ve středněčeském období vyskytují i u okrajově doložených substantiv *-mítež, plátež, splétež*: *důmnění té krádeře*¹² *na mě vztahovali TrestDiviš 102 (1693); s velikou loupeží se zase odebral [král Vladislav z Čech do Polska] MünstrKosm 525a; aby úředníkom plátež daremná nebyla Drn 52; Slováci a někteří Moravané škodnou spletež v literách z, s činí BlahGramHJ 147; jest veliká zmítež v té německé minci mezi lidmi ArchČ 12,70 (1523).*

4.3 Řídce doložené lexémy *-mítež, plátež, splétež*, nacházející se na periferii subsystému dobové slovní zásoby, užívají převážně autoři z moravské jazykové oblasti. Některé z těchto lexikálních jednotek se v době střední vyskytují pouze v památkách určitého žánru (subst. *plátež* v právnické literatuře) nebo jsou vázány na omezený okruh uživatelů (lexémy *mítež, splétež* na produkci autorů z okruhu jednoty bratrské).

4.4 Souhrnný přehled výskytů obou rodů vychází z doposud shromážděného materiálu LDHBČ:¹³

Lexém	Celkem dokladů	M.	F.
<i>-krádež</i>	118	36	27
<i>-loupež</i>	89	40	22
<i>-mítež</i>	4	3	1
<i>plátež</i>	5	1	1
<i>splétež</i>	5	1	2

Tabulka 2. Rodová příslušnost deverbativ na *-ež* ve střední češtině

5. Kolísání substantiv mezi oběma rody zřejmě nebylo dobovými uživateli vnímáno jako nepatřičné, neboť není nikterak výjimečné, že lexém se v jednom, a to i jazykově velmi kvalitním prameni, resp. v díle jednoho autora vyskytuje v obou rodech. Doklady takového rodové nevyhraněnosti nalézáme jak v lexikálním materiálu staročeském (*protož krádež má vždy měřena a vážena býti božským panováním tamtéž 86a; krádež věrnú chválí GlosSed 89b furtum – ukrásti krádežem tamtéž 215a rapina*), tak středněčeském (*pro tu učiněnou krádež HrubýOtc 335b – toho tajného krádeže ... styděl sem se oznámiti tamtéž 335b; o tom o plá-*

/12/ Ke změně ž > ř Gebauer (1894: 517).

/13/ Projekt doposud nebyl ukončen, uváděné výsledky tudíž nemusejí mít definitivní platnost.

teži více jest postaveno na listu 126 Drn 43 – aby úředníkom plátež daremná nebyla tamtéž 52).

Povědomí o původním rodu lexémů je ale stále živé, primární rodovou přínaležitost jmen si uvědomují minimálně soudobí teoretici českého jazyka – Jan Blahoslav ve své Gramatice české konstatuje: *z srdce pocházejí smilstva, krádeže* [Mt 15,19], mělo se říci *krádežové* BlahGramE 243a.

6. Deverbativa na -ež končí na měkkou souhlásku, primárně tudíž náležela k mužským *jo*-kmenům.

6.1 Ty mají řadu tvarů společných s ženskými *ja*-kmeny, přecházejí-li tedy sledovaná deverbativa na -ež k femininům, teoreticky bychom předpokládali, že přijmou skloňování podle *ja*-kmenové deklinace. Na překážku by nebylo ani konsonantické zakončení jmen, neboť řada *ja*-kmenových feminin má alternativní tvary nom./akuz. sg. -ě/0 (sr. stč. *hrázě/hráz*, *pláně/pláň*, *púšče/púšč*, *postele/postel*, *záře/zář* aj.). Nečetné ženské *ja*-kmenové tvary se u substantiv na -ež v období staročeském opravdu vyskytují (*a budú lúpežě těm, jízto sú jemu slúžili* BiblOl Zch 2,9 *praedae*), častější však jsou tvary podle ženské deklinace *i*-kmenové: *budú lúpeži* BiblDrážd' Zch 2,9; *bázeň, jíz se kdo bojí ... jako zloděj krádeži pro oběšení* HusProv B2a; *z srdce ... pocházejí ... smilstva, krádeži, křivá svědectvie* HusDcerkaH 216b. Předpokládáme, že se zde uplatnil vliv dějových *i*-kmenových feminin odvozených sufixem -*je* a končících shodně na -ež, -ěž (typ *lež*, *přísěž*, *spřěž*).

6.2 Až v průběhu doby středněčeské se v případech, kdy se deverbativa na -ež užívají v ženském rodě, ustaluje jejich skloňování podle deklinace *ja*-kmenové: *důmnění té krádeže* TrestDiviš 102; *byl ... ozdobený ... loupežemi tureckými* TeigeMíst 1/1, 91 (1558); *z zpléteže té vyjiti* LukOtáz Olb. Tvary ženské *i*-kmenové deklinace již doloženy nejsou. Příslušná feminina se tak pod vlivem svého nevokalického měkkého zakončení přiřazují k novému hybridnímu, nekmenovému deklinačnímu typu *píseň*.

6.3 Přechod sledovaných jmen ke vzoru *píseň* se završuje v následujícím období.¹⁴

7. Ze starších vývojových stadií do novější češtiny¹⁵ přecházejí již pouze lexémy -*krádež*, -*loupež*, *mítež* a *pletež*, přičemž okrajové a řidce doložené výrazy *mítež*¹⁶ a *pletež* novočeské slovníky opodstatněně neuvádějí.

/14/ Doklady viz níže v bodech 7.2.1, 7.4 a v poznámce č. 18.

/15/ Novější češtinou pracovně nazýváme období přibližně od r. 1780 do r. 1900, tj. mezidobí mezi češtinou barokní a současnou. Jako materiálové východisko jsme pro toto období použili lexikální materiál shromážděný při přípravě Příručního slovníku jazyka českého; prameny citujeme v souladu s územ kartotéky, v níž je tento materiál uložen.

/16/ Substantivum je doloženo v hláskových variantách *matež*, *métež*, *mětež*, z nichž první je utvořena od sekundárního infinitivu *másti* (původně stč. *miesti*, *matu*, k r. 1500 *místi*), druhou lze

7.1 Vzhledem k počtu dokladů, variantnosti lexému *mítež* a k pramenům, v nichž se substantiva *mítež* a *pletež* vyskytují,¹⁷ je nadmíru sporné, zda vůbec můžeme předpokládat nepřerušenou znalost a kontinuální užívání těchto lexikálních jednotek od doby staročeské až po novější češtinu; pravděpodobnější je, že se jedná o případ diskontinuity vývoje (k té více Nejedlý 2010) a že lexémy v předchozím období zanikly a nyní byly opětovně utvořeny, popř. stejně jako níže pojednané výrazy *črtež*, *hrabež* aj. (viz bod 7.3) byly přejaty z jiných slovanských jazyků.

7.2 Nově se v tomto období objevuje hned několik dříve nezaznamenaných lexikálních jednotek: *črtež*, *kresba*, *hrabež*, *lup*, *hradež*, *ohrada*, *ohrazení*, *skládež*, *skládanka*, *skládačka*, celek poskládaný z jednotlivých částí (?) , *verbež*, něco drobného (ryby, hmyz), *havěť*, *drobotina*; *pakáž*, *sebranka*.

7.2.1 Je-li celý slovotvorný typ deverbativ odvozených sufixem *-ež* v rámci české diachronní slovotvorby i v rámci kategorií dějových jmen a rezultatív periferní, pak se tyto lexémy pohybují na periférii periferie – z počtu jejich výskytů i z charakteru pramenů, v nichž byly užity, je zřejmé, že se jedná o účelově vytvořené či užité okazionalizmy, které se nikdy nerozšířily a nepronikly do běžné komunikace. Pomineme-li lexém *verbež* (k tomu níže bod 7.2.2), vyskytují se tato ojediněle či řídce doložená jména pouze v biblických překladech a v památkách odborného nebo vyššího uměleckého stylu, přičemž některé z nich (*hrabež*, *hradež*, *skladež*), stejně jako lexikální jednotky *mítež* a *pletež*, jsou užity i za účelem rytimizace či archaizace textu:¹⁸ *vysvětlení črteži levé na obrazu Berchtold–Presl*, O přír. rostlin I, 2, 16, 17 (1823); *hadové se smutnými barvami a klikatými črtežemi na hřbetě Svoboda*, Školka 141, 14 (1839); [Odysseus k Achillovi:] *Kdežto budou hrabež Argeiští bytovať, ty, Achille, ... zlatem ... naplníš svůj ... korábec* Vlčkovský: Homér, Illiada 143, 21 (1842); *vojníci jaří, jenž bažili nejvíc rozkotati hradež a smahem ohně zažící koráby tamtéž* 119, 16; [církev] *povinná nauku Páně co skladež a odkaz Páně bez proměny ... až do druhého příchodu Páně dochovati* Sušil, Pavel 2, 342, 26b (1870).

7.2.2 Ze skupiny nově doložených deverbativ se vymyká femininum *verbež*, kombinující v sobě obě existující onomaziologické kategorie jmen

vysvětlit jako derivát kořene s pokleslou jotací *ie > é* a třetí jako výsledek odvozovacího procesu prováděný krácením kořeného vokálu.

/17/ Forma *mátež* je doložena dvakrát, a to pouze v prvním českém překladu Homérova eposu Illiada, který pořídil kněz Jan Vlčkovský (vydáno 1842): *znám se i na mátež úspěšných klisen a skoky jízdné* Vlčkovský: Homér, Illiada 114, 22; *vřava, mátež, hlomoz, hurt tamtéž* 439a, 21. V obdobně exkluzivním textu, v Nebeského překladu Aischylova dramatu Eumenidy z r. 1862 se vyskytuje f. *mětež*: *kdož zločinec ..., vše míchaje v mētež bez práva* Nebeský: Aischylos, Eumenidy, 50, 7. Lexémy *mětež* a *pletež* jako jediný použil František Sušil ve svých překladech Bible: *rozliční lidé rozličně pokřikovali a mētež byla všeobecná a zmátečná hromada* Sušil, Skutky 229a, 29 (1869); *abyste nebyli žádnými mētežemi a nesnadněním znepokojováni* Sušil, Pavel, 1, 141, 20a (1870); *kde zajisté ďábel pletež nervové se zmocnil, tu životní úkonové v nepořádek a zmatek přicházejí* Sušil, Matouš, 108b, 43 (1864).

/18/ Nepřekvapuje tedy, že se ani tato substantiva neobjeví v žádném novodobém slovníku češtiny.

odvozených sufixem -ež: lexém je jako jediný ze všech českých deverbativ odvozen od slovesa cizího původu (od německého slovesa *werben*), ale nemá význam dějový ani sekundárně rezultativní – stejně jako deadjektiva *drůbež*, *mládež* funguje od počátku své existence jako kolektivum v širším slova smyslu: [pruský hejtman si stěžuje:] *také jsem již hodný kus Čech prošel: ale o takové verbeži ještě se mi nezdálo, jako jsem našel tady V. Vlček, Zlato 5, 143, 22 (1882); to si nedovedou, milostpane, ani představit, jaká je to u nás dole verbež Čechy* T. Dr. Ko. 29. 8. 1893. Výraz je užíván hojněji než ostatní nově doložené lexémy, nezaniká, ale přechází do nové češtiny a proniká i do slovníků současného jazyka.

7.3 Zaměříme-li se na původ lexémů, které se okrajově vyskytují v průběhu 19. století, musíme si s ohledem na dobu jejich užití a na povahu pramenů, v nichž byly použity, položit otázku, zda tyto výrazy opravdu byly nově utvořeny v rámci češtiny při vědomí existence stávajících deverbativ na -ež¹⁹ jako exkluzivní novotvary pro potřeby ozvláštňení vznikajících textů, nebo zda se jedná o nezdolně, příležitostně výpůjčky z jiných slovanských jazyků²⁰ přejaté za tímž účelem. Druhou možnost považujeme za přinejmenším stejně pravděpodobnou jako variantu domácí derivace.

7.4 Veškerá deverbativa odvozená sufixem -ež vyskytující se v novější češtině jsou rodu ženského a skloňují se převážně podle typu *píseň*: *Zdeněk přivínil ji [Gábinu] k srdci a dopustil se ještě jedné krádeže* Šmilovský, Na č. vz. 114, 23; *na sílu, kterouž máte z všeobecné loupeže* Stach, Starý veršovec 78, 6; *hadové s ... klikatými črtežemi na hřbetě* Svoboda, Školka 141, 14; *abyste nebyli ... mētežemi ... znepokojování* Sušil, Pavel, 1, 141, 20a; *pleteže nervové se zmocnil* Sušil, Matouš, 108b, 43.

Jen zřídka zaznamenáme též tvary deklinace *i*-kmenové: *vysvětlení črteži levé* Berchtold–Presl, O přír. rostlin I, 2, 16, 17; *potrestav [Karel IV.] vsecky, kteří v loupežech a násilí sobě libovali* Slovník naučný 2 – Palacký, 512, 27 (1861).²¹

7.4.1 Pouze nejhojněji doložené substantivum *loupež* funguje převážně jako femininum, ale během celého 19. století se stále ještě relativně často²² užívá také v mužském rodě: *Němci [po bitvě na Moravském poli] mnoho kořisti a loupežů nabrali* Pabst, Kronika 3, 205, 7 (1814); *loupežové neřádní* Kolář, Slávy dcera, znělka 187, 10 (1832); ... *z čehož pocházejí ... násilí, loupežové*

/19/ V úvahu zde připadají jen frekventovaná substantiva *krádež*, *loupež*, znalost ostatních staro- a středněčeských deverbativ nepovažujeme za pravděpodobnou.

/20/ Sr. pol. *grabież*, rus. *грабёж*, *мятеж*, *чертеж*, bul. *грабёж*, *градеж*, *чертеж*, srbch. *grabež*, *métež*.

/21/ U jmen *hrabež*, *hradež*, *skladež* rod ani deklinační příslušnost substantiv nelze na základě dokladů určit, příslušná jména jsou však jako feminina označena alespoň na excerpčních listcích.

/22/ V 18 případech z celkového počtu 192 dokladů. V 63 dokladech je substantivum naopak užito v rodě ženském.

Čelakovský, *O městě*, 5, 315, 14 (1838); *a co z takových loupežův máme?* Jirásek, *Mezi proudy* 3 (1891).

Již v předchozím středněčeském období lexém *loupež* vykazoval poněkud vyšší tendenci k zachování původního mužského rodu než přibližně stejně frekventované substantivum *krádež*, nicméně alespoň některá užití mužského rodu v novější češtině byla bezpochyby motivována vědomou stylizací autora a jeho snahou o exkluzivitu nebo rytmizaci textu, o dosažení rýmové shody či o archaizaci užitého jazyka; v případě kronik a jiných historicky orientovaných spisů se zřejmě uplatnil i vliv starších excerpovaných či adaptovaných pramenů užívajících lexém v mužském rodě.

8. Česká deverbativa odvozená příponou *-ež* byla původně stejně jako deriváty téhož slovtvorného typu v jiných slovanských jazycích substantivy rodu mužského. Během řady století však tato jména v češtině pozvolna mění svoji rodovou příslušnost a postupně přecházejí k ženskému rodu. Do období novočeského substantiva vstupují již jako nesporná feminina skloňovaná podle vzoru *píseň*.

8.1 Změna rodu byla pravděpodobně vyvolána či ovlivněna několika souběžně působícími faktory.

8.1.1 Shodnou tendenci k přechodu od rodu mužského k rodu ženskému (a většinou taktéž ke vzoru *píseň*) vykazují již od období staročeského četná další *i-* a *jo-*kmenová apelativní maskulina zakončená na netvrđý konsonant (sr. stč. *fermež*, *prdel* jen m., *faleš*, *křeč*, *moč*, *obruč*, *pleš*, *povodeň*, *stráž* m. i f. – střdč. *faleš*, *fermež*, *křeč*, *obruč*, *pleš*, *povodeň* m. i f., *moč* jen m., *prdel*, *stráž* jen f. – nč. *faleš*, *fermež*, *křeč*, *obruč*, *pleš*, *povodeň*, *prdel*, *stráž* jen f., *moč* m. i f.) a o něco později i vlastní jména místní typu *Boleslav*, *Chrudim* zakončená na retnici a *-č*.²³

8.1.2 Řídce doložená deadjektiva *drůbež*, *mládež*, odvozená stejným sufiksem, se po celou dobu své existence řadí k femininům,²⁴ sr. stč. *přikryl jest hory stien její a mládež jejíe jako cedry božie* BiblLit Ps 79,11 *ramis*; střdč. *co se kaprů, štik a všelijaké drůbeže prodalo* JgSlov (VelHosp 195); *potom všed kupec k té mládeži, řekl k ní: ...* AlbínBaj 12.

8.1.3 V neposlední řadě byl rod sledovaných deverbativ zřejmě ovlivněn rodovou příslušností formálně blízkých až zdánlivě totožných jmen, deverbativních dějových feminin odvozených sufiksem *-je* a končících na stejný konsonant,²⁵ sr. *lež*, *otěž*, *přísež*, *spřež*, *zápřež* aj.

8.2 Není kvantitativně průkazné, že by tvary ženského rodu užívali ve svých dílech častěji autoři čeští, nebo moravští, takže nelze spolehlivě určit

/23/ Rod apelativ typu *moč* a proprií odvozených sufiksem *-je* dodnes kolísá v nářečích. – Podrobněji k vývoji proprií viz Gebauer 1896: 310n, ke změně rodu u obou typů maskulin Vajdlová 2014.

/24/ Je-li možné v dokladech jejich rod určit.

/25/ Jakkoliv tato původně patřila a některá z nich dosud patří k ženským *i-*kmenům.

ohnisko a centrum proběhnuvší změny. Nepřehlédnutelný je ale fakt, že od období humanismu až do doby novější se veškeré periferní lexémy tohoto slovo tvorného typu – ať již lexikální jednotky již existující, ale málo užívané a pozvolna zanikající, nebo výrazy nově se objevivší v české slovní zásobě – vyskytují především v památkách vzniklých na moravském území (v Knize drnovské, v zápisech jednoty bratrské) nebo v dílech autorů pocházejících z východní části Čech či z Moravy (jako byli Vlčkovský, Blahoslav, Sušil aj.). To svědčí v případech již existujících, pozvolna z užívání vycházejících substantiv o větší setrvačnosti lexika této oblasti oproti slovní zásobě centrálních Čech, v případech inovativně užitých nových lexémů o nesporné individuální kreativitu jejich autorů, celkově pak o větší variantnosti lexika užívaného v okrajových oblastech teritoria oproti území centrálnímu.

8.3 Změna rodu neproběhla u sledované skupiny deverbativ jen v českém jazykovém prostředí – se shodným vývojem rodové příslušnosti těchto jmen se setkáme i ve slovenštině a v polštině.

8.3.1 Tato skutečnost není nikterak překvapující, uvědomíme-li si, že slovenština byla ve svých starších vývojových fázích silně závislá na češtině, pokud jí přímo nebyla suplována. Při absenci překladu Bible do vernakulárního jazyka byl na Slovensku v liturgické praxi velmi dlouho užíván biblický překlad český, také v dalších oblastech a oborech česky psané texty nahrazovaly neexistující produkci v domácím jazyce. Tak tomu bylo po několik století, dokud se nezformoval spisovný slovenský jazyk schopný plnit všechny úkoly na něj kladené.²⁶

Češtinou obsahující množství slovakismů je psána i Žilinská kniha, významná slovenská jazyková a právní památka z 2. poloviny 15. století. Deverbativa na -ež, jež se v jejím textu vyskytují, jsou užitá v mužském rodě: *ktoz swuoy kradez nayde* ŽK 1473; *o kradez neb lupez, w niemz gest popaden* tamtéž. V mladších památkách slovenské proveniencie postupně přibývá dokladů ženského rodu, ve srovnání s češtinou se femininní tvary objevují později:²⁷ *v kostele se krades stal* Bojanovice 1539; *celi krag lúpežem wirabowali* VP 1764; *penize kostelni pokradl a tak se swatokradežem posskwrnil* Skalica 1641 E – *neyaku kradez vcziniti* Žilina 1554; *Daniel Czyzy mnohonasobnau kradež dobrowolne wiznal* Boca 1773; *lúpež morská* KS 1763; *sam swatokradeži se dopússtáss* KB 1756. V současné slovenštině jsou příslušná substantiva jen rodu ženského.²⁸

8.3.2 Známé a podrobně popsané je též vzájemné ovlivňování jiných dvou sousedících západoslovanských jazyků, češtiny a polštiny.²⁹ Vliv čes-

/26/ Srov. Československá vlastivěda (1936) aj.

/27/ Doklady byly převzaty z HSSJ.

/28/ Srov. KSSJ a SSSJ, s. v.

/29/ Za všechny práce věnované tomuto tématu jmenujme alespoň soubornou publikaci J. Siatkowského (1996).

kého jazyka na polštinu byl nejintenzivnější v 15. a 16. století a projevil se mj. v oblasti slovní zásoby a morfologie.

Z tohoto období také pocházejí nejstarší doklady polských deverbativ se zakončením na *-eż*. Původně tyto lexémy v polštině patřily buď k maskulinům, nebo byly obourodé, sr. *Słownik staropolski* s. v. *kradzież* (g. sg. *kradzieża* 1417 MacPam II, 348; ac. sg. m. a f. *kradzież* ...; l. sg. m. (o) *kradzieżu* Sul 95; f. *kradzieży* Sul 11), *łupież* (d. sg. *łupiežu* MPKJ V 96; *łpyeże gronostayowe* Dział 42; *Wydan w łpyeżv* (war.: *vidan łpyeżv*) Is 59,15 1471 MPKJ 96); *Słownik polszczyzny XVI wieku* (*godził tam ... ná bogátą grabieź / Ná zdobyćz niebogą y ná znaczną kradzieź* Klon-Wor 42) a lexikální materiál *Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* (*łwi łupieź, którym tworzył piekielne napasty* Potocki, *Wojna rkp.*, s. 5; *Andrzej brat jego, który tej rubieży szczęściem ufeł* W. Pot., *Wojna Ch. (rkp.)* 1670, k. XVI.; *500 werst do rubieża* St. Niem. Pam. vyd. 1899, s. 305).

Změna rodové příslušnosti deverbativ na *-eż* není v polštině tak důsledná jako v češtině a slovenštině: v současném polském jazyce je většina derivátů rodu ženského (*grabieź*, *kradzież*, *łubieź*, *łupieź*², *łoupeż*; ,łup, co bylo uloupeno'; ,stahování z kůže'; ,stažená zvířecí kůže'; *rubieź*), substantivum *łupieź*¹ s významy ,lupy'; ,kožní nemoc spočívající ve tvorbě lupů' je však rodu mužského.³⁰

8.3.3 Ke změně rodové příslušnosti deverbativ odvozených pomocí suffixu *-eż* tedy nedochází pouze v češtině, ale na celém západoslovanském území, naopak substantiva téhož slovtvorného typu si ve východo- a jihoslovanských jazycích i nadále zachovávají svůj původní mužský rod.

Vzhledem k tomu, že v období středověku a raného novověku byla nejrozvinutějším a nejemancipovanějším západoslovanským jazykem čeština, jež mj. aktivně ovlivňovala sousední, blízkce příbuzné jazyky polštinu a slovenštinu na úrovni celé řady jazykových plánů, domníváme se, že se centrum změny rodové příslušnosti deverbativ na *-eż* nacházelo v Čechách a že to byl právě vliv češtiny, díky němuž se stejná změna realizovala i v polštině a slovenštině.

Tuto tezi podporuje i množství a stáří femininních tvarů/dokladů v jednotlivých západoslovanských jazycích (nejstarší z nich pocházejí z českého území) a rozsah provedené změny: šířila-li se tato z centra situovaného v české jazykové oblasti na Slovensko a do Polska, lze tímto způsobem vysvětlit, proč změna rodu nebyla v polštině, v periferní zasažené oblasti, provedena na rozdíl od češtiny a slovenštiny zcela, ale jen částečně – inovace se z centra na periferii šíří s jistým zpožděním a některé změny se v okrajových oblastech nerealizují nebo proběhnou v omezeném rozsahu. Ve slovenštině naopak změna rodu proběhla beze zbytku, neboť slovenská jazyková oblast byla po delší dobu pod silnějším a komplexnějším vlivem češtiny než oblast polská.

/30/ Morfologické charakteristiky a významy polských lexémů byly převzaty z následujících lexikografických zdrojů: *Słownik języka polskiego* (1978–1981), *Mały słownik języka polskiego* (1968) a Oliva (1994–1995).

9. Podrobná analýza českého lexikálního materiálu z období středověku, humanismu, baroka a 19. století a jeho vzájemná konfrontace přinesly nové poznatky lexikologicko-lexikografické (9.1), gramatické (9.2) i z oblasti kontaktní jazykovědy (9.3).

9.1 Při lexikografickém zpracování deverbativ na -ež je nutné příslušné lexémy ve slovníku staré češtiny zpracovávat jako maskulina s nečetnými sekundárními tvary ženské deklinace *i-* a *ja-*kmenové. Nevyhraněná deklinační příslušnost ženských tvarů koresponduje s faktem, že dosud nebyl konstituován deklinační typ *píseň*, přiklonila-li se tudíž sledovaná jména zakončená na měkkou souhlásku k ženskému rodu, kolísala mezi *i-* a *ja-*kmenovým skloňováním.

V době střední se sledovaná substantiva stávají obourodými, přičemž tvary mužského rodu kvantitativně stále mírně převažují, na první místo v heslovém záhlaví (i s ohledem na původ a primární rodovou příslušnost lexémů) tudíž patří maskulinní forma. V ženském rodě se v této době skloňují primárně podle vzoru *píseň*.

V novější češtině jsou veškerá deverbativa odvozená sufixem -ež rodu ženského a skloňují se podle vzoru *píseň*; u některých z nich jako pozůstatky historického stavu zřídka zaznamenáme též tvary deklinace *i-*kmenové, u substantiva *loupež* též archaické tvary rodu mužského.

9.2 Deverbativa odvozená za pomoci přípony -ež jsou jednou ze skupin podstatných jmen, jež během historického vývoje češtiny mění svoji příslušnost k původnímu deklinačnímu typu i rodovou charakteristiku a přecházejí k novému, nekmenovému deklinačnímu vzoru *píseň*. Jak je patrné z předložené analýzy, dochází k tomuto přechodu až relativně pozdě – na rozhraní doby barokní a novočeské, tudíž tato jména nepatří k substantivům, jež by se bezprostředně podílela na vzniku nového hybridního skloňovacího typu. Připojují se k němu až po jeho konstituování a díky frekventovaným, centrálně postaveným lexémům *krádež*, *loupež* posilují jeho pozici v systému českých deklinačních typů.

9.3 Změna rodové příslušnosti deverbativ na -ež v češtině iniciovala stejný proces i v dalších západoslovanských jazycích: v polštině a ve slovenštině. Ve slovenštině se stejně jako v češtině realizovala v plném rozsahu, v polštině zůstala nedovršená – v současném polském jazyce je většina derivátů rodu ženského, jen substantivum *łupież*¹ stále patří k maskulinům. Sledovaná změna proběhla pouze v západoslovanském areálu – východo- a jihoslovanská substantiva tohoto slovotvorného typu i nadále zachovávají svůj původní mužský rod.

Článek vznikl v rámci projektu Grantové agentury ČR č. 15-00987S Slovo-
tvorný vývoj deverbativních substantiv ve staré a střední češtině.

LITERATURA

- 1936 *Československá vlastivěda, řada II. Spisovný jazyk český a slovenský* (Praha: Sfinx)
- 1953 *Słownik staropolski* (Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich)
- 1956 *Słownik polszczyzny XVI wieku* (Warszawa – Wrocław: Instytut Badań Literackich PAN)
- 1968 *Mały Słownik języka polskiego* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe)
- 1978–1981 *Słownik języka polskiego, 1–3* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe)
- DANEŠ, František
1967 „Jména hromadná a jména jednotlivin“; in DANEŠ, František – DOKULIL, Miloš – KUCHAR, Jaroslav (reds.): *Tvoření slov v češtině, 2. Odvozování podstatných jmen* (Praha: Academia), s. 477–493
- ESSČ
2006– *Elektronický slovník staré češtiny*, verze dat 1.0.0 (Praha: oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.); <http://vokabular.ujc.cas.cz> [přístup 20. 10. 2016]
- EXCSTČS
Lexikální materiál oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR obsažený v základní lexikální kartotéce
- GEBAUER, Jan
1894 *Historická mluvnice jazyka českého, 1. Hláskosloví* (Praha – Vídeň: F. Tempský)
- 1896 *Historická mluvnice jazyka českého, 3. Tvarosloví, 1. Skloňování* (Praha – Vídeň: F. Tempský)
- GBSLOV
1903–1916 GEBAUER, Jan: *Slovník staročeský* (Praha: Unie)
- HSSJ 2
1992 *Historický slovník slovenského jazyka, 2* (Bratislava: Veda)
- HSSJ 5
2000 *Historický slovník slovenského jazyka, 5* (Bratislava: Veda)
- JELÍNEK, Milan
1967 „Jména dějová“; in DANEŠ, František – DOKULIL, Miloš – KUCHAR, Jaroslav (reds.): *Tvoření slov v češtině, 2. Odvozování podstatných jmen* (Praha: Academia), s. 562–653

JUNGMANN, Josef
1849 *Historie literatury české aneb Soustavný přehled spisů českých s krátkou historií národu, osvětlení,
jazyka* (Praha: F. Řivnáč)

KSSJ
1997 *Krátky slovník slovenského jazyka* (Bratislava: Veda)

LDHBČ
2012 NEJEDLÝ, Petr a kol.: *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*, verze dat 0.9.5.0
(Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.); <https://madla.ujc.cas.cz> [přístup 20. 10. 2016]

Lexikální materiál Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku; [http://www.rcin.org.pl/
publication/20029](http://www.rcin.org.pl/publication/20029) [přístup 15. 12. 2015]

MSS
1979 BĚLIČ, Jaromír – KAMIŠ, Adolf – KUČERA, Karel – KŘÍSTEK, Václav: *Malý staročeský slovník*
(Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

NEJEDLÝ, Petr
2010 „Slovní zásoba humanistické a barokní češtiny: mezi kontinuitou a diskontinuitou“;
in JANEČKOVÁ, Marie – ALEXOVÁ, Jarmila – POSPÍŠILOVÁ, Věra a kol.: *Slovesné baroko ve
středoevropském prostoru* (Praha: ARSCI), s. 105–117

NĚMEC, Igor
1976 „Vztah centrum – periferie v lexikálním vývoji“; *Naše řeč* 59, č. 3, s. 118–124

OLIVA, Karel
1994–1995 *Polsko-český slovník, 1–2* (Praha: Academia)

SIATKOWSKI, Janusz
1996 *Czesko-polskie kontakty językowe* (Warszawa: Energeia)

SJS
1973 *Slovník jazyka staroslověnského, 2* (Praha: Academia)

SSSJ
2006–2011 *Slovník súčasného slovenského jazyka, 1–2* (Bratislava: Veda)

STČS
1968 *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk* (Praha: Academia)

STČS
1968–2008 *Staročeský slovník* (Praha: Academia)

ŠIMEK, Štěpán

2016 „Slovotvorný vývoj substantiv s příponou -ež ve staré a střední češtině“; *Bohemica Olomucensia* 8, č. 2, s. 8–17

ŠLOSAR, Dušan

1986 „Tvarosloví“; in LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav: *Historická mluvnice češtiny* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství), s. 129–246; „Slovotvorba“; ibidem, s. 251–340

TSC

1967 *Tvoření slov v češtině*, 2. *Odvozování podstatných jmen*. DANEŠ, František – DOKULIL, Miloš – KUCHAR, Jaroslav (reds.) (Praha: Academia)

VAJDLOVÁ, Miloslava

2012 „O formování nekmenového deklinačního typu *píseň* (se zaměřením na období staro- a středněčeské)“; in ČMEJRKOVÁ, Světlá – HOFFMANNOVÁ, Jana – KLÍMOVÁ, Jana (eds.): *Čeština v pohledu synchronním a diachronním* (Praha: Karolinum), s. 185–189

2013 „Ja-kmenová feminina s alternativním zakončením nom. sg. -ě/0 ve vztahu k deklinačnímu typu *píseň* (pohled vývojový)“, in *Lingvistika Praha 2013*; <http://lingvistikapraha.ff.cuni.cz/sbornik> [přístup 20. 10. 2016]

2014 *Formování a vývoj nekmenového deklinačního typu píseň* (Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy; nepublikované teze disertační práce)

VÁŽNÝ, Václav

1964 *Historická mluvnice česká*, 2. *Tvarosloví*, 1. *Skloňování* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

Proper Nouns in Karel Havlíček's Letters

There are several hundred proper nouns in the letters written by Czech author Karel Havlíček Borovský (1821–1856), such as nicknames, hypocorisms, Jewish tradesmen's surnames, names of historical places within the Austro-Hungarian Empire, names of streets in Prague, sacred names, or names of institutions and works of art. As far as their language origin is concerned, those are Czech, German, Russian, Polish, and other Slavic names. The article deals with the orthography and morphology of the proper nouns, the then forms of geographical names including exonyms, and puns derived from proper nouns.

Keywords: Karel Havlíček Borovský, proper nouns, personal letters

doc. PhDr. Karel Komárek, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
tř. Svobody 26
771 80 Olomouc
karel.komarek@upol.cz

VLASTNÍ JMÉNA V DOPISECH KARLA HAVLÍČKA

KAREL KOMÁREK

V korespondenci Karla Havlíčka Borovského, jejíž kompletní vydání se připravuje (článek byl zpracován v rámci projektu GA ČR č. P406-12-0691 „Korespondence Karla Havlíčka“), tvoří početnou a pozoruhodnou lexikální vrstvu vlastní jména. Jde o cenný dokumentární materiál pro historii i jazykovědu, ale také o objekt speciálně zaměřeného onomastického výkladu. Pokusíme se sledovat jejich dobové rysy, ale také jejich funkci v textu. Předpokládáme, že Havlíček vzhledem ke své literární invenci pracoval i s vlastními jmény tak, aby utvářel působivost svého vyjádření a případně estetické vyznění výpovědi.

Vlastními jmény v Havlíčkových dopisech se pochopitelně zabývali editoři jeho korespondence v komentářích a vysvětlivkách. V dnešní době můžeme ocenit, že první z nich – Václav Vladimír Zelený (1888) a Ladislav Quis (1903) – se rozhodli otisknout Havlíčkovy texty v zásadě bez pravopisných úprav: zkoumání vlastních jmen to velice usnadňuje.

Excerpovali jsme vlastní jména z 245 dopisů. Užívali jsme a také citujeme transliterované opisy fotografických snímků Havlíčkových rukopisů, které shromáždili editoři současného vydání Havlíčkovy korespondence. Německy psané dopisy pocházejí hlavně z let 1831–1842 (i z pozdějších), česky psané dopisy z období 1839–1856. Jde o listy soukromé i úřední, prostě informující i esteticky stylizované. Adresáty jsou kromě Havlíčkových rodičů, sourozenců a příbuzných také kolegové a významní veřejní činitelé: užitá vlastní jména orientují v soudobých a někdy i historických reáliích několika zemí střední a východní Evropy. To vše předznamenává jejich repertoár. Pokud jde o druhy vlastních jmen, pak uprostřed hlavních skupin (osobní jména, zeměpisná jména, jména lidských výtvorů neboli chrématonyma) nechybějí zvláštní vrstvy jako přezdívký a domácké podoby osobních jmen, příjmení židovských obchodníků (Havlíček jako student využíval peněžní služby pražských Židů a informoval o tom rodiče), jména území (choronyma), uliční názvosloví, sakrální jména (např. pojmenování kostelů hlavně v Praze, jména biblických postav a světců), z chrématonym pak jména institucí a uměleckých děl. Z jazykového hlediska jde o jména česká nebo užívaná v českém jazykovém společenství, dále jména německá, ruská, polská a případně z dalších slovanských jazyků.

Rozbor několika stovek vlastních jmen se může zaměřit jenom na vybrané oblasti: budeme sledovat pravopisnou a tvaroslovnou stránku vlastních jmen, dobová zeměpisná jména včetně exonym a slovní hříčky založené na vlastních jménech.

1. Pravopis vlastních jmen v Havlíčkových listech zhruba odpovídá vývoji českého pravopisu v 30. až 50. letech 19. století, kdy probíhal postupný a komplikovaný přechod od tzv. bratrského k novodobému (dodnes užívanému) pravopisu (Berger 2010; Tešnar 2000 a 2003; pravopisnou stránku korespondence Boženy Němcové popsal Adam 2010). Od prvních česky psaných listů Havlíček užívá tzv. analogickou úpravu psaní *i* nebo *y* po *c*, *z*, *s* podle vzoru skloňování (*psi*, *vozy*, *drží*, *cizí*, po *c* jenom *i*). Hlásky *c*, *č*, *s*, *š* a *ř* v českých listech z počátečních let 1839 a 1840 píše většinou diakritickým pravopisem, výjimečně užívá spřežky *cz* a *cž* a dlouhé *f*: *Bořiwog*, *Frantjšek*, *Hawliczek*, *Hawljczek*, *Hawljček*, *Ječowicjch*, *Jofef Ladislaw*. Česká jména v německy psaných listech vykazují i německý úzus, ale nesoustavně: *Johanna Baučzek*, *Choteborž*, *Jetschowic*, *Ječowic* (= Ječovice), *Kasska* i *Kasska* (= Kaška), *Tante von Ledeč*, *Melnjk*, *Pešfina* (= Pešina), *Přiborjky* i *Přiborsky*, *Přimiřlau* (= Přibyslav), *Řjb* (= Říp), *Watzek*, ojediněle *Wacek*. Je to období, kdy si Havlíček teprve osvojuje psanou podobu spisovné češtiny, a to samostatně, bez systematické školní výuky. Od roku 1841 už v českých listech píše *c*, *č*, *s*, *š* a *ř* diakritickým pravopisem a bez dlouhého *f*, proto tuto skupinu hlásek a písmen v dalším výkladu nesledujeme.

Rozlišování *i/y* v českých listech z let 1839–1841 ještě kolísá, ale brzy se řídí platnými pravidly včetně zmíněné analogické úpravy. V následujícím období – kromě chyb, způsobených spíš spěchem v soukromé korespondenci (*do Jihlavi*, Aloisu Pražákovi 26. 5. 1851) – pozorujeme dvě stabilnější odchylky: *Faninka* a *Sichrov* (v listech Františce Weidenhoffrové z let 1844 a 1845). U prvního jména nemáme jistý doklad o výslovnosti ([ni], nebo [ňi]?), i když převažující psaní základní podoby *Fany* svědčí spíš pro „tvrdou“ variantu. Psaní *Fani* je doloženo ojediněle: *Nepodepisovala se nikdy jinák než Fani* (17. 4. 1845). Psaní *Faninka* mohlo být ovlivněno základní podobou sufixu *-inka*, známou i z apelativ: *moje zlatinka Faninka* (10. 6. 1845), *panna slečinka Weidenhoffrova Faninka* (29. 5. 1845), *slečince Fanince* (14. 5. 1845). Havlíček psal též *Katinka* (Františce Weidenhoffrové 5. 4. 1845). Podobu *Sichrov* užíval v listech z roku 1845–1846 Havlíčkův korespondenční partner Vilém Gabler, který tehdy v Sychrově působil, a hojně ji mají české i německé doklady ze 17.–19. století, úřední německé jméno bylo *Sichrow* (Profous 1947–1960, heslo Sychrov).

Značení délky samohlásek také velmi kolísá a nemá smysl ho podrobně sledovat. V některých českých i cizojazyčných jménech psaná délka odchylná od normy možná vyjadřuje uзуální výslovnost, v ruštině doprovází přízvuk: *Jánu Klumpárovi*, *Gábler*, *Kopitár*, *Šafárik*, *u Šafárika*, *Šafárikowu mappu* (slovensky původně *Šafárik*, ale ve stejné době píše Havlíček i *Šafařika*, *Šafařikowým*), *Záp*, *Zápa* (ale i *Zap*, *Zapa*), *Kázaň*, *w Kazáni*, *z Lubláně*, *z Želíwa*, *Želíwský* (ale i *w Želiwě*) apod.

Změny v Havlíčkově pravopisu se časově překrývají se změnami, o kterých rozhodla příslušná grémia (českořilologická sekce Královské společ-

nosti nauk, poradní sbor Matice české), a někdy také s etapami Havlíčkova života, profesního působení a pobytu na různých místech. Můžeme je schematicky znázornit takto (užíváme vzorový tvar instr. sg. JÍVOU, který obsahuje písmena, jichž se tehdejší úprava pravopisu týkala):

- 1839–1841: GJWAU (studia filozofie a teologie v Praze)
- 1842–1844: JfWAU (pobyt ve Lvově, pedagogické působení v Moskvě)
- 1844–1845: JÍVOU (nezávislá literární činnost v Německém Brodě a v Praze)
- 1846–1850: JfWAU (redaktor novin v Praze)
- od května 1850 JÍVOU (redaktor v Kutné Hoře, 1851–1855 vyhnanství v Brixenu, 1856 úmrtí).

Vybrané doklady:

- 1839: *Bořiwog, s Janderau, Kahaun, Serbausek, Nedwidek, Nedwjdek, Hawliczek, Hawljczek*;
- 1840: *Hawljček, Hawličzek, Nedwidek, Serbausek, Jawurek, Příborfjký* (jenom německé dopisy);
- 1841: *Hawljček, Jabůrek, Jawůrek, Girgl (= Jirgl), Kahaun*;
- 1842: *Hawliček, Hawljček, Hawliček* (německé dopisy), *Hawliček, We Lwowě, w Rakúsích, W Lipníku, Muzejník, Feodor Matějewič Borowskoj* (jediný český dopis z toho roku: ú místo au/ou je v něm hojně doloženo v apelativech);
- 1843: *Hawliček Borowský, W Kijewě, w Jiřikowém wydění, ilirskau, dr. Čerwinkau, po celém rakúském mocnářství, píseň Šalamúnowu w české biblí*;
- 1844: *w Rakausích, Jewropejskau literaturu, Chocholauškowých prácí* (leden); *w Rakousích, Malorusowe rakouští* (červen), *M. Havlíčkova Vdova, z Příbyslavy, z Okrouhlice* (listopad);
- 1845: *Havel Borovský, Paní Josefě Havlíčkové, v Hostouni, udělám z Tebe paní H...ovou*;
- 1846: *na Nowiny Pražské a na Wčelu, z Olomúce* (březen), *kritiku na Wocela do autereční Wčely* (červen), *buď Rakaus. neb Uhersk. wína*;
- 1847: *Kaubek, H. Borowský, w Holomauci*;
- 1848: *p. Kaubkowi, Hawel, Prahau otřásala, spálenou ulicí* (ojediněle);
- 1849: *we Sw. Wáclawské lázni, Hawel*;
- 1850: *se Zdenkau* (březen), *w Brodě* (duben), *Hrubý dopis odpovědného redaktora Slovana pana Karla Havlíčka* (květen), *se Zdenkou* (červen)
- 1851: *Do Holomouce a do Jihlavi*.

Charakteristika hlavních změn v Havlíčkově pravopisu (nejen u vlastních jmen):

- 1842: počínaje dopisem Františku Jirglovi z 12. listopadu Havlíček přijímá tzv. skladnou úpravu, kterou předtím v červnu schválila českofilologická sekce Královské společnosti nauk (psaní JÍ místo GJ);

- 1844: Havlíček přijímá také Hankův návrh psát VOU místo WAU, který zatím odmítají Královská společnost nauk i Matice česká; v dopisech píše od dubna *ou*, od listopadu *v*;
- 1846: Havlíček se vrací k staršímu psaní WAU (v dopisech píše od února *w*, od června *au*), a to též v novinách, které rediguje; tím respektuje stanovisko Matice české;
- 1850: Havlíček opět přijímá novější psaní VOU, jak ho v lednu toho roku schválila Matice česká.

K změnám českého pravopisu se Havlíček sám vyjadřoval v korespondenci i v tisku. Tzv. skladnou úpravu (GJ > JÍ) registroval v dopisu z Ruska: „Musejník se tiskne Šemberow[ým] prawopisem. Matice swé spisy wydáva též tak“ (Josefu Tadeášu Klejzarovi po 16. 6. 1843). Ještě v Rusku reagoval i na další vývoj: „Strany prawopisu w těch mých překladech rád přijímám Wáš usudek bá prosím Wás ještě by jste wůbec tak dali tisknout jako se wůbec píše buď *ou*. – *au*.“ (Karlů Vladislavu Zapovi 30. 4. 1844). Návrat k psaní WAU podle stanoviska Matice české ohlásil v Pražských novinách 14. 5. 1846 (cituje Tešnar 2003: 32): „Od nynějška budou vycházet *Noviny* i *Včela* s *au*, a tedy dokonce matičním pravopisem [...] očekáváme, že teď všichni moudřejší od módního v upustí i v nápisech veřejných i v privátním psaní, aby již konečně přestaly žaloby na tak rozličné pravopisy.“ Sám psaní VOU ještě nedávno používal. Proti dalším reformám se vyslovil i satiricky: známý epigram „Není nad původnost, každý po ní touží, lidé chodí přes most, to já půjdu louží!“ má podtitul „Monolog velkého muže před vynalezením nového pravopisu“ (Česká včela 9. 1. 1846, cituje Tešnar 2003: 31).

Z hlediska vývoje českého pravopisu se jeví jako nekontinuální návrat k staršímu psaní WAU v roce 1846, ale ten byl patrně ovlivněn počátkem Havlíčkova působení v redakci Pražských novin. V předcházející etapě „nového“ pravopisu typu VOU v letech 1844 a 1845 na Havlíčka zřejmě působil příklad jeho korespondenčních partnerů, hlavně Viléma Gablera. Poslední nepravidelností je dočasný a nesoustavný příklon k psaní *ú* místo *au/ou* v letech 1842, 1843 a výjimečně 1846: kromě dopisu Františku Jirglovi z 12. listopadu 1842, kde je *ú* hojně doloženo v apelativech, jde spíš o projev tradice u několika vybraných slov: *rakúský*, *Šalomún*, *Olomúc*.

2. Tvarosloví vlastních jmen v Havlíčkových dopisech také nese znaky doby vzniku a jazykové kompetence pisatele. Ukazuje vývojové tendence i lokální úzus. Havlíček v počátcích zápasil se spisovnou normou a postupně ji ovládl v době, kdy působil jako redaktor novin, ale u některých tvarů, mj. u posesivních adjektiv, si nebyl jistý správností ani později. Okolnosti nepřipraveného psaní soukromých dopisů s převážně informační funkcí podminily vyšší počet chyb. Budeme sledovat hlavní typy kolísání a dobových zvláštností.

2.1 Dubletní koncovky substantiv: střídá se gen. sg. *do Kremlu* a *do Kremla*, *do Záhřebu* a *do Záhřeba*; vokativ jména Alois zní *milý pane Aloisi Krásu* (Aloisu Krásovi 12. 7. 1850), a *zvláště Vy* – – – *pane Aloise Krásu* (Aloisu Krásovi 31. 5. 1850) i *Pane Alois! Dávám Vám tu přátelskou radu* (Aloisu Krásovi 12. 7. 1850); lok. sg. v *Brodě* převažuje nad tvarem v *Brodu*; lok. sg. jmen světců má příznakovou koncovku v případech, že vyjadřuje časový údaj: *platiť o Sv. Jakubě činži* (Františce Weidenhoffrové 17. 7. 1846), *první dni po Sv. Martině* (Františku Havlíčkovi 25. 11. 1854); jméno časopisu Slovan má genitiv shodný s genitivem životného etnonyma, např. *redaktora Slovana* (Aloisu Krásovi 31. 5. 1850), ale neživotný lokál: *co je ve Slovaně tištěno* (Matěji Mikšíčkovi 3. 4. 1851); jméno *Pešť* má důsledně genitiv *Peště*, v té době obvyklý, ačkoli později bylo kodifikováno *Pešti*; pomnožná jména *Ovčáry* a *Vary* mají starší lok. *na Ovčářích* (Františku Kavanovi 12. 8. 1851) a v *Karlowých Wařích* (Františku Palackému 15. 6. 1849), pomnožné *Brody* snad vlivem ruštiny v *Brodách na ruské hranici* (Františku Jirglovi 12. 11. 1842).

Místní jméno *Polná* má kromě ojedinělých adjektivních tvarů jako *z Polné* (Josefu Šrámkovi 7. 11. 1844) častější substantivní skloňování k nom. *Polna*, které bylo tehdy obvyklé i ve spisovných textech zřejmě vlivem místního úzu: *Polna někdy patřivala rodině Poděbradských, a ne vždy takovým sejrařům jako je Dietrichstein* (Antonínu Pittnerovi 28. 2. 1845), *on jest z Polny* (Matěji Mikšíčkovi 5. 2. 1851), *Polnu a Příbyslavu [táhnu] já* (Josefu Šrámkovi 7. 11. 1844). Místní jména s komponentem *-slav* kolísají mezi vzorem „kost“ a „žena“: *do Příbyslavy* (Josefě Havlíčkové 9. 7. 1845) i *do Příbyslawi* (Františce Weidenhoffrové 17. 7. 1846), *jet na Wratislawu* (Karlů Vladislavu Zapovi 6. 6. 1844) i *na Wratislaw* (Josefu Tadeáši Klejzarovi 9. 7. 1844), *we Wratislawě* (Karlů Vladislavu Zapovi 17. 8. 1844).

2.2 Potíže působí pisateli skloňování posesivních adjektiv: jejich spisovná norma, restituovaná v Dobrovského mluvnici, neodpovídala vývojové tendenci příklonu k adjektivnímu typu a nebyla zřejmě upevněna v obecném povědomí. Adjektivní zakončení místo substantivního najdeme v raných i v pozdějších dokladech: *Wenušná krew* (Mořici Příborskému 16. 3. 1839); w *Jindřichowém Hradci* (Josefě Havlíčkové 7. 10. 1848), *ani ve Tvém ani Jarošovém dnešním psaní* (Julii Havlíčkové 10. 3. 1852), *Mikovcová methoda* (Josefu Kodymovi 1. 3. 1853). Vyskytují se ale i spisovné tvary: *po porodu Adelheitinu* (Josefě Havlíčkové 31. 10. 1854), *té Čermákovy reality, v té Čermákově zahradě* (Františku Havlíčkovi 14. 3. 1853). Poučná o této situaci je následující Havlíčkova věta: *Moje matka má již český štít na domě: M. Havlíčkova Vdova* (Josefu Šrámkovi 7. 11. 1844) = vdova po Matěji Havlíčkovi, nikoli „J. Havlíčková, vdova“ (Havlíčková matka měla křestní jméno Josefa).

2.3 S posesivními adjektivy úzce souvisí skloňování rodinných jmen. To v Havlíčkových dopisech také kolísá: *sešel jsem se tam s Weidenhofframi. Oni ...* (Josefě Havlíčkové 22. 4. 1845), *s Weidenhoffrowými* (Františku Havlíčkovi 9. 9. 1846; to už redigoval Pražské noviny). Střídají se neutrální i přízna-

kové tvary: *Jarošovi a Zdenčinka Vás líbají* (Františku Havlíčkovi 5. 6. 1856), *přijedou Jarošovic* (Františku Havlíčkovi 24. 1. 1854), *k Jarošovům* (Františku Josefu Řezáčovi 1. 2. 1852), ale genitiv pouze *u Jarošů* (Františku Palackému 23. 12. 1851, Josefě Havlíčkové 25. 6. 1856), *u Weidenhoffrů* (Josefě Havlíčkové 29. 5. 1845), nikoli *Jarošových, Weidenhoffrových*. To odpovídá vývojové dynamice v novodobé češtině: Havránek – Jedlička (1960, s. 161) konstatují, že „v 3. pádě [...] užívá se [...] zpravidla tvaru *k Novákům, Novákovým* a také v 2. pádě je častěji *u Nováků* než *u Novákových*“.

3. Zeměpisná jména v Havlíčkových dopisech mají dnes značnou dokumentární hodnotu. Tvoří rozsáhlý soubor: excerpovali jsme přes 300 jednotek a odhadem několik desítek jsme ponechali stranou. Označují lokality v několika zemích, kde Havlíček pobýval, cestoval nebo měl korespondenční partnery: české země (kromě Prahy a Německého Brodu včetně okolí také severočeské pohraničí), Rakousko, Halič, Ukrajina, Rusko, balkánské země tehdy pod správou Rakousko-Uherska. Převažují jména měst a obcí, početné je i názvosloví ulic a městských částí. U mnoha objektů se střídají jména česká a cizojazyčná, hlavně německá a ruská. Mnohé tehdy oficiální podoby se dnes už neužívají a jejich identifikace je speciální úkol pro současné editory, ale také námět pro historickou onomastiku.

Soustředíme se na vybrané problémy této oblasti: paralelní česká a německá zeměpisná jména v českých zemích, jména ulic a vybraných objektů v Praze, dobová exonyma.

3.1 V době vzniku Havlíčkovy korespondence ještě převládala v českých zemích oficiální německá jména. Teprve *Popis království Českého* od F. Palackého z roku 1848 přispěl k obnovení českých jmen, které úředně potvrdil *Zevrubný popis rozvržení země království Českého* z roku 1854.

Havlíček v německy psaných dopisech užívá většinou německé podoby jmen, české jenom ojediněle (spíš jde o prvky českého pravopisu u stejně znějících jmen: *Chotiebořz, Ledeč* – něm. ofic. *Chotieborsch, Ledetsch*). Mnohé německé podoby jsou dnes pro českého čtenáře průhledné nebo obecně známé: *Benefchau, Brünn, Czaslau, Deutschbrod, Humpoletz, Iglau, Collin, Königgrätz, Leitmeritz, Reichenberg, Ollmütz, Pribislau* nebo *Přimiřlau* (podoba s -m- odpovídá německé místní výslovnosti, viz Profous 1947–1960, heslo *Přibyslav*), *Troppau* aj. Jiné je nutno identifikovat, vztáhnout jednoznačně k určité obci: *Aicha* (Český Dub), *Borau* (Borová), *Budin* (Budyně nad Ohří), *Dux* (Duchcov), *Hohenmauth* (Vysoké Mýto), *Joslowitz bei Znaym* (Jaroslavice u Znojma), *Müglitz in Mähren* (Mohelnice) aj. Havlíček volil německé podoby zeměpisných jmen vzhledem k německému znění celého textu a je také otázka, nakolik byly obecně známé některé české ekvivalenty, např. jestli jeho rodiče, trvale žijící na Českomoravské vrchovině, znali česká jména lokalit v jiných krajích jako *Duchcov, Bezděz, Říp* aj. Naznačují to Havlíčkovy zmínky o prázdninových cestách: *man fieht den Georgsberg* (Řjb)

(Matěji a Josefě Havlíčkovým 7. 6. 1840), *auf dem berühmten Berge Pösig angekommen* (Matěji a Josefě Havlíčkovým 28. 7. 1840; *Pösig*, správně *Bösig* = *Bezděz*).

S přechodem na českou korespondenci (během pobytu v Rusku začal psát příbuzným a přátelům zásadně česky) upřednostnil Havlíček české podoby zeměpisných jmen, pokud to bylo možné: *Mohelnice* (Františku Jirglovi 12. 11. 1842), *we Znojmě* (Františku Jirglovi 12. 11. 1842), *z Příbyslavy* (Josefu Šrámkovi 7. 11. 1844), *pište do Brodu (německého)* (Karlů Vladislavu Zapovi 17. 8. 1844), *v Brodě Německém* (Josefě Havlíčkové 5. 4. 1845) apod. Někdy konkurenční podoby přímo v textu vysvětloval: *den Georgsberg (Řjb)* (Matěji a Josefě Havlíčkovým 7. 6. 1840), *akademii hornickou v Štávnici (Schemnitz)* (Františku Zachovi po 24. 12. 1850), *do Podmoklí (Bodenbách)* (Josefu Havlíčkovi 30. 6. 1856: dnes Podmokly u Děčína), *Pak gsme táhli na Zbraslaw (Königsfaal)* (Janu Klumparovi 5. 6. 1841). Někdy české a německé podoby v různých dopisech střídal: *že se budou na Frantálsku pachtovat dva dvory a sice Termeshof a Riedlhof* (Františku Havlíčkovi 3. 10. 1851); *do Termesiv* (Františce Weidenhoffrové 29. 5. 1845), *v Termesívách* (Františce Weidenhoffrové 16. 7. 1845). Z českých podob, které dnes nejsou oficiální, stojí za pozornost místní jméno *Frantál* – počeštěné německé *Frauenthal* (dnes Pohled u Havlíčkova Brodu: Profous 1947–1960, heslo Pohled): *jak z Frantále se vrátíš* (Františku Havlíčkovi 3. 10. 1851) a jméno zámku *Husa*, dnes *Kačina*: *das Chotkische Schloß Husa in Neuhoft* (Matěji a Josefě Havlíčkovým 3. 8. 1842). Zřejmě Havlíčkův omyl je jméno *Kukle*: *W Kukli wesnici od Prahy asi 1 1/2 hodiny vzdálené* (Janu Klumparovi 5. 6. 1841); následuje informace, že odtud šli na Zbraslav, je tedy míněna *Chuchle*.

3.2 Jména ulic a vybraných objektů v Praze pochopitelně odrážejí stav v době vzniku dopisů včetně česko-německé dvojazyčnosti. Havlíček někdy užívá pouze německá jména: *Gärbergasse* (= V Jirchářích), *Roßthor* (= Koňská brána, horní konec Václavského náměstí), *Tandelmarkt* (V Kotcích). Jindy je vysvětluje českými ekvivalenty: *in die Smečka od[er] Gartengasse* (Matěji a Josefě Havlíčkovým 30. 7. 1842), *w pasiřsk[é] Gürtlergasse* (Františku Jirglovi 1843 – poznámky: Pasiřská = dnes Palackého), *bei 3 Karpfen [...]* *ke třem kaprum* (Matěji a Josefě Havlíčkovým 8. 11. 1839: hostinec v Kaprově ulici). Ojediněle uvedl pouze české jméno v německém dopise: *in der Johanniskirche auf der Skalka* (Josefě Havlíčkové 15. 5. 1841). V obou jazycích jsou doložena mj. jména *Altstädter Großer Ring* (Matěji a Josefě Havlíčkovým 4. 10. 1839) + *Staré město od welkého náměstí* (nezjištěnému adresátovi 13. 6. 1848: *Velké náměstí* byl oficiální český název), *Brenntegasse* (Matěji a Josefě Havlíčkovým 9. 4. 1840) + *spálenou ulicí* (nezjištěnému adresátovi 13. 6. 1848), *konský trh* (Aloisu Krásovi 12. 3. 1852) + *Roßmarkt* (Matěji a Josefě Havlíčkovým 30. 7. 1842), *v Růžové ulici* + *Rosengasse* (Josefě Havlíčkové 5. 4. 1845).

Výběr dobových, dnes neužívaných urbanonym Prahy (většinu výkladů uvádí *Pražský uličník* – Laštovka a kol. 1997, 1998; Jíšová a kol. 2012):

- *na barwjrc* (Mořici Příborskému 16. 1. 1839): *Barvírka* nebo *Barvířka* = Žofín, Slovanský ostrov;
- *ráno bývam na baště s knihou* (Františce Weidenhoffrové 14. 5. 1845): Quis (1903: 267) vysvětluje: „V někdejších sadech na bývalých hradbách mezi Žitnou a Poříčskou branou, kam H-k ze svého tehdejšího bytu v Růžové ulici měl blízko.“
- *Jesuitengasse* (Josefě Havlíčkové 15. 5. 1841) = Karlova ulice;
- *w nowych alejích mezi perštejnem a spálenou ulicí* (nezjištěnému adresátovi 13. 6. 1848): *V Nových Alejích* = Národní třída;
- *w owocné ulici* (nezjištěnému adresátovi 13. 6. 1848) = ulice 28. října;
- *Sirenhaus* (Mořici Příborskému 16. 3. 1839, v adrese) = Sixtův dům, Celetná 2, Staré Město č. p. 553. Doklad z dobového tisku: „in der Wohnung des Concertgebers (Sirenhaus Nr. E. 553)“ – článek Telegraph von Prag v časopisu *Bohemia*, ein Unterhaltungsblatt (Praha), č. 30, 10. března 1837, s. 4. Quis (1903: 729) uvádí, že Havlíček tehdy bydlel v Sixtové domě č. p. 553, ale totožnost Sixtův dům = Sirenhaus výslovně nezmiňuje;
- *um dem Juden zum grünen Kreutz zu bezahlen* (Matěji a Josefě Havlíčkovým 20. 7. 1842): dům U Zeleného kříže lokalizuje Schaller (1796: 665) do Platněrské ulice č. 9–10, dnes je zbourán. Novotný (1941: 216) ve vysvětlivkách k edici Havlíčkových listů ze studií uvádí i další možné adresy v ulici Platněrské nebo Havelské.

V českých dopisech z počátečního období Havlíček užil jméno *Moldava* – počeštěné německé *Moldau*: *přes Moldawu* (Mořici Příborskému 16. 1. 1839), *do Moldawi* (Mořici Příborskému 9. 4. 1839), *Moldawa* (Františku Jirglovi 1842, koncept). V 1. polovině 19. století ji užívalo i mnoho dalších autorů, mj. Jan Kollár, Josef Justin Michl, Prokop Šedivý (viz Kartotéka lexikálního archivu, dostupná na <http://bara.ujc.cas.cz/psjc>). Ale už v téže počáteční době Havlíček uváděl také základní českou podobu: *přes Wltawu* (Janu Klumparovi 5. 6. 1841).

3.3 Dobová exonyma (počeštěné podoby cizojazyčných zeměpisných jmen pro objekty ležící mimo české země, viz Karlík – Nekula – Pleskalová 2002, heslo Exonymum) se vyskytují v Havlíčkových českých dopisech vedle exonym dodnes užívaných: *přes Linc* (Linec, něm. Linz), gen. *Nižgorodu* (Nižnij Novgorod), *Sení* (chorvatské Senj, něm. Zengg), *W Stokrawě* (jinak Štokrava, Stockerau u Vídně), *Wilno* (Vilnius). Naopak tu nenajdeme očekávaná exonyma, jejichž užívání v Havlíčkově době dokládá Kartotéka lexikálního archivu Ústavu pro jazyk český, např. *Cařihrad*, *Inomostí* nebo *Solnohrad*: Havlíček psal *Konstantinopol*, *Insbruck*, *Salzburck* nebo *Salzburk*. Výběr dodnes užívaných exonym: *Černá Hora* (jihoslovanská), *Dražďany* (psáno *Draždany*), *Halič*, *Lipsko*, *Lublaň* (psáno *Lubljaň*, z *Lubláně*), *Lvov*, *Neapol*, *Paříž*, *Pešť*, *Petrohrad* (kromě toho *Petěrburck*, *Petěrburek*, *Petersburkští*,

w *Petrburku*), *Prešpurk* (dnes v historickém kontextu), *Štýrský Hradec* (většinou v inverzním slovosledu z *Hradce Štýrského*, v *Hradci Štýrském*), *Terst*, *Tyrolsko* (psáno též *Tirolsko*), *Videň*, *Vídeňské Nové Město* (doklad do *Widens. N. Města*), *Vratislav*, *Záhřeb*; v dopisu Františku Havlíčkovi 22. 7. 1846 K. Havlíček vysvětluje úředním německým názvem: *do Záhřebu (Agram)*.

Početnou skupinu dobových exonym představují jména území v zastaralých slovo tvorných formách:

- utvořená z obyvatelských jmen podle vzorce nom. sg. *Uher* > nom. pl. *Uhři* > akuz. pl. *Uhry* a podle toho také skloňovaná: *Angličany*, v *Angličanech*, w *Dalmatech*, ve *Francouzích*, do *Holland*, V *Hollandech* (Havlíček užil i obyvatelské jméno *Hollandčané* a *Hollandři*), do *Chorvat*, *Malorusy* (vedle w *Malorusku* = *Ukrajina*), o *Němcích* (alespoň *Anglicko nemluví o Němcích*, Josefu Kodymovi 1. 3. 1853), w *Rakousích*, do *Rus*, v *Rusích*, ve *Švýcarech*, ve *Švýcařích*, do *Turek*, w *Turcích*, w *Uhřích*, ve *Vlaších*;
- s příponou *-cko/-sko*, často místo dnes obvyklého zakončení *-ie*: *Anglicko*, v *Anglicku*, w *Dalmatsku*, we *Finlandsku*, *Finnlandskem*, ze *Sardin-ska*;
- sg. feminina *Bělorus* (přes *Bělorus*) a *Rus* (w *Rusí*);
- adjektivní odvozeniny od cizích základů nebo od historických jmen: *do tohoto tichého údolíčka alpejského*, *Křížáků baltických*, *ještě opětně prosím o prominutí své neobyčejné Čudské nedbalosti* (*Čudsko* = staré jméno pro Finsko; zde možná *čudská* znamená přeneseně „cizí, barbarská“), v *čuchonských zemích* (*Čuchonsko* = jiné staré jméno pro Finsko), *ewropejský kalendář*, *italianský obyčej* (vedle *národnosti italské*), *že bych před žádným saudem ani Kamčadalským nemohl být pravidelně odsauzen* (*Kamčadalové* = národnost na *Kamčatce*).

Historické názvy území uváděl Havlíček s případným vysvětlením podle odhadu, zda mohly být adresátům známy: *we Wojenské hranici (Militärgränze)* (Františku Havlíčkovi 22. 7. 1846: dnes *Vojna Krajina*, část *Chorvatska*), v *Belgii (Flandřích)* (Františku Havlíčkovi 15. 7. 1853). Většinou jejich znalost předpokládal: *Ilyrsko* (korunní země *Königreich Illyrien* na rozhraní dnešní *Rakouska*, *Slovinska*, *Chorvatska* a *Itálie*), *Kitaj* (psáno *Kytaj*, ruské jméno *Číny*), už zmíněné *Malorusko*, *Vlachy* (střídal s jménem *Itálie*).

Průhledná ruská jména Havlíček někdy překládal: *Tento na tak zwaném červeném náměstí stojící chrám* (Janu Klumparovi 5. 2. 1844: *Krasnaja ploščad' v Moskvě*), *naučil jsem se teprw u wrabčích hor* (Karlu Vladislavu Zapovi 30. 4. 1844: *Vorobjovy gory*, část *Moskvy*, kde sídlí univerzita, Havlíček tam bydlel).

Endonyma (opak exonym – originální jméno objektu na cizím území) se pochopitelně vyskytují v německy psaných dopisech nebo v adresách dopisů z Ruska. Podoba endonyma někdy ovlivnila pokus o adaptaci v českém textu: *do Trojické Sergijewe Lawry* (Karlu Vladislavu Zapovi 30. 4. 1844: česky

Trojicko-sergijevská lávra, rusky *Trojice Sergijeva lavra*). Ale několikrát Havlíček užil endynomum záměrně v českém textu, aby oživil a možná mírně ironizoval vyjádření: *projel jsem bez cla do Polski* (Josefu Tadeášovi Klejzarovi 9. 7. 1844), *Tak se mi zdá žebych w ní [= Praze] raděj žil w 5^{tém}. poschodí s 500 w/w ročního příjmu než císařem wší Rasiji* (Karlů Vladislavu Zapovi 16. 1. 1844), *Až uwidíte toho worla na mém pasu: Po ukazu jego imperatorskago Weličestwa Nikolaja Páwlowiča Wseja Rosiji jistě že kejchnete* (Josefu Tadeášovi Klejzarovi 9. 7. 1844).

4. Slovní hříčky s vlastními jmény jsou v Havlíčkových dopisech natolik časté, že šlo jistě o zvláštní zálibu a snahu upoutat adresáta. Havlíček vytvářel formální obměny základních podob jmen, užíval nebo aktuálně tvořil jejich cizojazyčné paralely, uplatňoval též rozdíl apelativní a propriální sémantiky. Aplikoval různé slovotvorné či jmenotvorné postupy. Některé obměny jsou pouhé přezdívky, jiné spíš skryté narážky.

4.1 Překlady nebo adaptace vlastních jmen v jiném jazyku:

- *Feodor Matějewič Borowskoj* (Františku Jirglovi 12. 11. 1842): tuto variantu si zvolil Havlíček cestou do Ruska, „*nebot Rusi každého podlé swého kopyta překřtí*“ (tamtéž). Reagoval na zjištění, že cizinci si jeho původní české jméno odmítají pamatovat: *Od té doby co mne w Radziwiłłowě kozák přiwítal: Kar Gawlečik! stupajte! [...] také upadlo jmeno a přijmění mé u mne w welikau nenáwist, proto že je slowanská usta wyslowiti nemohla. Karlu jsem již zcela odwykl a Hawlička widiwám jenom na psaních. Odřekl jsem se jich obojích na wěky leda ex offo* (Karlů Vladislavu Zapovi 16. 1. 1844). Vyžadoval si ruskou formu také v korespondenčním styku: *Mně možno adressowati: Teodoru Matwějewiču Hawličku per adr. Šewyrewa* (Izmailu Ivanoviči Srezněvskému 25. 1. 1843). Psal ji také azbukou: *Adresujte budúcně: Федору Матвѣевичу Гавличку; у пр Степана Петровича Шевырева* (Karlů Vladislavu Zapovi 24. 10. 1843). *Matějewič* nebo *Matwějewič* je tzv. otčestvo (Havlíčkův otec se jmenoval Matěj);
- *že jste buď někde tam u Brna w těch hračkách* (Josefu Tadeášovi Klejzarovi 27. 4. 1844): narážka na brněnskou věznici Špilberk (něm. *Spielzeug* = hračka);
- *I povstal muž jeden z redakce Slovana jmenem Kodym Kodymovič od Bezděkova krajiny Šumavské a pravil řka: Aj!* (Aloisu Krásovi 12. 7. 1850): míněn Josef Kodym;
- *abych konečně podlezl a obdivoval politiku pana Potoka [...] panu Potokovi* (Adolfu Marii Pinkasovi 28. 2. 1852): míněn ministerský předseda Alexander Bach (něm. *Bach* = potok);
- *od p. patera Rožně* (Janu Klumparovi 5. 2. 1844), *Rožně hodlám aspoň w epigramech zwěčnit* (Josefu Tadeášovi Klejzarovi 24. 3. 1844) a řada

dalších dokladů: míněn Havlíčkův představený v kněžském semináři P. Antonín Rost; *rožeň* je významově blízké k počestnému *rošt*, něm. *Rost* znamená „rošt“ i „rožeň“, ale příjmení *Rost* lze vyložit i jako zkráceninu křestního jména *Rostislav* nebo jako transonymizaci místního jména *Rost*, což byla německá adaptace českého *Rohozec* (Moldanová, 2004, heslo *Rost*). Tyto souvislosti ovšem Havlíček při tvorbě přezdívky nebral v úvahu; naopak se nabízí spekulace, že teoreticky mohl využít i dalšího významu něm. *Rost* = rez;

- *od Pražské policie respect. jejího direktora Sadra-Melecha* (Františku Palackému 16. 3. 1853): k přejmenování pražského policejního ředitele Sachra-Masocha Havlíček použil podobně znějící sousloví, které obsahuje biblické hebrejské jméno *Melech* – variantu známějšího *Moloch* (Komárek 2000: 34).

4.2 Změny druhu vlastních jmen:

Hlavním příkladem je autorovo umělecké jméno *Havel Borovský*: nezdobnělá podoba příjmení (*Havlíček* > *Havel*) figuruje jako křestní jméno a neoficiální přídomek (*Borovský* = pocházející z Borové) jako příjmení. Aktualizované vnímání jména *Havel* jako křestního potvrdil sám Havlíček: *Ostatně Vám musím připomenout že je dnes můj svátek Sv. Havla*, píše Františce Weidenhoffrové 16. října 1845, tedy v den, kdy je v katolickém církevním kalendáři památka sv. Havla. Také se podepsal *Mistr Hawel* v dopise Antonínu Dobroslavu Víškovi 15. října 1849, den před sv. Havlem. Jeden z prvních dokladů inovovaného jména je v dopise Josefu Tadeáši Klejzarovi po 16. 6. 1843: *Uwidźteli někde w Kwětech atd podepsano: H. B. neb H. Borowský neb pleno titulo Hawel Borowský: tedy se za mne pomodlíte 3krát zdráwas a andělíčku strážce*. Vnímání přídomku *Borovský* jako autorova hlavního příjmení potvrzuje psaná podoba *K. H. Borovský*, dodnes ostentativně užívaná mj. v písemných pracích studentů.

Posun příjmení na funkci křestního jména dokládá už zmíněný *Kodym Kodymovič* (s aktuálním přidáním otčestva), přídomek ve funkci příjmení pak věta připsaná k adrese: *Hawel Borowský posílá Janu Košumberskému z Moskvy do Hradce listek tento* (Janu Klumparovi 5. 2. 1844).

Posun příjmení a pomístního jména do formy syntagmatu typického v pojmenování šlechty: *pan z Šťastných sezením na Trubce* (Františce Weidenhoffrové 29. 5. 1845): *Šťastný* – příjmení občana Německého Brodu; *U Trubky* – pošta a hostinec na severní, tj. pražské výpadovce z Brodu (Quis 1903: 273).

4.3 Hříčky založené na funkčním rozdílu obecného a vlastního jména:

- *znajíce nyní již zimu „господина Морозова“ osobně ze zkušenosti* (Karlů Vladislavu Zapovi 16. 1. 1844): vlastní jméno osoby odkazuje k neosobnímu denotátu, k obecnému jménu, z kterého je vytvořeno (*мороз* = mráz);

- *Julie bude pect Jidáše, neb zde to neznají, ačkoli jsou všichni skoro dobří Jidášové* (Františku Havlíčkovi 3. 4. 1854): užívají se dva obecné (apelativizované) významy biblického jména *Jidáš* (apoštol, který zradil Krista): 1. *jidáš* = kterýkoli zrádce (*dobří Jidášové* = Havlíček míní ne sympatické obyvatele Brixenu), 2. *jidáš* = velikonoční pečivo buď ve tvaru mincí (narážka na peníze, které Jidáš dostal za zradu), nebo ve tvaru stočeného provazu (narážka na Jidášovu sebevraždu oběšením); *Snad brzy skupého pana Pospíšila donutí aby take honoráry dawati pospíšil a přestal platit jitřnicemi* (Karlů Vladislavu Zapovi 30. 4. 1844): užití formy *pospíšil* jako *nomen omen*;
- *Šťastnému a Šťastné musím dávat vždy hlavnější role proto že jsou oba šťastní = patricii* (Josefu Šrámkovi 7. 11. 1844): ironická charakteristika dvou občanů Německého Brodu, kteří se účastnili Havlíčkova ochotnického divadla.

4.4 Využití částečné formální podobnosti jmen:

- *Borová a Borotice – to jsou pravé sestřenice* (Justině Jeřábkové 26. 10. 1855);
- *budgeteli hrát v kuse: Sprostota venkovská slečnu Kremonu z Upejpavic* (Františce Weidenhoffrové 14. 6. 1845): hra se správně jmenuje *Pros-tota venkovská* (vydána v Praze 1844, překlad J. N. Štěpánek);
- *Jezowit pochází spíše / od ježka než od Ježíše* (Josefu Tadeášii Kejzlarovi 24. 3. 1844): ukázka epigramu;
- *Milý Peckase!* (oslovení v dopise Hippolytu Soběslavu Pinkasovi 24. 1. 1849);
- *Pan Kahan zde po Praze hegřj* (Janu Klumparovi 5. 6. 1841): nejde-li o písarskou chybu, může to být záměrná varianta příjmení *Kahoun*, psaného tehdy *Kahaun*: byl to Havlíčkův nepříliš oblíbený kolega ze studií v Praze.

V dopisech z Brixenu Havlíček zaznamenal zkomoleniny jména své dcery Zdenky i její vlastní varianty jiných jmen: *Její jméno zde nikdo neumí vyslovit říkají jí Štínkele, neb již nejlíp Tinkele aneb Senka. Ona zas ze své strany říká místo – Max = Kaks, místo Julius = Lululus, a jednomu chlapci „das Otto“ neb bére Otto dle českého za neutrum* (Františku Havlíčkovi 26. 9. 1853); *na Blumíra předplatit (tak říká Zdenka Lumíru)* (Františku a Adéle Jarošovým 26. 12. 1853); *Zdenka tuze často mluví o „Vařence“* (Františku Havlíčkovi 10. 12. 1853): Mařence.

Havlíček též s oblibou rýmoval vlastní jména s obecnými: *Smutně jsem Hospodina Pogodina wypprowodil až k první rohatce* (Františku Jirglovi 12. 11. 1842); už zmíněné doklady z dopisů Františce Weidenhoffrové: *moje zlatinka Faninka, panna slečinka Weidenhoffrova Faninka, slečínce Fanince*.

4.5 Havlíčkovy vlastní neologismy motivované vlastními jmény:

- *o tvých dobrých prospěchách na Hompešsku* (Josefu Havlíčkovi 9. 3. 1856): Havlíčkův bratr působil jako hospodářský úředník panství v Jaroslavicích u Znojma, které vlastnil Wilhelm Hompesch-Bollheim;
- *kropenička se svěcenou vodou a nad ní sv. Jan Hasil maličký* (pravděpodobně Františku Jarošovi 1. 2. 1852): *Hasil* je mírně ironizující náhrada původního jména *Křtitel*, založená na společném sémantickém prvku „kropil vodu“.
- *Přeju tedy v upřímnosti Vaší Pepičkosti [...] V Vaší poddanosti Se svou Borovskostí* (Josefině Weidenhoffové 19. 3. 1845): rýmované přání k svátku tvoří 40 veršů zakončených výhradně na *-osti/-ostí*; mezi obvyklými slovy jako *uctivosti*, *blaženosti* apod. se vyskytují odvozeniny od jmen *Pepička* a *Borovský*.

Podoba vlastních jmen v česky psaných dopisech Karla Havlíčka zhruba odpovídá dobovému úzu, který ještě nebyl podrobně regulován přesnější jazykovou kodifikací ani věcnou úřední standardizací, a dokládá též dlouhodobější vývojové tendence (hlavně v tvarosloví). Projevuje se dodatečné osvojování spisovné normy u pisatele, ale také jeho originální jazyková tvořivost. Pravopis vlastních jmen se neměnil plynule od staršího úzu k novějšímu: pod vlivem vnějších okolností se Havlíček dokonce na čas vrátil k staršímu typu pravopisu, dokud odborná grémia nerozhodla o reformě (v roce 1850). Vlastní jména v Havlíčkových dopisech nejsou jenom orientátory s identifikační funkcí, ale v určitých případech také prostředky ozvláštnění a zvýšení působivosti výpovědi.

LITERATURA

- ADAM, Robert
2010 „Grafická stránka korespondence Boženy Němcové“; in ČORNEJOVÁ, Michaela – RYCHNOVSKÁ, Lucie – ZEMANOVÁ, Jana (eds.): *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902)* (Brno: Host), s. 386–401
- BERGER, Tilman
2010 „Argumentace reformátorů českého pravopisu“; in ČORNEJOVÁ, Michaela – RYCHNOVSKÁ, Lucie – ZEMANOVÁ, Jana (eds.), *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902)* (Brno: Host), s. 343–359
- HAVRÁNEK, Bohuslav – JEDLIČKA, Alois
1960 *Česká mluvnice* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)
- JÍŠOVÁ, Kateřina a kol.
2012 *Pražský uličník: encyklopedie názvů pražských veřejných prostranství*. 3. díl (Praha: Scriptorium)
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.)
2002 *Encyklopedický slovník češtiny* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)
- Kartotéka lexikálního archivu (1911–1991)*. Oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český, v. v. i. 2007–2008. Dostupná na: <<http://bara.ujc.cas.cz/psjc>>.
- KOMÁREK, Karel
2000 *Osobní jména v českých biblích* (Olomouc: Votobia)
- LAŠTOVKA, Marek a kol.
1997 *Pražský uličník: encyklopedie názvů pražských veřejných prostranství*. 1. díl (Praha: Libri)
1998 *Pražský uličník: encyklopedie názvů pražských veřejných prostranství*. 2. díl (Praha: Libri)
- LUTTERER, Ivan – ŠRÁMEK, Rudolf
1997 *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* (Havlíčkův Brod: Tobíáš)
- MAREŠ, Petr
2015 „Vypadlo to, ale miserabel pro mne.“ Vícejazyčnost v korespondenci Karla Havlíčka“; *Naše řeč* 98, č. 2, s. 57–70
- MOLDANOVÁ, Dobrava
2004 *Naše příjmení* (Praha: Agentura Pankrác)
- nepodepsáno
1837 „Telegraph aus Prag“; *Bohemia, ein Unterhaltungsblatt* 10, č. 30 (10. 3.), s. 4

NOVÁK, Bohumil (ed.)

1957 *Brixenské listy Karla Havlíčka bratru Františkovi* (Havlíčkův Brod: Krajské nakladatelství)

NOVOTNÝ, M. (ed.)

1941 *Havlíčkovy synovské listy ze studií* (Praha: Topičova edice)

PROFOUS, Antonín

1947–1960 *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny, svazek I–V*
(Praha: Nakladatelství ČSAV)

QUIS, Ladislav (ed.)

1903 *Korrespondence Karla Havlíčka* (V Praze: Nakladatelé Bursík & Kohout)

SCHALLER, Josef František Jaroslav

1796 *Beschreibung der Königlichen Haupt- und Residenzstadt Prag. 3. Die Altstadt*
(Prag: gedruckt bei Franz Gerzabeck)

TEŠNAR, Hynek

2000 „K pravopisným polemikám v 1. polovině 19. století“; *Naše řeč* 83, č. 5, s. 243–252

2003 „Ještě k pravopisným polemikám v 1. polovině 19. století“; *Naše řeč* 86, č. 1, s. 27–37

ZELENÝ, Václav Vladimír (ed.)

1888 *Karla Havlíčka Rodinné listy Brixenské* (V Hoře Kutné: Nákladem knihkupectví a knihtiskárny Karla Šolce)

The Persuasive Function of the Syntactic Plan Language Means as Attested in Selected Communicates Representing Spoken journalism

The author analyses the function of selected syntactic plan language means, the usage of which has been attested in the presenters' speech within Události, the main evening news of the Czech statutory broadcaster, Česká televize. The presenters use full valency syntactic constructions, i.e. syntactic constructions using the complete set of verbal arguments. The presenters don't manifest any of the phenomena typical of everyday spontaneous spoken interaction. Through thorough analysis of selected texts the author has proved that to influence the assumed audiences, the presenters use word-order modifications, epistemic language means, and voluntative modality, as well as utterances lacking finite verb forms. The attested persuasive means are functionally similar to the usage of headlines in written journalism; however, in other cases they may build ellipsis-based utterances or other types of utterance modifications. Individual presenter's idiolects have shown differences as for the relative frequency of modifications. The relative persuasive strength of the language means used with respect to the assumed audiences varied as well.

Keywords: syntactic plan, word-order, functional sentence perspective, epistemic language means, voluntative modality, persuasive means, ellipsis-based utterances

Mgr. Jindřiška Svobodová, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
tř. Svobody 26
771 80 Olomouc
jindriska.svobodova@upol.cz

PERSVAZIVNÍ FUNKCE VÝRAZOVÝCH PROSTŘEDKŮ SYNTAKTICKÉHO PLÁNU VE VYBRANÝCH KOMUNIKÁTECH MLUVENÉ PUBLICISTIKY

JINDŘIŠKA SVOBODOVÁ

Následující příspěvek zamýšlíme jako případovou studii věnovanou analýze vybraných prostředků syntaktického jazykového plánu užitých v poměrně specifickém typu komunikace mluvené publicistiky, a to vědomě, se záměrem zapůsobit na předpokládaného recipienta a eventuálně i žádoucím směrem ovlivnit jeho recepci předkládaných informací. Materiálovou bázi jsme získali přepisem čtyřiceti osmi vydání hlavní zpravodajské relace veřejnoprávní České televize Události odvysílaných v prvních čtyřech měsících roku 2016. Pořady byly vybírány tak, aby v nich jednotliví moderátoři byli zastoupeni ve stejném poměru, pozornost jsme pak věnovali výlučně jejich vstupům ve studiu ČT.

Příspěvky moderátorů mají charakter předem připravených, dobře promyšlených a kompozičně propojených výpovědí, u kterých nemůžeme předpokládat frekventovaný výskyt jevů typických pro syntax mluvených nepřipravených komunikátů. Ačkoli jde o projevy uskutečněné v mluveném modu, k jejich realizaci dochází s evidentním využitím textů připravených na čtecích zařízeních, a proto mají svou strukturaci mnohem blíže k projektům psaným – mluvčí v podstatě vytváří gramaticky i obsahově úplné syntaktické celky, jejichž uzavřenost a ukončenost je signalizována i intonačně (k otázce absence těchto rysů v syntaktických strukturách mluveného textu viz např. Müllerová 1994: 23). Výskyt jevů příznačných pro tzv. mluvenou syntax, popsanych komplexně např. v práci O. Müllerové (1994) či M. Grepla a P. Karlíka (1998: zejména 381n), by byl v tomto případě výsledkem výrazné autorské stylizace a v prostředí veřejnoprávního celoplošného média bychom je pravděpodobně hodnotili jako nevhodné.

Při práci s přepisem moderátorských vstupů nás tedy bude především zajímat, jaké možnosti nabízí „spisovná“ syntax profesionálním mluvčím, jak se mohou v tomto smyslu lišit komunikáty identického diskurzu pouze s ohledem na invenci produktorů a možnosti jejich idiolektu a jaké prostředky pak mohou působit jako pragmaticky aktivní prvky při ovlivnění předpokládaných recipientů.

1. Při práci s autentickým materiálem vycházíme z předpokladu, že v hlavní zpravodajské relaci veřejnoprávního média budou moderátoři ve svých vstupech respektovat požadavky zpravodajských žánrů a budou se snažit vyhnout záměrnému užití prostředků směřujících k ohrožení objektivitu či ke snížení informační kvality, při komunikaci s předpokládaným recipientem budou usilovat především o získání a udržení jeho pozornosti a výrazové prostředky syntaktické roviny, jejichž užití by vedlo k modifikaci

pravidelné výstavby syntaktických struktur, očekáváme především v oblasti slovosledného variování spojeného s využitím intonačního průběhu výpovědi. Dalším očekávaným prostředkem je pak práce s modalitou, a to jak voluntativní, tak i epistémickou, pozornost zaměříme rovněž na využití prostředků řečnického stylu, jakými jsou např. řečnické otázky, případně výpovědi s tázací intonací obecně.

Při analýze a následném vyhodnocení získaných výsledků budeme jako samostatné jednotky hodnotit jednotlivé moderátorské vstupy představující integrované obsahově-pragmatické celky (k terminologii blíže viz Kořenský a kol. 1999: 136), ohraničené a uzavřené jak intonačně, tak i obsahově-věcnou jednotou sdělení. Je pro ně příznačná předmětná jednota zajištěná jak jejich tematicko-rematickou strukturací, tak výskytem izotopických vztahů (blíže viz Daneš 1985: 207n). Počet těchto obsahově-pragmatických jednotek v jednotlivých relacích kolísá v závislosti na dramaturgickém záměru mezi jedenácti až jedenadvaceti.

2. Relace, v nichž jako moderátorka úvodního zpravodajského bloku vystoupila Marcela Augustová, byly odvysílány 4., 14., 16. a 22. ledna, 18., 29. a 30. března a 5., 7., 9., 15. a 17. dubna.

2.1 Jelikož jsou jednotlivé vstupy věnovány zpracování a zprostředkování nových informací,¹ obecně předpokládáme výrazně vyšší frekvenci výpovědí s tzv. objektivním slovosledem (k terminologii blíže viz Mathesius 1947: 234–242; nověji Encyklopedický slovník češtiny 2002: 426–427, dále EŠČ). Jedná se tedy o takový způsob slovosledného uspořádání výpovědi, v němž je výpovědní dynamičnost rozložena zleva doprava, ve směru od jednotek s nižší informační hodnotou (tedy nižším stupněm výpovědního dynamismu) k jednotkám s vyšší informační zátěží, tedy obvykle od tématu k rématu (blíže viz EŠČ: 426). Ve sledovaných relacích je evidentně nejvyšší frekvence právě takových vstupů, ve kterých je úvodní výpověď vybudována na posloupnosti T → R a v následujících výpovědích jsou s využitím izoto-

/1/ Novost, resp. známost informace je poměrně relativní. Detailně se této otázce věnoval např. F. Daneš (1985: 190n) a uvědomoval si obtížnost terminologického rozlišení známých a nových informací (zejména v souvislosti s aktivizací širšího situačního a zkušenostního kontextu). S ohledem na starší bádání uskutečněná v této oblasti došel k závěru, že je v tomto kontextu vhodné využití „funkčního“ přístupu, podle kterého: „Ve výpovědích nevýzvoových zamýšlí podavatel sdělit příjemci něco pro něj nového [...]. Víme, že záměrem podavatele je dosáhnout u příjemce lepší informovanosti, tj. jisté změny, úpravy v jeho znalostech, vědomostech o světě (které u něho podavatel předpokládá). Na tomto výkladu informačního podkladu sdělování je pro nás podstatné to, že podavatel vychází z nějakého předpokládaného stavu znalostí světa (jistého jeho úseku) u příjemce a tuto znalost obohacuje o něco nového, o čem se domnívá, že by mohlo příjemce (právě) zajímat...“ (Daneš 1985: 193–194). V tomto smyslu lze uvažovat např. o „známosti“ tématu úvodní výpovědi vůbec prvního příspěvku v Událostech odvysílaných 8. února: *Smrt pěti českých turistů nedaleko Innsbrucku zavinila lavina, která se sama utrhla ze štítu Geier*. Moderátor J. Železný zde spoléhá na širší vědomostní kontext recipientů a předpokládá u nich znalost tématu, jež se ve zpravodajství v daném období opakovaně objevovalo.

pických vztahů rozvíjeny nejrůznější typy tematických posloupností ať už derivací z linie tematické či rematické:

(1) Islámští radikálové sestřelili na severu Sýrie armádní stíhačku. Při monitorovací misi ji zasáhli raketou. Pilot se katapultoval a ozbrojenci ho podle některých zdrojů zajali. Damašek už spustil operaci na jeho záchranu.

Pobyt čínského prezidenta pokračuje večerí na Pražském hradě. Tam má Si Ťin-pching přijet za pár minut. Bezprostřední okolí je znovu uzavřené a mimořádná bezpečnostní opatření pochopitelně všudypřítomná. Na místě je Lenka Drmotová.

Zejména s ohledem na přidělený prostor se poměrně často projevuje snaha moderátorky umístit při aktivizaci zkušenostního kontextu předpokládaného recipienta do tematické části výpovědi co nejvíce informací, a tak se témata prvních výpovědí výrazně dynamizují:

(2) Napětí mezi Saudskou Arábií a Íránem vyvolané popravou šíitského duchovního se vyhrocuje.

Vyšetřování pedofilního chování katolických kněží ve francouzském Lyonu se rozšiřuje.

Ani druhý den návštěvy čínského prezidenta Si Ťin-pchinga v Praze nezůstal bez kontroverzí.

Důsledkem tohoto faktu je pak např. vznik zhuštěných nominalizovaných výpovědí. Vedle této tendence se projevila ještě (svým způsobem protichůdná) snaha uvést výpověď jejím zasazením do časově-prostorových kulís. Tento jev souvisí s formou předávaných zpráv – recipient je odkázán pouze na zvukový kanál a tzv. měkký začátek zprávy mu usnadní vnímání; i v tomto případě ovšem dochází k obsahovému rozšíření tématu prvních výpovědí:

(3) V německém Frankfurtu nad Mohanem v noci neznámí útočníci několikrát vystřelili do okna uprchlické ubytovny.

V Moravskoslezském kraji se dál špatně dýchá.

V bruselské čtvrti Molenbek probíhá velká policejní operace.

Poměrně sporadický je pak výskyt tzv. rematizátorů (ve sledovaném vzorku se pohybují v řádech jednotek), modifikačních či vytýkacích částic signalizujících předěl mezi tématem a rématem výpovědi a sloužících mimo jiné k signalizaci vlastního rématu (blíže viz ESČ: 374):

(4) Bezmála tisíc tři sta starostů nejen řídí radnice.

Asi s největším napětím čekalo na výsledek jednání v Bruselu právě Řecko.

Výskyt výpovědí se subjektivním slovosledem (jejichž výpovědní dynamičnost je uspořádána od nejvyššího k nejnižšímu stupni, tedy od rématu k tématu, blíže ESČ: 427) je omezený. Moderátorka jej využívá jako nástroj aktivizace recipienta v případech, kdy sděluje nečekané či překvapivé informace:

(5) *Šest miliard korun mají příští rok dostat ze státního rozpočtu sportovci. Na dva tisíce tři sta elektronických receptů vydali lékaři od minulého týdne, kdy systém začal znovu fungovat. I v obci se dvěma tisíci obyvatel může vyrůst skvost mezi českými stavbami.*

Z hlediska frekvence je pak ještě omezenější výskyt tzv. existenciálních vět (terminologie pochází z práce V. Mathesia, který ilustrativní větu *Byl jednou jeden král* označil jako nezačleněnou neboli existenciální (Mathesius 1947: 235), obsahující pouze: „jádro výpovědi se slovy průvodními“ (ibidem: 236). Ve sledovaném vzorku jsme našli v podstatě pouze tři výpovědi tohoto typu:

(6) *Začaly přijímací testy na střední školy.
Uběhly dva roky od anexe Krymu.
Zemřel Guido Westerwelle.*

V následující tabulce přinášíme přehled slovosledného uspořádání v úvodních výpovědích jednotlivých příspěvků, případy jiného než objektivního slovosledu dokládáme vybranými ilustrativními příklady.

Datum	Počet příspěvků celkem	Úvodní výpovědi s objektivním slovosledem	Úvodní výpovědi s variantním slovosledem
4. 1.	15	15	0
14. 1.	17	14	3 (<i>Zvířata, tiskárna, mixér, francouzské hole. To všechno se našlo zapomenuté ve vozech pražské hromadné dopravy. // O něco méně než loni, zhruba o 146 tisíc dětí, půjde k zápisům do prvních tříd.</i>)
16. 1.	11	11	0

Datum	Počet příspěvků celkem	Úvodní výpovědi s objektivním slovosledem	Úvodní výpovědi s variantním slovosledem
22. 1.	18	11	7 (<i>Nejméně 45 běženců, z toho 17 dětí se utopilo v moři nedaleko tureckého pobřeží. // Zhruba 100 stížností na soudní znalce každý rok, ministerstvo spravedlnosti i proto chystá úpravu zákona o těchto expertech.</i>)
18. 3.	15	11	4 (<i>Uběhly dva roky od anexy Krymu. // Digitální ohňostroj, video-mapping, blikající sochy. Plzeň už podruhé ozářil Festival světla.</i>)
29. 3.	11	11	0
30. 3.	21	17	4 (<i>Tři podmínky, dvě osvobození. Soud zatím nepravomocně rozhodl... // Komplikace s bydlením má skupinka křesťanských uprchlíků z Iráku, která několik týdnů přebývá ve Smilovicích nedaleko Frýdku-Místku.</i>)
5. 4.	16	9	7 (<i>Tři tisíce sto korun na hlavu poslal stát lidem z vesnic kolem muničního skladu ve Vrběticích. // Výjimečný trest za dvojnásobnou vraždu potvrdil olomoucký vrchní soud.</i>)
7. 4.	13	11	2 (<i>Komplikace pro českou pomoc křesťanským uprchlíkům. // Na kampani, prostorách i lidech. Tam všude bude ČSSD v příštích letech šetřit.</i>)
9. 4.	17	12	5 (<i>Dlažba, nebo asfalt v historické zóně? // Čína. Ekonomická velmoc, která si ovšem příliš neláme hlavu s ochrannými známkami.</i>)

Datum	Počet příspěvků celkem	Úvodní výpovědi s objektivním slovosledem	Úvodní výpovědi s variantním slovosledem
15. 4.	17	13	4 (<i>V notně okleštěné podobě schválili poslanci omezení otevírací doby obchodů. // Levné parcely, klid, příroda a žádná kriminalita. Obce v Krušných horách lákají nové obyvatelé.</i>)
17. 4.	19	14	5 (<i>Jihoamerická telenovela v přímém přenosu. Brazilští poslanci právě rozhodují... // V průměru o 3 % se příští rok podle předpokladu ministra financí zvednou platy státních zaměstnanců.</i>)

Tabulka č. 1: Slovosled úvodních výpovědí v příspěvcích M. Augustové

2.2 Jako pragmaticky aktivní prvek se v textech publicistického funkčního stylu objevují prostředky modality. Obecně platí, že modalita v jazyce funguje jako nástroj vyjádření hodnocení propozičního obsahu výpovědi, v mediálních textech ovšem bývá nezřídka problematické odhalit nositele modálních dispozic, který může být, i když obvykle není, identický s osobou mluvčího. Na v podstatě obligátní signalizaci postojové modality² se navrhuje modalita deontická (v našem pojetí nadále budeme užívat označení modalita voluntativní) a jistotní neboli epistémická. Oba typy modality částečně sdílejí repertoár verbálních výrazových prostředků (z hlediska adekvátní interpretace může být komplikované např. užití slovesa *mít* ve výpovědích typu *Řecko mělo podle vlastních slov do víkendů vyklidit improvizovaný uprchlický tábor na hranici s Makedonií*). Prostředky voluntativní modality mluvčí vyjadřuje kategorie možnosti, nutnosti či záměrnosti propozičního obsahu, epistémická modalita slouží jako prostředek vyjádření jistoty o jeho platnosti. E. Buráňová (1979: 99) podle původce modality rozlišuje tři kategorie: a) původce modality je totožný s mluvčím, b) původce modality není totožný s mluvčím ani adresátem a je explicitně označen, c) původce modality není označen, vyjadřuje se vlastně cizí mínění. F. R. Palmer (1995: 51–53) nabízí

/2/ H. Běličová (1983: 45) v tomto smyslu uvažuje o nutném hodnocení skutečnosti mluvčím, jež se transponuje do vyjádření základních komunikačních funkcí, resp. tříd typů oznamovacích, tázacích, rozkazovacích a přacích vět.

další kategorie jistotní modality, a to a) spekulaci, b) soud, c) cizí mínění, d) svědectví smyslů. Při jejich vyjadřování odlišuje případy, kdy mluvčí užívá tzv. soudů (judgments), tedy spekulací či logických úsudků, nebo reprodukuje cizí názor (kategorie tzv. evidenciálnosti, evidencials). Pro mediální texty je obvyklé užití právě prostředků signalizujících cizí mínění. Informace bývá obvykle autorizována a původce modality je recipientovi představen. Po detailnější práci s vybranými komunikáty můžeme konstatovat, že ani při práci s prostředky modality nedochází k záměrnému porušování informační kvality, moderátorka je využívá v případech, kdy nevystupuje jako nositelka modálních dispozic a pouze konstatuje daný stav. V následující tabulce přinášíme přehled užití explicitně vyjádřené voluntativní či epistémické modality. Plně si ovšem uvědomujeme, že pochopení modálních významů nelze oddělovat od interpretace širšího komunikačního kontextu, a proto právě v této oblasti může velmi snadno dojít k dezinterpretaci (jí „nahrává“ i víceznačnost užitých prostředků) a vyjádření kategorie záhodnosti může být zaměněno za signalizaci míry jistoty, nejasnosti mohou vznikat i při identifikaci nositele modálních dispozic.

Voluntativní modalita			Epistémická modalita	
Kategorie nutnosti	Možnosti	Záměru	Pravděpodobnost	Evidenciálnost
36	24	43	14	38

Tabulka č. 2: *Prostředky vyjádřené modality v příspěvcích M. Augustové*

Při vyjadřování kategorií voluntativní modality jsme se nesetkali s případem, že by mluvčí sama byla současně nositelkou modálních dispozic. V podstatě šlo vždy o zprostředkování vůle personálních objektů její komunikační aktivity. V rámci kategorie nutnosti se vyjadřuje jak prostá nutnost (modální predikátor *muset* byl užit v 8 případech), tak její podkategorie, a to záhodnost, náležitost (blíže Grepl – Karlík 1998: 160): *Policejní prezident má do dvou týdnů sepsat zprávu o postupu svých mužů a veřejně ji představit*.³ Podobně i při vyjadřování možnosti jde o konstatování objektivního stavu, ve vybraném ilustrativním příkladu se navíc kombinuje s epistémickým predikátorem signalizujícím i kategorii evidenciálnosti:⁴

/3/ V daném případě zřejmě není nositelem modální dispozice ani personální subjekt, neboť jeho žádoucí jednání je evidentně výsledkem vůle třetí, neoznačené osoby.

/4/ Do přehledové tabulky jsme výpovědi s tímto typem predikátorů nezahrnovali, omezovali jsme se na lexikalizovaná spojení typu *podle předpokladu ministerských úředníků* apod.

Jaroslav Barták mohl uprchnout z vězení, vypověděli svědci před Krajským soudem v Liberci. V rámci kategorie možnosti bývá vyjadřována jak schopnost či dovednost nositele modální dispozice, tak kategorie dovolení v případech, kdy se děj uskuteční či neuskuteční proto, že to další osoba umožnila, resp. neumožnila (*Drážní inspekce ať smí testovat možný alkohol v krvi strojvůdců // Klienti do něj za tři roky nastrádali přes tři miliardy korun. Od prvního ledna další peníze převádět nemůžou.*). Do této skupiny jsme zařadili i případy vyjádření neschopnosti nositele modální dispozice něco vykonat (*Kyjev se po ztrátě Krymu nedokázal vypořádat ani s proruskými povstanci*). Stejná situace nastává i při vyjadřování záměru (*prezident Miloš Zeman chce letos znovu přesvědčit politiky, aby přistoupili na přímou volbu starostů a hejtmanů*).

Při vyjadřování pravděpodobnosti moderátorka užitím obvyklých epistémických částic vyjadřovala míru jistoty o sdělovaném obsahu (*nová pravidla pro veřejné zakázky Senát zřejmě vrátí poslancům; největší únik utajovaných skutečností obsažených v panamských dokumentech možná vyústí v přísnější pravidla pro daňové ráje*), míru přesvědčení o platnosti obsahu signalizuje i polyfunkční modální predikátor *mít* (*ceny mají klesat i v příštích týdnech* nebo jiné epistémické predikátory *vláda věří, že omezí daňové úniky*). V případě mediálních sdělení jsme očekávali vyšší frekvenci prostředků epistémické modality, jimiž by mluvčí vyjadřovala odstup od sdělovaných obsahů a svým způsobem se i zbavovala odpovědnosti za prověření jejich objektivní platnosti. Ve sledovaném vzorku ale ani tento typ modality není příliš zastoupen, ačkoli kategorie evidenciálnosti je druhá nejpočetnější (*ta je podle Miloše Zemana zodpovědná za to, že ...*). Při vyjadřování evidenciálnosti moderátorka odkazuje buď na zveřejněná sdělení jiných mediálních či dalších oficiálních organizací, nebo na představitele organizací zodpovědných za uskutečnění sdělovaných obsahů (*podle prvních informací hygieniků, podle obžaloby ho usvědčila nahrávka*). Jako nejproblematictější se ukázalo zařazení výpovědi s modálním slovesem *mít* v případech typu: *Šest miliard korun mají příští rok dostat ze státního rozpočtu sportovci*. Ze sdělení není bez zapojení kontextu zcela zřejmé, zda jde o vyjádření záhodnosti (*má pak znamenat, že se to od odpovídajícího ministerstva očekává*), nebo možnosti (*mají dostat*, tedy zřejmě, pravděpodobně dostanou).

2.3 Jak jsme již zmínili výše, pro sledovaný vzorek jsou typické úplné větné struktury s pravidelným obsazováním nutných valenčních pozic. Minimální je ale i výskyt transformovaných deagentních struktur, v nichž by docházelo k odsouvání konatele děje z povrchové pozice subjektu (blíže k otázkám diateze a deagentizace například autoři *Mluvnice češtiny III*: 233n, resp. 246n nebo Grepl – Karlík 1983):

(7) *V Moravskoslezském kraji se dál špatně dýchá.*

K otázkám kategorie slovesného rodu jako pragmaticky aktivního výrazového prostředku se vyjadřuje např. N. Fairclough (1989: 26) v souvislosti s aplikací metody kritické analýzy diskurzu např. na politické mediální texty. Užití konstrukcí s nevyjádřeným konatelem děje může být záměrné a je motivováno např. snahou minimalizovat vlastní újmu nebo naopak prospěch politického oponenta. Obecně tak může právě pasivizace fungovat jako nástroj porušení objektivity sdělení. V zaznamenaných „odosobněných“ výpovědích typu *Nová slovní přestřelka se odehrála mezi prezidentem a vládou* jde ale podle našeho názoru spíše o snahu aktivizovat pozornost předpokládaného recipienta (a to nejenom výběrem syntaktické konstrukce, ale také užitými lexikálními prostředky). Zásady informační kvality se neporušují ani ve výpovědích se všeobecným nebo výrazně dekonkretizovaným konatelem; moderátorka M. Augustová je neužívá jako pragmaticky aktivní prvky a v konstrukcích typu *Nizozemci v referendu odmítli; poslanci schválili omezení otevírací doby* apod. evidentně nejde o záměrnou, pragmaticky motivovanou anonymizaci konatele děje.

Jako nástroj upozadění skutečných konatelů děje mohou sloužit synekdochická, resp. personifikovaná vyjádření typu: *Švédsko začalo na hranicích kontrolovat lidi přijíždějící z Dánska (...)* *Kodaň odpověděla okamžitě; už za dva měsíce bude Slovensko hlasovat; radnice začaly s jarním úklidem ulic; Teherán propustil na svobodu čtyři vězně; deset obcí napříč Českem vybírá nová zastupitelstva* (ve sledovaném vzorku jsme našli sedmáct případů užití). Nedomníváme se však, že by důsledná personalizace vedla v podobných konstrukcích k posílení informační kvality, nebo naopak že by jejich užití bylo motivováno snahou nějak ovlivnit interpretaci sdělení recipienty.

Aktivizační funkci plní i další gramatická kategorie, a to slovesné osoby (zde ovšem v omezené míře). Moderátorka sporadicky užívá první osoby plurálu, např. při uvádění ilustrativních příkladů nebo jako prostředek s fatickou komunikační funkcí: *pojďme tam, kde systém funguje, například na Slovensko; pokračujeme zcela aktuální zprávou*. Podobně sporadický (celkem dvě výpovědi) je i výskyt výpovědi s otázkovou intonací:⁵

(8) *Dlažba nebo asfalt v historické zóně?*
Co přesně znamená tato značka?

V obou případech se jedná o první výpovědi aktuálního vstupu, v nichž je zaváděno nové téma a jejich užití je opět motivováno výlučně snahou recipienta aktivizovat, nikoli přesvědčit či ovlivnit jeho názor.

/5/ Zde máme na mysli pouze „pseudootázky“ stylizovaně směřující k předpokládaným recipientům, nikoli otázky na redaktoři v terénu či přizvané hosty.

2.4 V úvodu tohoto příspěvku jsme se pokusili o obecnou charakteristiku analyzovaných komunikátů a konstatovali jsme, že moderátorské vstupy mají charakter předem připravených a dobře promyšlených textů. Pro tento textový typ není typický výskyt rysů mluvené syntaxe, ke kterým bychom mohli zařadit i tzv. výpovědní modifikace (bližší přehled a typologizaci viz Grepl – Karlík 1998: 389n).

Nejpočetněji jsou v analyzovaných textech zastoupeny výpovědi s elipsou přísudkového slovesa. V celkem pěti zaznamenaných případech se výpovědi tohoto typu vyskytly uprostřed vstupu a sloužily jako funkční prostředek textové soudržnosti:

(9) I v obci se dvěma tisíci obyvateli může vyrůst skvost mezi českými stavbami. Hlavní sdělení právě vycházející ročenky české architektury. Sedmaosmdesátiletý skladatel Ennio Morricone je na světovém turné. Zastávka první – Praha. Letos je to 260 let, co se skladatel narodil. Víc Irena Krcháková.

V dalších třech případech je eliptická výpověď zařazena na začátek vstupu, kde jednak propojuje aktuální vstup s předcházejícím, jednak funguje jako prostředek výrazně dynamizující sdělení:

(10) Jeden problém a dva návrhy, co s ním. A další podoba migrační krize. A do oblasti Hradčan ještě živě.

Jako velmi funkční nástroj aktivizace recipienta funguje i kompletace výpovědi (zaznamenána ve dvanácti případech). Po koncovém intonačním předělu je výpověď doplněna o informace pragmatického významu, jako např. prostorové, časové či jiné údaje, jež neobsazují valenční pozice predikátu maticové věty. Podobný postup je velmi účinný při zdůraznění právě těchto okolností, jež by jinak recipient mohl přeslechnout nebo by jim nevěnoval dostatečnou pozornost:

(11) V souvislosti s ALS se aktuálně probírá taky otázka etiky. Dnes třeba v Akademii věd. Čeští a němečtí kritici současné migrační politiky symbolicky blokovali hranice na třech bývalých přechodech. V Českých Velenicích, Kraslicích a na Cínovci. Šéf financí Andrej Babiš vidí priority jinde. A to v investicích.

Opakem dodatečného doplňování informací je jejich předsouvání před samotnou výpověď. I zde je podavatel motivován především snahou intonačním osamostatněním vytčený větný člen zdůraznit:

(12) Na kampani, prostorách i lidech. Tam všude bude ČSSD v příštích letech šetřit.

Zvířata, tiskárna, mixér, francouzské hole. To všechno se našlo zapomenuté ve vozech pražské hromadné dopravy.

I tento typ výpovědní modifikace ale moderátorka užívá velmi spora-dicky, v prepisech jsme jej zaznamenali ve čtyřech případech.

Formálně blízko k předsunutým větným členům mají i výpovědi nevětné povahy, které svou formou i funkcí připomínají titulky tištěné publicistiky. Zpravidla mají podobu intonačně uzavřených nevětných výpovědí, s následujícími syntaktickými celky ale nejsou na rozdíl od předsunutých členů nijak formálně propojeny:

(13) Amyotrofická laterální skleróza. Neléčitelná choroba, o které se aspoň v Česku pořád málo mluví.

Komplikace pro českou pomoc křesťanským uprchlíkům. Vláda zastavila projekt, který nabízel přesídlení z Iráku.

Jako funkční nástroj aktivizace recipienta použila moderátorka tuto konstrukci celkem v deseti případech.

3. V následující části práce se budeme věnovat příspěvkům dalších moderátorů hlavní zpravodajské relace ČT, postupovat budeme v abecedním pořádku, pozornost tedy zaměříme nejprve na vystoupení Michala Kubala. Pro naši analýzu jsme použili prepisy relací odvysílaných 3., 7., 17. a 25. ledna, 3., 11., 16., a 25. února a konečně 2., 11., 22. a 31. března.

3.1 I v případě moderátora M. Kubala jsme se nejprve zaměřili na tematicko-rematické uspořádání prvních výpovědí v jednotlivých příspěvcích. Vzhledem k funkci zpravodajského žánru převládaly výpovědi s objektivním slovosledem. Moderátor ale pro aktivizaci recipientovy pozornosti užívá prostředky, s nimiž jsme se v komunikátech M. Augustové nesetkali. K nim patří například zavádění tématu ze situačního kontextu, když moderátor využije obrazový doprovod ve studiu, gestem diváka upozorní na fotografii a její obsah tematizuje (nahrazení tématu výpovědi deiktickým prostředkem jsme zaznamenali v osmi případech):

(14) Tuhle tvář znal před víkendem jen málokdo. Teď ale poprava šíitského duchovního v Saudské Arábii ještě vyostřuje už tak výbušnou situaci na Blízkém východě.

O téhle fotografii, pořízené průmyslovou kamerou dnes ráno na bruselském letišti, jsme už mluvili.

Podobně jako v případě M. Augustové ani zde není vzhledem k celkovému počtu výpovědí počet těch se subjektivním slovosledem nějak významný (patnáct výskytlů), ještě nižší frekvenci mají tzv. existenciální věty (čtyři výskyty):

*(15) Zásadní změny ve fungování nebankovních úvěrů mají na stole poslanci.
Sníh vyhlíželi lyžaři dlouho.
Přibývá obcí, které chtějí novou kanalizaci...
Zemřel Imre Kertész.*

Moderátor častěji využívá ve výpovědích „měkký začátek“ a vstup zahajuje udáním časoprostorových okolností (šestnáct výskytlů tzv. kulís v iniciální pozici):

*(16) Hodinu po krveprolití na letišti udeřili teroristi znovu.
Ze stanice Melbek odjížděla během ranní špičky souprava.*

Jako nápadný aktivizační prostředek užívá M. Kubal v úvodních výpovědích kataforu. Tento postup je osvědčený i v tištěné publicistice (např. v titulcích), kde autor vytváří napětí a aktivizuje recipienta tím, že mu nejprve sdělí, co se stalo, zasažený personální či nepersonální objekt nebo jiný jev ale konkretizuje až následně (celkem jsme našli patnáct takových případů):

*(17) V osmnácti vstoupil dobrovolně do SS, bojoval na východní frontě a minimálně dva a půl roku sloužil jako dozorce v Osvětimi.
Byl to případ, který v prvních okamžicích plnil stránky nejenom českého bulváru.
Je to nejznámější symbol jednoho z nejznámějších českých zámeků.*

Přehled tematicko-rematického uspořádání úvodních výpovědí přinášíme v případě moderátora M. Kubala v samostatné tabulce:

Datum	Počet příspěvků celkem	Úvodní výpovědi s objektivním slovosledem	Úvodní výpovědi s variantním slovosledem
3. 1.	15	15	0
7. 1.	17	15	2 (<i>Palčivá připomínka přesně rok poté. // Tečka za případem dívky, kterou v opilosti zabil Martin Půček...</i>)

Datum	Počet příspěvků celkem	Úvodní výpovědi s objektivním slovosledem	Úvodní výpovědi s variantním slovosledem
17. 1.	18	16	2 (Zásadní změny ve fungování nebankovních úvěrů mají na stole poslanci. // Sníh vyhlíželi lyžaři dlouho.)
25. 1.	16	13	3 (Až na dva roky by se mohly prodloužit hraniční kontroly uvnitř Schengenského prostoru... // Mezi špičky NATO se dostal další Čech.)
3. 2.	16	11	5 (Hodně otazníků a skoro žádné odpovědi. // Teď jedna z klíčových otázek celé kauzy.)
11. 2.	17	14	3 (Vězení za uplácení v justici. // Pryč jsou doby, kdy tento muž velel severokorejské armádě a fotili ho po boku Kim Čong-una.)
16. 2.	18	16	2 (Poslední jednání před klíčovým evropským summitem. // Dotace až půl milionu korun na rozjezd lékařských praxí v odlehlých oblastech.)
25. 2.	20	16	4 (Převést vedení energetického regulátora pod služební zákon chtělo ministerstvo vnitra. // První krok na cestě od arabštiny k češtině.)
2. 3.	17	13	4 (Donald Trump, Hillary Clintonová. Kontroverzní milionář, nejznámější politička Ameriky.)
11. 3.	16	14	2 (Pokuty ve výši čtyři miliony dvě stě tisíc korun uložila loni e-shopům Česká obchodní inspekce. // Drastické záběry, které většinou policie nechává ve svých archivech.)
22. 3.	17	16	1 (Klíčová místa dnešní tragédie a na nich naši zpravodajové.)

Datum	Počet příspěvků celkem	Úvodní výpovědi s objektivním slovosledem	Úvodní výpovědi s variantním slovosledem
31. 3.	17	10	7 (<i>Investice, ale třeba i velký summit o jaderné bezpečnosti. // Přibývá obcí, které chtějí novou kanalizaci...</i>)

Tabulka č. 3: Slovosled úvodních výpovědí v příspěvcích M. Kubala

3.2 Také moderátor M. Kubal využívá ve svých výpovědích možnost vyjádření modálních významů. Ani on ovšem nebývá skutečným nositelem modálních dispozic a zprostředkovaně referuje o ději jako chtěném či nutném z hlediska jiného personálního subjektu. Počty výskytů vyjádřené modality přinášíme v následující tabulce:

Voluntativní modalita			Epistémická modalita	
Kategorie nutnosti	Možnosti	Záměru	Pravděpodobnost	Evidenciálnost
32	27	44	24	22

Tabulka č. 4: Prostředky vyjádřené modality v příspěvcích M. Kubala

V případě vyjádření voluntativní modality tak moderátor v podstatě pouze konstatuje objektivní stav věcí a obsah propozice vztahuje k modálním dispozicím dalších personálních subjektů, jejichž volní úsilí vyvozuje z objektivně existujících indikátorů (*plameny poničily řídicí budovu a mezinárodní rychlíky do Polska a na Slovensko tak musejí jezdit jinudy; prezident chce, aby vláda přitvrdila v tlaku na norské úřady*). Při vyjadřování kategorie nutnosti se opět setkáváme jak s kategorií prosté nutnosti (sedm výskytů): *vládní návrh musí schválit parlament; dosud takového člověka museli lékaři jen nahlásit soudům*, tak s její podkategorií očekávanosti, záhodnosti: *všechny má prohlédnout revizní technik*. V případě vyjádření kategorie záměrnosti je zprostředkována vůle skutečných (o valorizaci penzí *chce vláda rozhodovat bez souhlasu parlamentu; kvůli životnímu prostředí chystají v sousedním Německu zásadní změnu; vláda by ráda stanovila pevný harmonogram*) i předpokládaných nositelů modálních dispozic (*kdo by se chystal strávit víkend prohlídkou slavné brněnské vily Tugendhat, ...*). Do této skupiny jsme zařadili i případy, kdy bylo

naopak vyjádřeno popření záměru a neochota vykonat predikovaný obsah sdělení (*aliance do koalice přímo vstoupit odmítala*).

Pokud získané informace moderátorovi nezaručují stoprocentní jistotu, sníženou míru přesvědčení signalizuje užitím kondicionálu (*Alena Vításková by tak i po nepravomocném odsouzení mohla ve funkci zůstat a řídit by se měla dál energetickým zákonem*) nebo adjektivem relativizujícím platnost sdělovaného obsahu (*údajný článek*). Při vyjadřování pravděpodobnosti na úrovni výpovědi moderátor využívá polyfunkční sloveso *mít* (*tahle fotografie, zveřejněná policií, má zachycovat tři podezřelé; v červnu pak měla česká civilní a vojenská tajná služba dostat vzkaz*), epistémické predikátory (*spekuluje se o jeho kontaktech na libanonské i ukrajinské tajné služby*) nebo lexikalizované modifikátory: (*a horníci podle všeho už nejsou tak radikální; fotografii už jsme samozřejmě viděli*).

Ve srovnání s ostatními moderátory je zde poměrně nízký počet výskytlů výpovědi s vyjádřenou evidenciálností, objevovala se ve spojeních typu: *podle odborníků, podle krajského soudu či podle vyšetřovatelů*, odkazujících na poměrně neurčité nositele původce sdělení, v odpovídajícím kontextu se např. objevovalo zprostředkování názoru prezidenta republiky: *nezaměstnaní, kteří odmítnou práci, by měli podle něj dostávat jenom existenční minimum*. Podobně jako u ostatních moderátorů jsme nevyčíslovali výskyt výpovědi, jež sloužily k signalizaci evidenciálnosti samy o sobě: *a teď zpráva, která před chvílí přišla z Pentagonu*.

3.3 Sporadické je v prepisech příspěvků M. Kubala užití pasivních konstrukcí (v Česku se už dýchá líp; *spekuluje se o jeho kontaktech na libanonské i ukrajinské tajné služby*), první osoby plurálu sloves (*pojďme se podívat*) i výpovědi s otázkovou intonací (celkem tři výskyty, např. *Kdo dělal kompromisy, kdo naopak obětoval kariéru? Právě o tom bude... // Kdo za tím stojí? Poslední žijící útočník pařížských listopadových atentátů...*), s výrazně vyšší frekvencí se zde ale objevují modifikované syntaktické struktury. Jeho příspěvky tím jednak získávají charakter publicistických, nikoli čistě zpravodajských sdělení, jednak jsou tím podle našeho názoru přitažlivější pro recipienty; struktury, v nichž dochází k modifikaci úplných a pravidelných větných vzorců, tak fungují jako prostředek aktivizující jejich pozornost.

V devětatdacetí případech jsme zaznamenali výskyt elipsy přísudkového slovesa, funkce eliptických výpovědi přitom byla odlišná. Zpravidla byly užity jako úvodní výpověď nového příspěvku. Vypuštění verba finita v iniciální pozici je podle nás užito proto, aby se zájem recipienta soustředil čistě na předmět či obsah sdělení: *Nový evropský nouzový fond a v něm devatenáct miliard korun // A teď pár čísel // Zpátky do Prahy // Klíčová místa dnešní tragédie a na nich naši zpravodajové*, mezi zaznamenané případy jsme zařadili i kombinované výpovědi, ve kterých je předmět, resp. subjekt elidované výpovědi doplněn restriktivní vedlejší větou (*Drastické záběry, které většinou po-*

licie nechává ve svých archivech // Na jedné straně ženy starší padesáti let, které mají tradičně problémy sehnat práci. Na druhé straně druhý tradiční problém). Ojedinelé jsou pak výpovědi s výpustkou⁶ verba finita uprostřed příspěvků: Proč je tento muž Ali Fajád pro Libanonce i Američany tak důležitý? Muž z vlivné šiitské rodiny údajně napojený na Hizballáh, poradce ministra obrany ve vládě svrženého ukrajinského prezidenta Janukoviče. V tomto případě je motivací užití recipientsky atraktivní a efektní napojení na předchozí výpověď se stylizovanou tázací funkcí.

Od eliptických výpovědí užitých jako prostředek akcentace nových témat jsme odlišovali další typ neslovesných konstrukcí sloužících primárně k signalizaci tematického propojení s předchozím příspěvkem a důsledně umístěných vždy v iniciační pozici (celkem šest zaznamenaných výskytů): *Teď jedna z klíčových otázek celé kauzy // A ještě reakce hlavy státu // A ještě jednou proti proudu času až k ostravským televizním začátkům // Teď zpátky k uprchlické krizi. Jejich užití je účinným prostředkem pro zdůraznění významu sdělení připojeného obvykle za obrazovou reportáží.*

Jako samostatný typ neslovesných výpovědí hodnotíme i v případě příspěvků M. Kubala tzv. titulky, tedy výpovědi, v nichž vypuštěné verbum finitum není nasnadě, nebo by ani jeho doplnění nebylo funkční (celkem čtrnáct výskytů). Jejich užití je motivováno stejně jako v případě tištěné publicistiky, kde by měly především „prodávat“ zprávu (*Hodně otazníků a skoro žádné odpovědi; Palčivá připomínka přesně rok poté; Vězení za uplácení v justici*). Snaha zaujmout posluchače je v těchto případech evidentní, ještě nápadnější je v případě užití celého řetězce takto postavených konstrukcí, jako např.: *Donald Trump, Hillary Clintonová. Kontroverzní miliardář, nejznámější politička Ameriky. Dvě hlavní jména dosud nejdůležitějšího dne kampaně před americkými prezidentskými volbami.*

Pro moderátorský idiolekt M. Kubala je příznačná i vyšší frekvence kompletovaných výpovědí, v nichž dochází k rozdělení jedné syntaktické konstrukce na samostatné intonačně ohraničené celky. Ve sledovaném vzorku jsme zjistili celkem dvacet šest výskytů (*Poslanci schválili normu, která omezuje jedno z ústavních práv. Domácí svobodu // ... den, kdy se Evropě opět připomenul terorismus. A to přímo v jejím srdci. // Dnes je nabízel poslední kraj. Karlovarský // Po jejich projektech zůstaly škody za miliony korun. A desítky poškozených lidí. Hlavně ti, kterým tato organizace jinde pomáhá. Senioři a zdravotně postižení*). Intonační osamostatnění valenčních i nevalenčních doplnění slovesa vede opět k jejich zdůraznění.

Dalším projevem snahy o ozvláštnění je např. užití záměrného opakování (tři výskyty) vedoucího ke zdůraznění či intenzifikaci sdělované sku-

/6/ Zde máme na mysli opravdu pouze ty výpovědi, u kterých je možné dosazení přísudkového slovesa z verbálního či šíře zkušenostního kontextu, nikoli případy kompletace nebo dalších typů modifikací.

tečnosti: *Pojďme se podívat ještě na jeden hlas, hlas z Pražského hradu // ... i ta atmosféra a všechny ty můry, noční můry, které jsou spojeny se třináctým listopadem // Sníh vyhlíželi lyžaři dlouho. Tak dlouho, že někteří už nechtějí čekat, až...* Pragmaticky aktivním prvkem je rovněž vytváření opozic: *Sníh přinesl radost lyžařům a dětem, radníci ale nové účty, či konvenčních implikatur* (k terminologii blíže viz Hirschová 2006, s. 147n): *Útoky se sice odehrály v Belgii, mířily ale na cíle viditelně spojené s evropskými institucemi; Červený kříž pomáhá už přes sto padesát let těm nejpotřebnějším v těch nejhorších místech. Působení jeho pobočky v Hradci Králové ale končí krachem a ostudou.*

4. Třetí moderátorkou vystupující aktuálně ve sledované relaci je Daniela Písařovicová. Pro analýzu jsme použili díly odvysílané 2., 8., 18. a 21. ledna; 5., 9. a 15., 23. února a 4., 7., 17. a 24. března 2016.

4.1 Jak je patrné z následující tabulky, i v případě příspěvků D. Písařovicové jsou výpovědi s objektivním slovosledem zastoupeny většinově. Uvedení tématu ze situačního kontextu jsme zaznamenali pouze v jednom případě (*A tohleto je hlavní postava Ali Fajád.*), pro moderátorčin styl je typická snaha „změkčit“ začátek jednotlivých příspěvků uvedením události do časoprostorového kontextu užitím kulis (dvacet osm výskytů):

(18) *Na českých horách se se zpožděním rozbíhá lyžařská sezóna. V Česku loni vzniklo skoro dvacet sedm tisíc firem.*

Mezi výpovědi s objektivním slovosledem řadíme i případy s nevyjádřeným konatelem děje. Tyto kataforické výpustky mohou rovněž aktivizovat recipienta, který je motivován vyslechnout zprávu až do konce právě proto, aby zjistil, o kom vlastně byla řeč. Mezi sedmi takto strukturovanými případy jsme našli jeden, v němž je neuvedení skutečného subjektu funkčně využito jako prostředku překvapení a komiky:

(19) *Devět let hlídal hranici v Náchodě, stačilo, aby ho pašeráci zahlédli, a sami často odevzdávali kontraband. Za jeho likvidaci dokonce gangy vypsalý odměnu. Teď jde Max do penze. Je to nejúspěšnější služební pes v Česku.*

V úvodních výpovědích je v kontextu sledovaného diskurzu poměrně vysoká frekvence výpovědí se subjektivním slovosledem (devatenáct výskytů), umístěním informačního jádra na samý začátek příspěvku autorka aktivizuje recipientovu pozornost, v případě relace odvysílané 7. 3. jsme tento aktualizací prostředek zaznamenali dokonce ve třech případech:

(20) *O rok dále zůstává v mateřské škole v Česku čím dál víc dětí. Výjimečnou transplantaci jater provedli chirurgové v pražském IKEMu.*

Soudy i státní zástupci postupovali nezákonně, tvrdí Íránec s českým občanstvím Šaharam Abdulah Zadeh.

Naopak existenciální počátek se v úvodních výpovědích objevuje minimálně (tři výskyty):

(21) Přibývá úředníků, pod služební zákon spadá 69 145 lidí.

Začíná Febio Fest.

Začíná nejposvátnější část duchovního roku.

Přehled slovosledné strukturace úvodních výpovědí opět přinášíme v tabulce:

Datum	Počet příspěvků celkem	Úvodní výpovědi s objektivním slovosledem	Úvodní výpovědi s variantním slovosledem
2. 1.	16	12	4 (<i>I bezpečnost země patří mezi agendu, kterou mají na starosti prezident a premiér. // Ani déšť, ani sněh.</i>)
8. 1.	20	15	5 (<i>O miliardy korun přijde státní rozpočet kvůli neplánované odstávce ... // Zhruba 10 miliard korun nestihlo Česko pravděpodobně vyčerpat ...</i>)
18. 1.	16	13	3 (<i>Další kolo vyjednávání mezd a nové kolektivní smlouvy. // Tři vzácné busty římského císaře Hadriána na jednom místě.</i>)
21. 1.	20	15	5 (<i>Jakou roli hrál československý krátký film v 50. letech, ukazuje národní filmový archiv v nově vydaném souboru DVD. // Nový způsob vyúčtování elektřiny.</i>)
5. 2.	18	15	3 (<i>Nejsilnější kritika Česka ze strany Spojených států od listopadu 89. // Kus za kus, špion za špiona, občas i nevinný za vraha.</i>)

Datum	Počet příspěvků celkem	Úvodní výpovědi s objektivním slovosledem	Úvodní výpovědi s variantním slovosledem
9. 2.	20	14	6 (<i>Víc peněz na asistenty, psychology, speciální učebnice nebo pomůcky. // A jak se proměňuje přístup ke vzdělávání v Česku?</i>)
15. 2.	16	12	4 (<i>Proti uvolnění obchodu s Čínou demonstrovali v Bruselu oceláři z celé Evropy. // Přísnější kontroly toho, proč ženy vydělávají méně než muži.</i>)
23. 2.	19	15	4 (<i>Unikátní záběry StB s knězem Janem Toufarem skrýval přes půl století Národní filmový archiv. // Více personálu do mateřských i základních škol.</i>)
4. 3.	15	14	1 (<i>Skončí těžba na dole Paskov či nikoli?</i>)
7. 3.	18	12	6 (<i>O rok dle zůstává v mateřské škole v Česku čím dál víc dětí. // Výjimečnou transplantaci jater provedli chirurgové v pražském IKEMu.</i>)
17. 3.	17	16	1 (<i>Začíná Febio Fest.</i>)
24. 3.	18	14	4 (<i>Čtyřicet let vězení. // Tři sta čtyřicet pět lidí propustí OKD do konce června.</i>)

Tabulka č. 5: Slovosled úvodních výpovědí v příspěvcích D. Písařovicové

4.2 Specifika moderátorského stylu se projevují i ve způsobu práce s vyjádřením modálních významů. V příspěvcích D. Písařovicové se poměrně často objevuje odkaz na původce předávaných informací a nejfrekventovanějším typem modality je evidenciálnost, ostatní typy modálních významů se objevují s prakticky stejným početním zastoupením:

Voluntativní modalita			Epistémická modalita	
Kategorie nutnosti	Možnosti	Záměru	Pravděpodobnost	Evidenciálnost
30	30	31	30	48

Tabulka č. 6: Prostředky vyjádřené modalit v příspěvcích D. Písařovicové

Ke kategorii nutnosti opět řadíme i podkategorii záhodnosti či očekávanosti (*nový zákon by měl praxi změnit; peníze z Moskvy mají podle Britů destabilizovat Severoatlantickou alianci*), obvykle jde o případy, kdy je predikační obsah prezentován jako žádoucí a nutný, aniž by byl zjevný či dohledatelný nositel modální dispozice. I v případě příspěvků D. Písařovicové se méně často objevuje kategorie prosté nutnosti (jedenáct výskytlů) vyjádřená predikátorem *muset* (*srdce také musí zvládnout pohánět víc krve; několik z nich museli převézt do nemocnice*).

Modální predikátor *mít* je opět využíván napříč všemi modálními kategoriemi, je jím implikována např. různá míra přesvědčení či pravděpodobnosti (*náklady by tak měly vzrůst* (tedy velmi pravděpodobně vzrostou) *na víc než osm miliard korun*). Pro vyjádření prosté možnosti a její podkategorie dovolení je typicky užíván predikátor *moci* (*vlekaři můžou díky ochlazení zasněžovat; ve skladech totiž můžou zůstat maximálně patnáct dní*); tato kategorie je pak vyjádřena užitím dalších modálních predikátorů (*ministerstvu obrany to umožňuje výjimka zákona o veřejných zakázkách; nic mu prý nebrání velvyslanectví opustit*) vedle podkategorie dovolení se objevuje i prostá možnost (*izraelské policii se podařilo zneškodnit*).

Při vyjadřování záměru je typicky užito modální predikátor *chtít* (*ministerstvo vnitra chce letos dokončit bezpečnostní audit Česka; Evropská komise zároveň chce, aby do konce roku skončily kontroly*), do této kategorie jsme ale zařadili i další predikátory implikující význam záměrnosti či vyjadřující vůli konatele děje (*oba se chystají policii do konce týdne přihlásit; resort má v plánu prověřit stávající zákony; severokorejský vůdce Kim Čong-un nařídil připravit jaderné zbraně*).

Míru jistoty a přesvědčení o platnosti sdělovaného obsahu D. Písařovicová nejčastěji signalizuje užitím epistémických částic (*prý se jen nechali nachytat; v paradržické věznici se zřejmě úmyslně otrávil asi jedenáct vězňů; policejní tým Tempus nejspíš objasnil dvacet let starou vraždu*), vedle toho může být modální význam obsažen v predikátoru dané výpovědi (*radnice má za to, že šlo jen o nedbalost*) v polyfunkčním predikátoru *mít* (*Evropská komise se má sporným opatřením zabývat* (pravděpodobně, očekávaně bude) *příští středu; oteplit se v oblasti Laponska nemá ani v dalších dnech*) či v dalších modálních predikátorech (*naznačil, že země by mohla stáhnout své atlety z letní olympiády; ze snímků je patrné, že se v nich může nacházet biologický materiál nebo kovy*).

Jak jsme již konstatovali výše, moderátorka nejčastěji vyjadřuje odstup od sdělovaných informací a do příspěvku včleňuje odkaz na původce sdělovaných informací, na jeho názor či přesvědčení (*Andrej Babiš ho za to kritizuje. ... Sobotka měl podle něj místo vládní strany zastupovat vládu jako celek; podle premiéra Bohuslava Sobotky je jeho strana připravena; podle tuzemské hlavy státu jsou připraveny taky tři letecké spoje*). Odkazy se týkají i veřejných oficiálních listin či nařízení (*podle dnes platného zákona o veřejných zakázkách; podle amerických trestních sazeb*). V některých případech je nositel modální dispozice naznačen velmi vágně a je v podstatě nedohledatelný (*podle mnohých ale není tak čistá; podle statistik berou ženy za stejnou práci zhruba o pětinu méně*). Odkaz na zdroj se kombinuje i s dalšími modálními významy v případech jako: *Peníze z Moskvy mají podle Britů destabilizovat Severoatlantickou alianci*.

Do tabulky jsme nezaznamenávali případy vyjádření postojově hodnotících soudů, které jsou ve sledovaném materiálu ojedinělé: *Navzdory překážkám by dokument s Turky rádi podepsali už zítra*.

4.3 Pragmatická funkce kategorie trpného slovesného rodu je v příspěvcích užitá velmi omezeně (*první část materiálu byla dokončena už loni; na Slovensku se už zítra otevrou volební místnosti; v Bruselu se rozhoduje o zmírnění uprchlické krize*) a až na ojedinělý případ (*spekuluje se o jeho kontaktech na libanonské a ukrajinské tajné služby*) nebylo pasivum užit jako pragmaticky aktivní prostředek. Jako nástroj odosobnění a upozadění konatele děje funguje i synekdocha (šestnáct výskytů), nevyjádření agentu má však funkci stylistickou, nikoli pragmatickou (*Slovensko bude trestat vězením své občany, kteří bojují v cizině; Hong-kong zažil nejbouřlivější nepokoje demonstrantů; v listopadu Varšava odvolala šéfy všech čtyř polských tajných služeb*). V šesti případech byl jako aktualizací prostředek využit intonační průběh výpovědi; moderátorka s jeho užitím konstruuje pseudodialog s předpokládaným recipientem:

(22) *Polovina Čechů trpí nadváhou nebo obezitou, několik desítek tisíc lidí se pak potýká s těžkou otylostí, kde i pohyb působí velké potíže. Řešení? Podle specialistů jediné bariatrická operace.*

Skončí těžba na dole Paskov už letos, či nikoli? Odpověď hledají horníci i členové vlády.

A jak se proměňuje přístup ke vzdělání v Česku? Potřebuje společnost vědomosti, nebo spíš praktické dovednosti? Téma pro dnešní Fokus Václava Moravce.

V posledním z uvedených příkladů stylizovaná otázka funguje jako upoutávka na související publicistickou relaci.

4.4 Jako velmi aktivní prostředek ozvláštnění autorského stylu se ukázaly modifikované výpovědi bez verba finita. Do této skupiny jsme zařadili jednak eliptické výpovědi (celkem deset případů), které se vyskytují jak

v úvodních výpovědích, jež výrazně dynamizují, tak uvnitř příspěvků, kde působí jako efektní prostředek textové soudržnosti:

(23) *Do centra dění Evropské rady v Bruselu teď za Bohumilem Vostalem ještě jednou živě.*

Filmový festival o lidských právech letos nabízí sto dvacet tři dokumentů z dvašedesáti zemí. A hlavní témata? Migrace, konflikt na Ukrajině.

Od případů snadno dosaditelné výpustky predikátu jsme odlišili neslovesné výpovědi plnící funkci upoutávek či titulků (dvacet jedna výskytů) umístěné vždy v úvodu příspěvku. Bývá v nich obsaženo hypertéma celého příspěvku a podobně jako titulek mají celý příspěvek především „prodat“:

(24) *Ani déšť, ani sníh. Za loňský rok chybí v průměru sto čtyřicet litrů na každý metr čtvereční.*

Rok 2016 ve znamení Karla IV. Země si v květnu připomene sedm set let od narození nejvýznamnějšího českého panovníka.

Čtyřicet let vězení. Trest pro bývalého vůdce Bosenských Srbů Radovana Karadžiće za zločiny spáchané při násilném rozdělení Jugoslávie v 90. letech.

Pro autorský styl D. Písařovicové je příznačná vysoká frekvence právě těchto modifikovaných struktur, časté je rovněž intonační osamostatňování částí výpovědí, jež je rovněž velmi účinným prostředkem získání a udržení pozornosti. V příspěvcích se objevuje jak sporadické předsouvání (*Kritika kraje kvůli zanedbaným památkám, nedořešení problémů s prameny nejzadluženějších obcí v Česku, ale i možnost investic z Číny. Tak začala třídení návštěva Miloše Zemana na Karlovarsku // Víc peněz na asistenty, psychology, speciální učebnice nebo pomůcky. Co čeká školy v rámci společného vzdělávání dětí bez rozdílu handicapu, se ředitelé nově dozvědí z příručky, kterou pro ně připravilo ministerstvo školství*), tak častější postupné doplňování informací do intonačně samostatných celků (celkem šestnáct výskytů: *Cenu zakázky to sice stlačilo, ne vždy se to ale obešlo bez problému. Jako třeba v Luhačovicích // Evropě to ale nepomohlo, většina tamních burz ztrácela. Praha jako jedna z mála přidala. Zhruba procento*).

5. Posledním z moderátorů Událostí je Jakub Železný. K analýze jsme použili jeho příspěvky z 5., 12., 20. a 23. ledna, 1., 8., 19. a 21. února a 1., 9., 16. a 20. března.

5.1 V případě tohoto moderátora jsme zaznamenali nejmenší podíl úvodních výpovědí s jiným než objektivním slovosledem. J. Železný obvykle výpovědi strukturuje tak, aby jejich informační zátěž lineárně narůstala zleva doprava, při uvedení nové zprávy se pak objevují výpovědi s informačním nasycením východiskové části:

(24) *Íránce s českým občanstvím Šahrama Zadeha stíhaného za daňové úniky při obchodech s pohonnými hmotami zajistili na základě zatykače z Íránu.*

Výpovědi se subjektivním slovosledem jsme zaznamenali pouze ve dvanácti případech (*Soudní dohru má sobotní demonstrace příznivců Hnutí Pegida ve francouzském Calais // Pouze dva lidé uspěli se žádostí o náhradu věcné škody v souvislosti s výbuchy muničních skladů ve Vrbětčích*). Jako pragmaticky velmi aktivní hodnotíme tento jev např. v případě úvodní výpovědi Událostí odvysílaných 20. března: *Nejméně 13 lidí zemřelo při nehodě autobusu ve Španělsku*, kdy moderátor záměrně aktualizovaným slovosledem zdůrazňuje jádro tragické události, jejímiž oběťmi byli převážně mladí lidé vracející se z festivalu konaného v Barceloně. Omezený je ve sledovaném vzorku i výskyt existenciálních výpovědí (celkem jsme zaznamenali čtyři případy, např. *Zemřel George Martin; Začaly zápisy dětí do mateřských škol*). Zaznamenali jsme i podobně nízký počet výskytů (celkem dva) výpovědí s kataforou (*Zaplatil zřejmě nejvyšší kauci v historii české justice*), v jednom z výskytů je informace o personickém předmětu komunikace funkčně zařazena až na konec příspěvku:

(25) *Od lékaře mají předepsané dva invalidní vozíky, jeden mechanický a jeden elektrický. Přesto zdravotní pojišťovny čas od času zkoušejí nárok na dvě pomůcky zpochybnit. Ročně v desítkách případů. Hendikepovaní se pak dostávají do nepříjemné situace. Jeden z vozíků buď mají vrátit, nebo si ho odkoupit.*

Datum	Počet příspěvků celkem	Úvodní výpovědi s objektivním slovosledem	Úvodní výpovědi s variantním slovosledem
5. 1.	13	13	0
12. 1.	17	17	0
20. 1.	15	13	2 (<i>Víc státu, méně obcím. // Další otazníky kolem podpory obnovitelných zdrojů v Česku.</i>)
23. 1.	17	17	0
1. 2.	14	12	2 (<i>První ostré měření sil uchazečů o pozice kandidáta na amerického prezidenta. // Další zásadní objev českých egyptologů.</i>)

Datum	Počet příspěvků celkem	Úvodní výpovědi s objektivním slovosledem	Úvodní výpovědi s variantním slovosledem
8. 2.	15	12	3 (<i>Soudní dohru má sobotní demonstrace příznivců hnutí Pegida ve francouzském Calais. // Pouze dva lidé uspěli se žádostí o náhradu věcné škody ...</i>)
19. 2.	14	14	0
21. 2.	18	12	6 (<i>Je možné odebrat rodiči dítě jen proto, že je handicapovaný? // Až půl roku se čeká na vyšetření v takzvané spánkové laboratoři. // Tři stupně mají vést ke zvýšení kvality českého školství.</i>)
1. 3.	14	13	1 (<i>Klíčový den amerických primárek.</i>)
9. 3.	18	14	4 (<i>Konkrétní údaje o zdravotnících i všech pacientech. // Zemřel Jindřich Goetz, jeden z nejznámějších českých architektů.</i>)
16. 3.	11	9	2 (<i>Z přijímání úplatků a zneužití pravomoci obvinila policie chomutovského soudce Ivana Nováka. // K velkým činům má nakročeno hlavní hrdina slavného Gončarova románu Oblomov.</i>)
20. 3.	17	14	3 (<i>Začaly zápisy dětí do mateřských škol. // Vážná hrozba na severu Iráku.</i>)

Tabulka č. 7: Slovosled úvodních výpovědí v příspěvcích J. Železného

5.3 I v případě příspěvků J. Železného převažuje výskyt užití epistémické modality, moderátor vyjadřuje buď sníženou míru přesvědčení o plat-

nosti sdělovaného obsahu, nebo se odkazem na informační zdroj zbavuje odpovědnosti za jeho pravdivost.

Voluntativní modalita			Epistémická modalita	
Kategorie nutnosti	Možnosti	Záměru	Pravděpodobnost	Evidenciálnost
38	34	32	43	42

Tabulka č. 8: Prostředky vyjádřené modality v příspěvcích J. Železného

Prostá nutnost vyjádřená modálním predikátorem *muset* se i tentokrát objevuje v omezeném počtu případů (čtrnáct výskytů; řekla, že *navýšení plateb musí být rozděleno férově; studenti už budou muset v budoucnu povinně maturovat z matematiky; souhlasit musejí oba zákonní zástupci; radnice musejí spoléhat na jinou kompenzaci*). Zpravidla se v rámci kategorie nutnosti vyjadřuje záhodnost či očekávanost děje s užitím modálního predikátoru *mít* (*hotov už je návrh informační brožury, která má propuštěným zaměstnancům poradit; pomoc by měla směřovat k zaměstnancům; už zítra by Evropská komise měla uvolnit hlavně Athénám nouzovou pomoc*). Dochází ke kumulaci modálního významu záhodnosti v rámci jednoho příspěvku, např. v případě předávání informací o očekávaném dopadu plánovaného zákona: *vládní nařízení mají snížit vysoký počet zastřelených lidí, ... rozšířit se mají bezpečnostní prověrky, ... víc peněz má jít na léčbu*. Sporadické je i užití negované formy (*ruští sportovci se možná nebudou smět zúčastnit Letních olympijských her; provozovatel nesmí uměle zasněžovat*).

Predikátor *moci* je pak typicky užít při vyjadřování kategorie prosté možnosti (*volné místo odpovídající profese by v Moravskoslezském kraji mohlo získat jen šestapadesát z nich*), vedle toho funguje jako polyfunkční prostředek při vyjadřování dalších modálních významů, např. pravděpodobnosti v případech, kdy jím moderátor relativizuje platnost predikátu (*v roce 2017 by se mohl zavřít důl Paskov*). Sporná je funkce predikátoru *mít* ve výpovědích typu: *Jeho hnutí by mělo být největším soupeřem sociálních demokratů, v nichž není na první pohled jasné, zda nositel modální dispozice (v tomto případě ministr financí A. Babiš) uvažuje o nutnosti, resp. očekávanosti děje, a pak by se jednalo o kategorii záhodnosti, nebo je nositelem modální dispozice sám moderátor a užitím modálního predikátoru děj hodnotí jako vysoce pravděpodobný*. Ojedinele došlo dokonce i ke kombinaci významu nutnosti a pravděpodobnosti (*Česko by pak padesátimilionovou dotaci muselo možná vrátit Evropské unii*). V rámci kategorie možnosti je vyjadřována i podkategorie dovolení, souhlasu (*jejich sběr umožní novela o zdravotních službách; zákon zadavatelům umožní; zákon přece nechává vládě možnost*), a to i v negované formě vyjadřující popření předpokládaného děje (*loterijní firmy už by nemohly posílat pětadvacet procent z výnosů*).

Nejbohatší spektrum výrazových prostředků se objevuje při vyjadřování záměru, vedle obvyklého predikátoru *chtít* (*vláda chce podobným činům zabránit*), jsme zaznamenali i další predikátory obsahující v sobě význam chtění či záměrnosti děje (*Kreml proto po ruské armádě, NATO a Pentagonu požaduje vysvětlení; vláda žádá důsledné prošetření; ministr kultury ale pana Breganta zatím odvolat nehodlá*).

Jak jsme již uvedli výše, nejčastěji vyjadřovaným typem modalita je modalita epistémická, a to jak kategorie pravděpodobnosti (*výměnou si prý rakouské zbrojovce na schůzce řekl o úplatek; zaplatil zřejmě nejvyšší kauci; na volby se samozřejmě připravují; kde ho ale údajně zadržela tamní policie; Čapí hnízdo prý mu jako fyzické osobě nikdy nepatřilo; Česko zřejmě vyšle sto vojáků do mezinárodních jednotek NATO*), tak evidenciálnosti (*podle průzkumu; podle opozice; podle obžaloby; podle amerických lékařů; podle dnešních dat ministerstva financí; podle informací listu Gazeta Wyborcza*).

Do skupiny případů vyjádřené pravděpodobnosti jsme zařadili i výpovědi typu: *Od příštího roku má být pro děti povinný rok mateřské školy, domníváme se totiž, že modální predikátor je zde užít právě jako prostředek pro vyjádření téměř stoprocentní jistoty, jež může být ohrožena pouze např. nečekaným legislativním zásahem, polyfunkční epistémický predikátor moci pak slouží k relativizaci platnosti obsahu i ve výpovědích typu: Abdeslamovi komplici by se mohli pokusit o útěk. Přítomnost kategorie pravděpodobnosti je často utvrzována spojením s kategorií evidenciálnosti (František Mičánek ... by se mohl stát děkanem vojenské školy NATO ... Podporuje ho i šéf vojenského výboru Petr Pavel, jak píše deník Právo). Ke kumulaci modálních významů dochází i v dalších případech, kdy se např. pravděpodobnost, resp. nutnost kombinují s odkazem na zdroj:*

(26) *Sám pan Mynář naznačuje, že rozhodnutí NBÚ může mít podle něj politické pozadí. V nejbližších dnech ho také chce napadnout u soudu.*

Spolu s ním ve stejném případě stíhá i advokáta, který měl podle ní úplatek nabízet.

Asadova vláda a její spojenci včetně Ruska musejí podle Francie okamžitě ukončit bombardování. Evropa musí podle českého ministra obrany Martina Stropnického podniknout konkrétní kroky.

Ojedinele jsou vyjadřovány i hodnotící postoje moderátora, jejich sporadický výskyt jsme již do tabulky nezaznamenávali (*zbývají na světě už jen tři exempláře tohoto zvířete. Všechny v kešské rezervaci Ol Pejeta. I tam ale pokusy o jejich rozmnožení bohužel selhávají*).

5.4 Ve výpovědích s užitým pasivem nedochází ani v jednom ze zaznamenaných případů k zneužití této gramatické kategorie ke snížení objektivitivy či informační kvality (*ve Spojených státech se zítra rozhodne o možném*

vítězi nebo vítězích v jackpotu; a zatýkalo se i v Paříži), naopak silný apel jsme vnímali při užití řečnické otázky (jediný výskyt: *Je možné odebrat rodiči dítě jen proto, že je hendikepovaný?*).

Málo časté jsou ve vzorcích případy elipsy (šest výskytů), kontextově dosaditelný predikát byl vypuštěn např. v následující úvodní výpovědi příspěvku odvysílaného 20. března: *A k reportáži ještě aktuální záběry našeho zpravodaje z Havany nebo uvnitř příspěvku z 19. února, v němž se funkčně s elipsou propojuje ještě kompletace: Následně naplno začnou kampaně. Pro či proti setrvání země v unii. A ještě jedno datum, 23. červen.* Postupné doplňování informací v kompletovaných výpovědích patří vůbec k nejčastějším výpovědním modifikacím (celkem devatenáct výskytů):

(27) Zaplatil zřejmě nejvyšší kauci v historii české justice. Sto padesát milionů korun.

Získávání stavebního povolení v Česku je příliš zdoluhavé. ... Lépe je na tom většina států EU. Ale třeba i Etiopie nebo Mongolsko. V sousedním Německu se dá stavební povolení získat v průměru zhruba za tři měsíce. V Dánsku dokonce za dva.

Vicepremiér a šéf Hnutí ANO Andrej Babiš řekne, kdo podle něj vlastnil farmu Čapí hnízdo v době, kdy žádala o evropské dotace. Počká ale týden. Na mimořádnou schůzi sněmovny.

Ve srovnání s předchozími moderátory jsme zaznamenali omezenější výskyt uvedení příspěvku titulkem, celkem šlo o osm případů:

(28) První ostré měření sil uchazečů o pozice kandidáta na amerického prezidenta.

Další zásadní objev českých egyptologů.

Vážná hrozba na severu Iráku.

Účinnost posledního příkladu je pak zesílena rozporem mezi očekávaným a skutečným pokračováním příspěvku. Moderátor se v něm totiž nevěnuje předpokládaným hrozbám teroristických útoků, ale nestabilní Mošulské přehradě představující potenciální hrozbu pro desítky tisíc obyvatel přilehlých oblastí.

Závěrem: Výsledky práce s přepisy moderátorských vstupů odvysílaných v hlavní zpravodajské relaci veřejnoprávní České televize ukázaly, že ovlivňování a aktivizace předpokládaných recipientů probíhá i na syntaktické jazykové rovině a výrazové prostředky, jež jsou v tomto kontextu užity, velmi zásadním způsobem ovlivňují podobu idiolektů jednotlivých mluvčích.

V jednotlivých moderátorských vstupech očekávaně nedocházelo k zápornému snižování objektivitu či informační kvality, byla zde ale evidentní

snaha probudit a následně i udržet pozornost předpokládaných recipientů užitím aktivizačních prostředků; k nejnápadnějším z nich pak patřilo variování slovosledného uspořádání spojené s přesunováním intonačního centra či vytváření neslovesných, intonačně osamostatněných výpovědí, jejichž užití zvyšovalo dynamiku a apelativnost jednotlivých vstupů.

Kvantitativní vyjádření výskytů vybraných výrazových prostředků (k nimž jsme vedle užití výše zmíněného modifikovaného slovosledu a neslovesných výpovědí zařadili např. ještě užití modality, prostředky řečnického stylu (řečnické otázky, výpovědi se synekdochickým konatelem děje) či pragmaticky aktivní gramatické kategorie, jako např. slovesný rod) nám ukázalo, že výběr výrazových prostředků neprobíhá pouze na lexikální rovině (kde je zřejmě nejnápadnější), ale i v ostatních jazykových plánech. Výrazová pestrost těchto prostředků je pak důležitým faktorem nejenom při utváření specifického autorského stylu, ale zejména při aktivizaci předpokládaných recipientů.

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky účelové podpoře na specifický vysokoškolský výzkum udělené roku 2015 Univerzitě Palackého v Olomouci Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR.

LITERATURA

BURÁŇOVÁ, Eva

1979 „Vztah mezi pravděpodobností, dispoziční a záměrovou modalitou“; *Slovo a slovesnost* 40, č. 2, s. 98–101

FAIRCLOUGH, Norman

1989 *Language and Power* (London: Longman)

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr

1983 *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty* (Brno: FF UJEP)

HIRSCHOVÁ, Milada

2006 *Pragmatika v češtině* (Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého)

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana

2002 *Encyklopedický slovník češtiny* (Brno: Nakladatelství Lidových novin)

KOŘENSKÝ, Jan a kol.

1999 *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu* (České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích)

KŘÍŽKOVÁ, Helena

1973 „Větné typy a tzv. jistotní modalita“; *Studia slavica pragensia*. Univerzita Karlova, Praha, s. 107–114

MATHESIUS, Vilém

1947 *Čeština a obecný jazykozpyt* (Praha: Melantrich)

PALMER, Frank Robert

1995 *Mood and Modality* (Cambridge: Cambridge University Press)

**The Vocalic Quality and Vocalic Quantity in the Speech of TV News
Presenters on ČT 1**

The article is based on the methodology and ongoing phonetic research of the vocalic quality and quantity which will be part of my Ph.D. dissertation. The analysis focuses on the vocalic quality as well as on the quantity ratio in long and short vowels produced by TV news presenters. The research aims to find out whether the vocalic quality and quantity are influenced by the phonemic neighbourhood and by the position of the analyzed vowel within sample word.

Keywords: phonetics, vowels, vocalic quality, vocalic quantity, analysis,
TV news, orthoepy

Mgr. Michaela Kopečková
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
tř. Svobody 26
771 80 Olomouc
misakopeckova1@gmail.com

KVALITA A KVANTITA VOKÁLŮ U MODERÁTORŮ TELEVIZNÍHO ZPRAVODAJSTVÍ ČT 1

MICHAELA KOPEČKOVÁ

Problematikou mluveného projevu moderátorů zpravodajství se lingvisté zabývají již několik desetiletí. Projev mluvčích tohoto typu televizního žánru má stále prestižní funkci. U moderátorů předpokládáme určitou jazykovou profesionalitu. Na společnost by pak měli působit jako tzv. řečové vzory (Palková 2008). Toto téma je tedy stále aktuální.

Jedním z lingvistů zabývajících se dlouhodobě jazykovou stránkou hlavního i sportovního zpravodajství je Jaroslav Bartošek, jenž zkoumal jazyk zpravodajství z hlediska tvarosloví, syntax a také ortoepie (Bartošek 1995; Bartošek 2008). V letech 1999 a 2003 byly provedeny fonetické analýzy hlavního projevu moderátorů večerního televizního zpravodajství (Janíková 2001; Janoušková – Veroňková 2008). Výsledky těchto výzkumů byly založeny zejména na poslechových testech, ale zároveň byla provedena detailní analýza několika fonetických jevů segmentální i suprasegmentální roviny.

V letech 2011 a 2014 byly provedeny další fonetické analýzy v rámci mé bakalářské a magisterské diplomové práce, jež měly za cíl pozorovat mluvený projev moderátorů na pozadí ortoepické normy češtiny. Pozorované jevy se často shodovaly s předchozími analýzami, což umožnilo i komparaci jednotlivých výzkumů (Kopečková 2001; Kopečková 2014).

Následující současná analýza je pouze dílčím výzkumem k disertační práci s názvem *Mluvní vzory v hlavním a sportovním televizním zpravodajství* a je zaměřena na vokalickou kvalitu a kvantitu u hlavních moderátorů večerního televizního zpravodajství ČT 1. Cílem této sondy je pozorovat výslovnost krátkých i dlouhých vokálů z hlediska jejich kvality (zda jsou vokály redukovány) a také vyhodnotit poměr trvání krátkých a dlouhých vokálů. Dílčím cílem je pozorovat vliv okolních hlásek a pozice vokálů v slově na kvalitu i kvantitu vokálů. Analýza slouží zejména jako podkladový materiál, na jehož základě bude možné stanovit hypotézy pro další rozsáhlejší výzkum.

1. METODOLOGIE VÝZKUMU

1.1 Materiál k analýze

Základním materiálem k analýze byly videozáznamy pořadu *Události*, které jsou k dispozici v archivu televizní stanice ČT 1. Tyto videozáznamy byly následně sestříhány a konvertovány do audio souborů. Záznamy byly pro poslech dostatečně kvalitní bez výrazných šumů.

Nahrávky byly pořizovány z období leden – březen/duben 2016 a to tím způsobem, že z každého 14denního období byly vybrány dvě nahrávky (re-lace) pro každého moderátora. V tříměsíčním období tak na každého mode-

rátora připadá dvanáct relací. Měsíc duben je do analýzy zahrnut z důvodů částečné absence moderátorky Marcely Augustové jako hlavní moderátorky zpravodajství v předcházejících měsících (únor a část března).

Pro fonetickou analýzu vokálů byl zvolen časový úsek trvající tři minuty pro každého moderátora. Jelikož jednotlivé vstupy (uvedení jedné zprávy) moderátorů trvají průměrně kolem 15–20 sekund, bylo možné vybrat z každé relace jeden vstup, tj. $12 \times 15\text{--}20 \text{ s} \rightarrow$ cca tři minuty. Zvolené úseky nahrávek byly poté foneticky přepsány s využitím transkripčního systému IPA.¹

Pro analýzu byli zvoleni čtyři hlavní moderátoři večerního televizního zpravodajství ČT 1 – Marcela Augustová, Daniela Písařovicová, Jakub Železný, Michal Kubal. Moderátoři byli hodnoceni individuálně.

1.2 Postup při analýze

Při analýze vokálů se primárně vycházelo z fonetických transkripcí audionahrávek. Jelikož bylo k dispozici dvanáct různých vstupů, byl zvolen i stejný počet jednotlivých zkoumaných vokálů, tj. $12 \times /a/$, $12 \times /á/$, $12 \times /e/$, $12 \times /é/$ atd. Výjimku tvoří pouze dvojice vokálů $/o/$ a $/ó/$, jelikož dlouhá varianta tohoto vokálu se téměř nevyskytovala a hodnocení by v tomto případě nebylo zcela objektivní. U každého moderátora tedy bylo analyzováno celkem 108 vokálů.

Vokály byly vybírány takovým způsobem, aby bylo z každého vstupu pro analýzu k dispozici všech devět vokálů (bez $/ó/$). Pokud to nebylo možné, byly chybějící vokály dohledány v jiných vstupech.

Dalším kritériem pro výběr vokálů byla jejich pozice ve slově. Cílem bylo vybrat vokály rovnoměrně v pozicích na začátku slova (případně předložku nebo spojku), uprostřed slova a na konci slova. U dlouhých vokálů tento postup možný nebyl, proto jsou některé pozice zastoupeny více, jiné méně.

V analýze jsou vždy nejdříve hodnoceny obecné výsledky, popř. odchylky od normativních hodnot, daného jevu u všech čtyř mluvčích. Ve druhé části je výzkum zaměřen již na konkrétní pozorované moderátory a jejich specifické odchylky od normy.

1.2.1 Kvalita vokálů

K analýze kvality vokálů byl použit program Praat. Při výzkumu byly měřeny hodnoty formantů² F1 a F2. Pro získání optimálních hodnot byla vždy u daného vokálu vybírána část s nejvyšší intenzitou (většinou střed vokálu). Následně bylo k dispozici několik hodnot (minimálně 5) obou formantů, z nichž byla vypočítána průměrná výsledná hodnota. U velmi krátkých vokálů bylo nutné vycházet z menšího počtu formantových hodnot. Při mě-

/1/ <http://www.internationalphoneticalphabet.org/>

/2/ Formant – některý z vyšších tónů, který tvoří akustickou podstatu hlásky a dodává jí charakteristické zabarvení (Lotko 2005: 37).

ření byly také patrné nápadné odchylky v hodnotách formantů u některých vokálů. V takových případech byl vokál změřen ještě jednou, pokud možno s vyšším počtem formantových hodnot, aby byla průměrná hodnota založena na více datech.

Ze získaných hodnot byly vytvořeny tzv. vokalické trojúhelníky, zvlášť pro krátké a dlouhé vokály, které byly následně komentovány. Hodnocení bylo zaměřeno na možnou redukci vokálů z důvodu jejich krácení nebo vlivu okolních hlásek.

1.2.2 Kvantita vokálů

Délka jednotlivých vokálů byla rovněž měřena v programu Praat v milisekundách (ms). Při segmentaci byla snaha vybrat vždy plné znění zvoleného vokálu. Využity byly grafy oscilogramu i spektrogramu. V některých případech byla segmentace obtížná (při kvantitativní či kvalitativní redukci vokálu samotného, redukci okolních hlásek, vedle hlásek s podobným průběhem realizace, př. /j/ apod.). V těchto případech bylo nutné vokál segmentovat i na základě poslechu.

Měřeny byly zvlášť krátké a dlouhé vokály. Na základě jejich průměrných hodnot byly vytvořeny grafy pro jednotlivé mluvčí a byly hodnoceny poměry v trvání dlouhých a krátkých vokálů.

Dále byla hodnocena možná redukce krátkých i dlouhých vokálů z hlediska jejich pozice ve slově a vlivu okolních hlásek.

2. ANALÝZA

2.1 Kvalita vokálů

Charakteristiku českých vokálů určují první a druhý, popř. třetí formant (F1, F2, F3), jejichž hodnoty se uvádí v Hz. Tabulka níže, jež byla vytvořena na základě údajů z jednotlivých výzkumů (Hála 1962; Romportl 1963; Mluvnice češtiny 1 1986), zobrazuje konkrétní hodnoty, resp. frekvenční rozsah, v jehož rámci by se měl mluvčí při výslovnosti pohybovat (Palková 1994: 174).

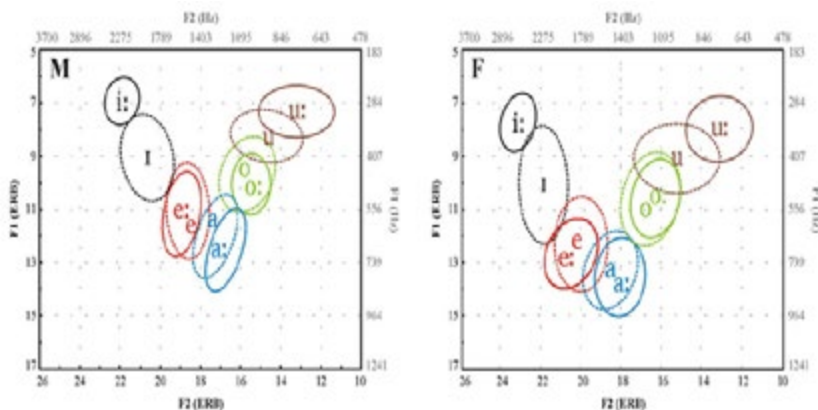
Vokály	F1 (Hz)	F2 (Hz)
i, i:	300–500	2000–2800
e, e:	480–700	1560–2100
a, a:	700–1100	1100–1500
o, o:	500–700	850–1200
u, u:	300–500	600–1000

Tab. 1 – Frekvenční pásma (F1, F2) pro krátké i dlouhé vokály (Palková 1994)

Novější výsledky a přehled frekvenčních hodnot představují Radek Skarnitzl a Jan Volín, již provedli analýzu více než 4 000 samohlásek u 75 mluvčích (studenti FF UK). Z analýzy je patrné, že vokalistická kvalita je téměř totožná u dvojic /a/ – /á/, /e/ – /é/, /o/ – /ó/ a u dvojice /u/ – /ú/ se formantová pole jen částečně překrývají. U předních vokálů /i/ – /í/ se naopak formantová pole téměř nepřekrývají. Z toho důvodu je i ve fonetické transkripci pro krátký přední vysoký vokál užíván odlišný znak [ɪ] než pro jeho dlouhou variantu [i:] (Skarnitzl – Volín 2012a: 8).

Vhodné je také upozornit na výslovnost středových vokálů (tedy e-ových a o-ových). U analyzovaných mluvčích se projevila tendence k výrazně otevřenější výslovnosti e-ových vokálů (Skarnitzl – Šturm – Volín 2016: 50).

Rozdíl lze také sledovat v kvalitě vokálů mužských a ženských mluvčích (viz Obr. 1). Ta se zásadně neliší – formanty ženských mluvčích jsou asi o 15–20 % vyšší (Skarnitzl – Volín 2012a: 8).

Obr. 1 – Formantová pole vokálů pro muže (M) a ženy (F). Krátké vokály jsou ohraničeny tečkovanou čarou, dlouhé plnou³

Tvoření vokálů by mělo být v češtině neutrální, jejich artikulace z hlediska kvality tak není příliš otevřená ani příliš zavřená. Obě tyto odchylky mohou vést až ke změně slova, např. u slova *širý* – správná výslovnost [ʃiri:] × nesprávná otevřená výslovnost [ʃɛri:], a znesnadnit tak porozumění (Hůrková 1995: 18–19).

/3/ <http://fonetika.ff.cuni.cz/vyzkum/materialy/referenci>-hodnoty-formantu/

Vzhledem k uvedenému pravidlu, tedy požadavku neutrální artikulace vokálů, se v současné analýze vycházelo zejména ze základních uvedených frekvenčních pásem (viz Tab. 1). Pro srovnání však byly využity i novější údaje frekvenčních hodnot. Dále byl zkoumán rozdíl ve frekvenčních hodnotách u mužských a ženských mluvčích – moderátorů.

U pozorovaných moderátorů byla patrná tendence ke snižování hodnoty formantu F2 vokálu [ɪ], u moderátora Michala Kubala byla hodnota nižší téměř o 300 Hz (s ohledem na hraniční nejnižší hodnotu F2). Pravidelně se také objevovaly vyšší hodnoty formantu F2 vokálu [u] u tří moderátorů (výjimkou byl Michal Kubal). Hodnoty tohoto formantu tak byly srovnatelné s F2 vokálu [o], což lze pokládat za nežádoucí. U mužů se také vyskytovaly nižší hodnoty F2 vokálu [ɛ].

Konkrétní odchylky od normy se objevovaly zejména u kvantitativně redukovaných krátkých vokálů (výjimku tvořil Jakub Železný, u nějž se nenormativní hodnoty F2 objevily i u neredukovaných vokálů). Zkrácené vokály tak mají evidentní vliv na kvalitu jejich artikulace.

Při výslovnosti dlouhých vokálů pouze ženy mírně překračovaly hraniční hodnoty F1 vokálu [ɛ:] a F2 vokálu [a:]. S délkou vokálů ale tyto odchylky nesouvisely.

Formantová pásma jednotlivých dlouhých vokálů byla u všech moderátorů lépe rozmístěna než u těch krátkých – častěji redukovaných.

Údaje analyzovaných formantů potvrdily teorii a výzkum Skarnitzla a Vořína (viz výše; Obr. 1), jenž poukazuje na menší rozdíl ve výšce vokálů u mužských a ženských mluvčích. U žen byly skutečně zaznamenány více či méně vyšší hodnoty formantů F1 a F2 u všech vokálů.

Naopak ženy v této analýze nepotvrdily teorii o rozdílu v kvalitě vysokých předních vokálů [i] a [i:]. Oba vokály jsou v případě ženských mluvčích téměř na stejné úrovni, zvláště v hodnotách formantu F2. U mužských mluvčích je patrný rozdíl u formantu F2, méně pak u formantu F1. Podobně lze hovořit o dvojici zadních vokálů [u] a [u:], kde byl menší rozdíl v jejich kvalitě pozorován pouze u moderátora Jakuba Železného. Důvodem tzv. „splývání“ zejména dvojice předních vysokých vokálů může být kvantitativní redukce. Jejich krátká a dlouhá realizace byla jen nepatrně odlišná.

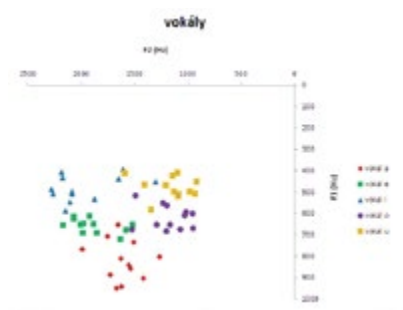
2.1.1 Hodnocení jednotlivých moderátorů

Pro zobrazení jednotlivých vokálů ve vokalickém trojúhelníku byly použity tyto značky:

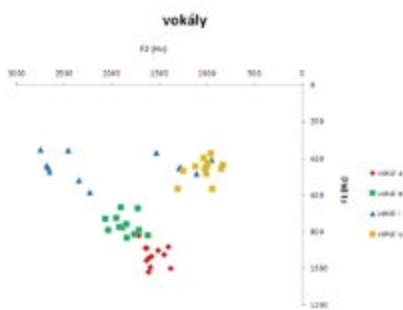
[a], [a:] – ♦ [ɛ], [ɛ:] – ■ [ɪ], [i:] – ▲ [o] – ● [u], [u:] – ■

MARCELA AUGUSTOVÁ

Krátké vokály

Dlouhé vokály

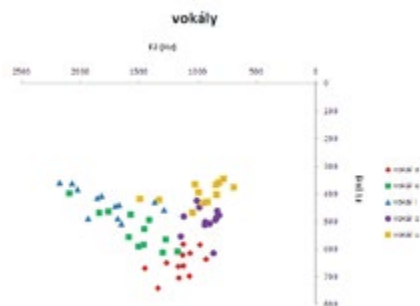
Frekvenční pásma krátkých vokálů jsou většinou poměrně dobře rozmístěna. Výjimku tvoří vokál [a] – jeho hodnota F2 byla při měření v devíti případech z dvanácti vyšší než hodnota normativní a zasahovala do frekvenčního pásma vokálu [ɛ]. Odchytky ve výslovnosti jednotlivých vokálů se většinou projevují umístěním ve středu vokalického trojúhelníku, jsou tedy výslovnostně blízké střední středové hláске [ə]. Kromě již zmíněných vokálů [i], např. ve slově [cisi:tɛ], a [u], např. [funguji:] však není pravidlem, že je chybná realizace způsobena redukcí jejich kvantity, popř. pozicí ve slově nebo hláskovým okolím.

Jak je patrné z grafu, u dlouhých vokálů jsou frekvenční pásma rozmístěna velmi dobře, ačkoliv moderátorka mírně překračuje hraniční hodnoty F2 u vokálů [a:] a [u:] a F1 vokálu [ɛ:].

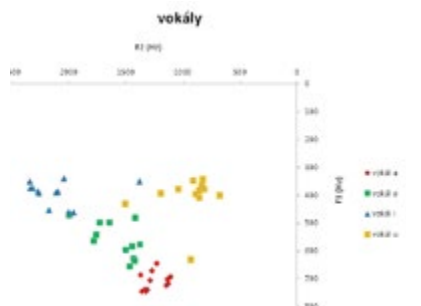
Výjimku tvoří vokál [i:], u nějž můžeme pozorovat rozmístění F1 v rozmezí 353–585 Hz. Formanty F2 se pohybují v mnohem vyšším rozmezí, což naznačuje i poměrně vysoká směrodatná odchylka (701,2). Čtyři vokály [i:] se pohybují ve frekvenčním pásmu vokálu [u:]. Ve třech případech byla předchozí hláska nazální (z toho dvakrát palatální), tedy [n], [ɲ], ve čtvrtém případě se jednalo o neznělou orální palatální hlásku [ç], př. [prɥpi:x], [zaci:m]. Palatální hlásky tedy mohou mít vliv na kvalitu dlouhých vysokých vokálů.

MICHAL KUBAL

Krátké vokály

Dlouhé vokály

U moderátora Michala Kubala lze pozorovat tendenci ke snižování hodnot formantů téměř všech krátkých vokálů. V případě vokálu [i] je hodnota F2 velmi nízká, proto v některých případech dochází k prolínání frekvenčních pásem F2 s vokály [ɛ] i [a]. Nerovnoměrně jsou rozmístěny vokály [ɛ]. Jejich hodnoty F1 se pohybují v rozmezí 461–611 Hz a F2 dokonce v rozsahu 1162–2087 Hz. Vokál [ɛ] se tak prolíná do frekvenčních pásem vokálů [i] i [a], popř. do místa střední středové hlásky [ə]. U vokálu [a] se vyskytují zejména snížené hodnoty F1, které vokál posouvají opět na úroveň střední středové hlásky [ə].

Vokály [o] a [u] mají téměř shodné hodnoty F2. Příčinou je nižší hodnota F2 vokálu [o] a naopak nižší F2 u vokálu [u], ačkoliv jsou obě hodnoty z hlediska frekvenčních rozsahů normativní.

Krácení vokálů se projevilo zejména v kvalitě vysokého předního vokálu [i], např. ve slově [politisici]. U ostatních vokálů pak tento jev pravidelný nebyl. Vzhledem k rozmanitosti frekvencí jednotlivých vokálů stejného typu je také obtížné nalézt systém ve vlivu hláskového okolí nebo pozice ve slově.

Podobně jako u Marcely Augustové je zjevný rozdíl v kvalitě krátkých a dlouhých vokálů. V případě dlouhých vokálů jsou až na výjimky frekvenční pásma lépe rozlišena.

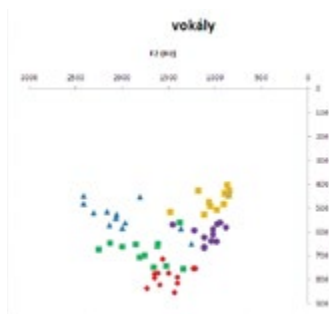
Za zmínku stojí posunutí vokálu [a:] opět blíže ke středu trojúhelníku. Jeho hodnota F1 je téměř na hranici F1 vokálu [ɛ:].

Odchytky lze také pozorovat u obou formantů vokálu [u:]. Nebyl však detekován žádný pravidelný vliv hláskového okolí, pozice ve slově ani kvantity.

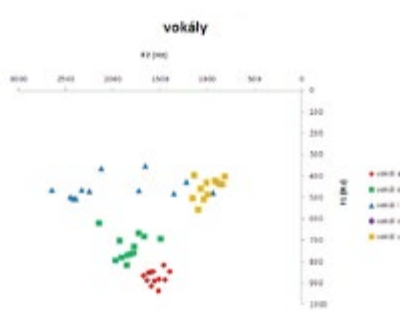
Podobně lze hovořit o vokálu [ɛ:], který se z hlediska hodnot F1 pohybuje téměř ve dvou frekvenčních pásmech, a to buď blíže k vokálu [a:] nebo blíže k vokálu [i:].

DANIELA PÍŠAŘOVICOVÁ

Krátké vokály

Dlouhé vokály

Frekvenční pásma krátkých vokálů jsou u moderátorky Daniely Píšařovicové až na výjimky dobře rozlišena. Odchytky u vysokých vokálů jsou zmíněny výše v obecném hodnocení a příčinou nesprávné artikulace je redukce jejich kvantity.

U vokálu [ɛ] lze pozorovat poměrně rozdílné rozmístění. Často se liší hodnoty obou formantů. U vyššího F1 jde u dvou ze čtyř případů o zkrácené vokály, např. [elektroniska:]. Nižší hodnota F2 je ve dvou ze čtyř případů opět způsobena redukcí kvantity, např. [seɛ]. Vyšší hodnota F2 je patrně způsobena předcházejícími palatálními hláskami [j] a [ɲ], popř. pozicí vokálů na konci slova, např. [ʔepidemiε], [zimjε].

Kvalita krátkých vokálů této moderátorky potvrzuje tendenci k větší míře otevřenosti vokálu [ɛ] ve srovnání s vokálem [o], kterou zmiňují Skarnitzl a kol. (viz Kapitola 2.1).

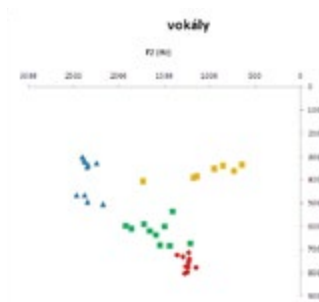
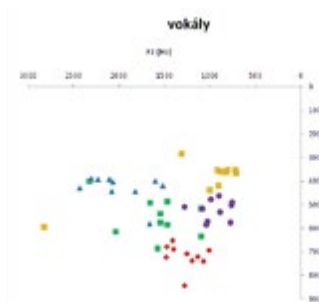
Kvalita dlouhých vokálů z hlediska artikulace je opět realizována lépe než kvalita vokálů krátkých. Jak bylo zmíněno výše, u ženských mluvčích se objevují vyšší hodnoty F1 u vokálu [e:] a také vyšší F2 u vokálu [a:].

Stejně jako u Marcelly Augustové lze pozorovat odchytky ve výslovnosti předního vysokého vokálu a možný vliv palatálních hlásek na jeho kvalitu. Při nesprávné artikulaci dochází k posunu [i:] na ose F2 blíže ke středu trojúhelníku, případně až k hodnotám F2 vokálu [u:]. Z pěti odchylek byla ve čtyřech případech předchozí hláska palatální, z toho třikrát se jednalo o palatální nazální hlásku [ɲ], např. [konkrɛ:ɲi:fiɔ], a jednou o neznělou orální palatální hlásku [ç], např. [spoleɟnosci:].

JAKUB ŽELEZNÝ

Krátké vokály

Dlouhé vokály

U Jakuba Železného dochází rovněž ke snižování hodnot F2 vokálu [i] a naopak ke zvyšování hodnot F2 vokálu [u]. Dále lze pozorovat nižší hodnoty F2 vokálu [ɛ]. Poměrně typickým jevem je u tohoto mluvčího tendence ke snižování hodnot obou formantů téměř u všech vokálů. Výjimku tvoří již zmíněný zadní vysoký vokál [u].

Rozmístění předních vokálů [ɛ] a [i] je nerovnoměrné. Odchyly od správné výslovnosti jsou v případě vysokého vokálu nejasné, možný je vliv hláskového okolí, jelikož v případě dvou vokálů se před nimi nachází boková frikativa [l], u které byla častěji při poslechu zaznamenána otevřenější, popř. redukováná výslovnost, např. [politsijɛ]. V jednom případě předcházel vokálu znělá labiodentální frikativa [v], např. [velvislantsɛm].

U vokálu [ɛ] lze téměř s jistotou říct, že vliv na jeho kvalitu má právě hláskové okolí. Ve třech případech s nejnižší hodnotou F2 byla přechozí hláskou znělá labiodentální frikativa [v] (stejně jako v jednom případě u [i]), např. [velkɛ:], [novɛloũ].

Za zmínku stojí i velmi podobné hodnoty formantů F2 u vokálů [a], [o], [u], přičemž hodnota F2 [o] byla nejnižší. Některé vokály se tak v grafu vyskytují téměř nad sebou.

Dlouhé vokály jsou opět kvalitativně lépe realizovány a jejich frekvenční pásma jsou výrazněji odlišena. Průměrné hodnoty formantů všech vokálů jsou normativní.

Odchylna od správné výslovnosti předního vysokého vokálu [i:] je způsobena ztrátou kvantity, např. [musejɪ], u vysokého zadního vokálu [u:] vliv okolních hlásek či ztráty kvantity detekován nebyl.

V případě vokálu [ɛ:] byla pozorována příčina odchylek zejména v okolních hláskách a to stejných, které měly vliv na redukci kvality krátkých vokálů (viz výše). Konkrétně se jedná o bokovou frikativu [l], např. [spotřɛbitɛlɛ:], a znělou labiodentální frikativu [v], např. [poprvɛ:].

2.2 Kvantita vokálů

Vokalická kvantita má v češtině distinktivní funkci. Rozlišuje tedy význam slova, např. *dal* × *dál* (Skarnitzl – Šturm – Volín 2016: 51). Tradičně se uvádí, že poměr krátkého a dlouhého vokálu je 1:2. Tomuto poměru odpovídají starší výzkumy českých samohlásek (Chlumský 1928; Mluvnice češtiny 1986).

Trvání jednotlivých vokálů je ovlivněno jak hláskovým okolím, tak i realizací suprasegmentálních rysů, proto se většinou uvádí rozmezí v milisekundách. Trvání krátkých samohlásek se dle Mluvnice češtiny pohybuje v rozmezí 40–160 ms a trvání dlouhých samohlásek se pak pohybuje v rozmezí 80–320 ms (Dokulil 1986: 31).

Pozdější výzkumy naznačují, že v případech a-vých, e-ových a o-ových vokálů jsou dlouhé vokály v průměru o 70–80 % delší. U vysokých vokálů je pak situace odlišná. Dlouhý vokál /ú/ je asi o 60 % delší než krátký vokál /u/. U vysokých předních vokálů /i/ a /í/ je rozdíl v kvantitě pouhých 30 % (Skarnitzl – Volín 2012a: 9). Tendence ke krácení vysokých vokálů se objevila v nedávných analýzách moderátorů televizního zpravodajství (Kopečková 2011; Kopečková 2014).

Dle pravidel ortoepie se z hlediska kvantity požaduje přesné rozlišování vokálů dlouhých a krátkých. Nepřípustné je zejména krácení dlouhých vokálů (Hůrková 1995: 20) a také dlužení krátkých vokálů (Daneš 1954: 79).

V analýze je přihlíženo zejména k pravidlu ortoepie. Profesionální mluvčí by měli být schopni ve výslovnosti jasně odlišit krátké a dlouhé vokály. Nové údaje slouží ke srovnání poměrů trvání dlouhých a krátkých vokálů.

2.2.1 Poměr trvání krátkých a dlouhých vokálů

Na základě průměrných hodnot rozlišují analyzovaní moderátoři poměrně dobře kvantitu u všech dvojic vokálů kromě dvojice [ɪ] a [i:]. Rozdíl v trvání u této dvojice činí pouhých 11 %. Největší rozdíl v trvání těchto vokálů byl bez výrazné odchylky detekován u moderátora Jakuba Železného (20 %), ale i v tomto případě je rozdíl malý.

Nejlépe bývá rozlišena dvojice vokálů [a] a [a:]. Moderátoři vyslovují jeho dlouhou variantu téměř dvakrát déle, rozdíl činí 93 % (výjimku tvoří Michal Kubal s hodnotou 77 %).

U dvojice vokálů [ɛ] a [ɛ:] lze pozorovat rozdíl mezi ženskými a mužskými mluvčími. Průměrná hodnota všech moderátorů je 66 %. U žen je však rozdíl 80%, zatímco u mužských mluvčích jen 50%.

Dvojice vokálů [u] a [u:] je z hlediska jejich trvání také poměrně dobře odlišena. Průměrně je dlouhá varianta realizována o 60 % déle. Tuto průměrnou hodnotu však ovlivňuje rozdíl v kvantitě u moderátora Jakuba Železného (téměř 90 %). Ostatní moderátoři se pohybují spíše kolem 50 %. Za zmínku stojí také fakt, že všichni moderátoři pravidelně redukuji krátký vokál [u], což má rovněž vliv na výsledný poměr.

V případě rozdílu v trvání krátkých a dlouhých vokálů je třeba upozornit na velmi odlišné hodnoty u krátkých i dlouhých vokálů. S ohledem na pravidla ortoepie bývají některé příliš kráceny, některé naopak dluženy. Průměrné hodnoty tak podávají pouze orientační výsledky a při hodnocení je nutné k těmto výrazným odchylkám přihlížet.

2.2.2 Vliv pozice a hláskového okolí vokálů

U pozorovaných mluvčích dochází k redukci krátkých vokálů nejčastěji v pozici na začátku slova bez ohledu na jejich hláskové okolí, méně často na konci a uvnitř slov. Výjimku tvoří vokál [u], který je pravidelně krácen ve všech pozicích. Délka redukovaných vokálů se zejména v předních pozicích pohybuje až kolem 30 ms, což lze považovat téměř za polodélku. Častější hodnota krácených vokálů je cca 40 ms.

Dlouhé vokály se v analýze až na výjimky vyskytovaly pouze uvnitř a na konci slov. K jejich krácení i dlužení dochází v obou pozicích.

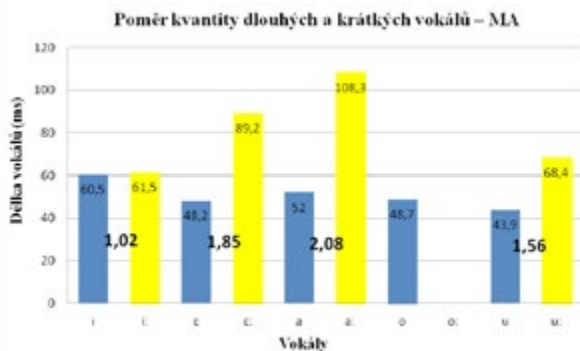
Hodnoty dlouhých vokálů se při krácení většinou pohybovaly v rozmezí 60–80 ms s ohledem na typ vokálu a lze je považovat za polodélky. U vysokých vokálů se čísla dokonce pohybovala v hodnotách vokálů krátkých, ve výjimečných případech i v hodnotách redukovaných krátkých vokálů. U všech mluvčích bylo detekováno krácení vokálu [u:] ve slově [kvu:li].

Na redukci dlouhého vokálu [i:] mohou mít vliv palatální hlásky, zejména nazální hlásky [ɲ] a aproximanta [j], jež se nachází v pozici před vokálem.

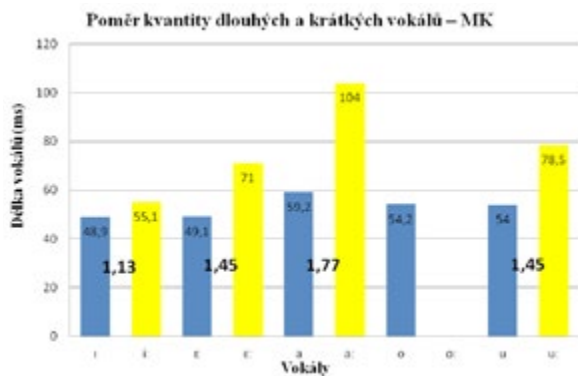
Při dlužení dlouhých vokálů se hodnoty pohybovaly v rozmezí zhruba 120–150 ms. Menšího rozdílu si lze všimnout u mužských a ženských mluvčích při dlužení vokálu [a:]. Ženy mají tendenci tento vokál dlužit spíše uvnitř slov, zatímco muži pravidelně na konci slov. Dalším typickým jevem je dlužení vokálu [u:] pouze na konci slov.

2.2.3 Hodnocení jednotlivých moderátorů

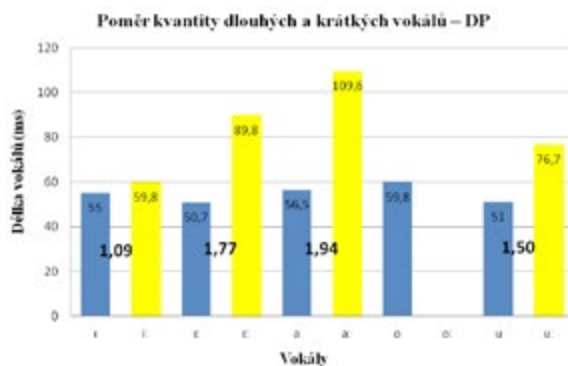
MARCELA AUGUSTOVÁ

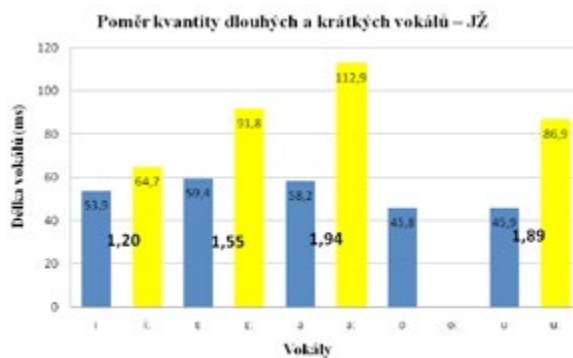
MICHAL KUBAL

DANIELA PÍSAŘOVICOVÁ

JAKUB ŽELEZNÝ

MARCELA AUGUSTOVÁ

Poměry trvání vokálů jsou u tří ze čtyř analyzovaných vokálů dobře rozlišeny, ačkoliv u vokálů [u] a [u:] jde pouze o necelých 60 %. Tento poměr je vzhledem k novějším výsledkům běžný (viz výše).

Výjimku tvoří dvojice vokálů [i] a [i:], které jsou kvantitativně vysloveny téměř stejně. U moderátorky však došlo k více než trojnásobnému prodloužení jednoho koncového krátkého vokálu ve slově [volbi] (za nímž nebyla realizována pauza a následovalo slovo [zajiscrt]), a to až na 190 ms. Pokud by bylo odhlédnuto od tohoto údaje, byl by kvantitativní rozdíl mezi předními vysokými vokály přibližně 30%, což už rovněž odpovídá novějším sondám. Z konkrétních dat je pak ale patrné, že jednotlivé hodnoty u dlouhé i krátké varianty vokálu jsou velmi podobné, což lze považovat za nenormativní, např. délka krátkého vokálu ve slově [zabili] – 45,1 ms × délka dlouhého vokálu ve slově [ji:] (dat. sg. fem.) – 45,5 ms.

MICHAL KUBAL

U moderátora Michala Kubala se ve srovnání s průměrnými hodnotami vyskytují obecně nižší rozdíly v trvání krátkých a dlouhých vokálů.

V případě předních středových vokálů [ɛ], [ɛ:] a zadních vysokých vokálů [u], [u:] je rozdíl v kvantitě jen 45 %. U dlouhého vokálu [u:] navíc v jednom případě došlo k prodloužení na 153 ms ve slově [verju:] (před pauzou). Pokud by bylo odhlédnuto od této odchylky, byl by poměr v trvání menší – 33 %.

Poměr vysokých předních vokálů [i] a [i:] je jen 13 %. K žádným extrémním odchylkám u těchto vokálů nedochází a stejně jako v případě Marcely Augustové se hodnoty krátké a dlouhé varianty příliš neliší, např. délka krátkého vokálu ve slově [komisi] – 38,2 ms × dlouhý vokál ve slově [mezina:rojɲi:fiɔ] – 38,3 ms.

V případě všech třech zmíněných vokálů jsou vzhledem k normě, jež požaduje přesné rozlišování krátkých a dlouhých vokálů, tyto poměry v trvání nepřipustné.

U moderátora bylo při výzkumu detekováno vyšší mluvní tempo – téměř 6 slabik/sekundu, jež může být důvodem redukce vokálů.

DANIELA PÍSAŘOVICOVÁ

Daniela Písařovicová velmi dobře odlišuje kvantitu krátkých a dlouhých vokálů [a], [a:] i [ɛ], [ɛ:], ačkoliv u vokálu [a:] došlo k jeho prodloužení na cca 135 ms. Tato odchylka by však rozdíl v trvání nízkých středních vokálů příliš nesnížila.

Rozdíl v kvantitě vokálů [u] a [u:] činí 50 %, ale i v tomto případě došlo k výrazné odchylce – prodloužení krátkého vokálu ve slově [roku] – 96 ms.

Bez této odchylky by byl rozdíl v trvání 62 %, což již odpovídá novějším výzkumům.

Stejně jako u ostatních moderátorů byl pozorován jen malý rozdíl v kvantitě předních vysokých vokálů [i] a [i:]. V případě Daniely Písařovicové se jedná o rozdíl pouhých 9 %. K žádné výraznější odchylce nedošlo a podobně jako v předchozích případech se hodnoty krátké i dlouhé varianty mnohdy shodují, např. délka krátkého vokálu ve slově [firmi] – 49,9 ms × délka dlouhého vokálu ve slově [dalji:] – 49,4 ms. Mluvní tempo moderátorky bylo rovněž poměrně vysoké – 6 slabik/sekundu.

JAKUB ŽELEZNÝ

Jakub Železný velmi dobře rozlišuje kvantitu u vokálů [a], [a:] i [u], [u:]. V případě obou variant vokálu [a], [a:] sice docházelo k jejich dloužení, ale poměr se ani tak téměř nezměnil.

Poměr trvání vokálů [ɛ] a [ɛ:] činí 55 % a pokud by bylo opět odhlédnuto od odchylek, způsobených dloužením obou variant, např. délka krátkého vokálu ve slově [dompɛ] – 120,4 ms × délka dlouhého vokálu ve slově [take:] – 168,3 ms, hodnota kvantitativního poměru by se změnila na pouhých 47 %, což je vzhledem k normě nepřijatelné.

Vokály [i] a [i:] jsou vzhledem k ostatním moderátorům rozlišeny lépe, přesto je tento rozdíl poměrně nízký a stejně jako u dalších mluvčích se jednotlivé hodnoty obou variant často neliší, např. délka krátkého vokálu ve slově [testi] – 43,7 ms × délka dlouhého vokálu ve slově [vi:ceskoŭ] – 42,8 ms.

ZÁVĚR

Jak bylo řečeno v úvodu, prezentovaná sonda je dílčím výzkumem, slouží jako podklad pro disertační práci a jejím cílem je si na základě výsledků stanovit hypotézy pro příští analýzu. Ačkoliv byl počet analyzovaných vokálů omezen (108 vokálů pro každého moderátora) a u každého mluvčího bylo možné najít určitá specifika, je i nyní možné některé výsledky zobecnit.

Je například zjevné, že krácení vokálů může být nejčastější příčinou redukce jejich kvality. Dále lze pozorovat potenciální rozdíl mezi mužskými a ženskými mluvčími, a to jak z hlediska výšky formantů jednotlivých vokálů, tak z hlediska vlivu okolních hlásek na kvalitu zejména předních vokálů. Poměr kvantity je velmi nízký u předních vysokých vokálů, u mužů je nižší poměr také u předních středových vokálů. Vliv na kvantitu vokálů má pozice vokálu ve slově a také okolní hlásky, nejčastěji palatální [c], [ɲ] a [j]. Analyzovaní mluvčí navíc nepotvrzují teorii o rozdílu v kvalitě vokálů [i], [i:], [u], [u:] s ohledem na jejich kvantitu. Krátké i dlouhé varianty se zejména u žen pohybovaly téměř ve stejných formantových pásmech.

S ohledem na pravidla ortoepie je možné konstatovat, že je moderátoři zpravodajství ve větší či menší míře porušují a mohou tak posluchači znesnadnit porozumění.

Pro příští analýzu je jistě nezbytné zvýšit počet zkoumaných moderátorů i analyzovaných vokálů, mj. k zajištění pravidelného zastoupení jednotlivých pozic a okolních hlásek a také k získání objektivnějších dat.

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky účelové podpoře na specifický vysokoškolský výzkum udělené roku 2015 Univerzitě Palackého v Olomouci Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR.

LITERATURA

ASHBY, Michael – MAIDMENT, John
2015 *Úvod do obecné fonetiky* (Praha: Karolinum)

DANEŠ, František a kol.
1954 *O mluveném slově* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

DOKULIL, Miloš a kol.
1986 *Mluvnice češtiny (1): Fonetika, fonologie, morfonologie a morfemika, tvoření slov*
(Praha: Academia)

HÁLA, Bohuslav
1962 *Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě* (Praha: Nakladatelství
Československé akademie věd)
1967 *Výslovnost spisovné češtiny I. Zásady a pravidla: výslovnost slov českých* (Praha: Academia)

HEDBÁVNÁ, Barbora – LANDGRÁFOVÁ, Renata
2001 „Poznatelnost českých samohlásek v izolovaných slovech“; *Čeština doma a ve světě*,
č. 3–4, s. 130–138

HŮRKOVÁ, Jiřina
1995 *Česká výslovnostní norma* (Praha: Scientia)

CHLUMSKÝ, Josef
1928 *Česká kvantita, melodie a přízvuk* (Praha: Česká akademie věd a umění)

JANÍKOVÁ, Jitka
2001 „Moderátoři televizního zpravodajství (ze série poslechových testů „Řečový vzor“)“;
Čeština doma a ve světě, č. 3–4, s. 178–203

JANOUSHKOVÁ, Jana – VEROŇKOVÁ, Jitka
2008 „Moderátoři večerního televizního zpravodajství 2003“; *Čeština doma a ve světě*,
č. 1–2, s. 53–80

KOPEČKOVÁ, Michaela
2011 *Analýza mluvených projevů moderátorů televizních novin – Prima, Nova, ČT*
(nepublikovaná bakalářská diplomová práce, Olomouc)
2014 *Mluvní vzory v televizním zpravodajství* (nepublikovaná magisterská
diplomová práce, Olomouc)

KRČMOVÁ, Marie
2007 *Úvod do fonetiky a fonologie pro bohemisty* (Ostrava: OU v Ostravě)

LOTKO, Edvard

2005 *Slovník lingvistických termínů pro filology* (Olomouc: Univerzita Palackého)

MACHAČ, Pavel – SKARNITZL, Radek

2009 *Fonetická segmentace hlásek* (Praha: Nakladatelství EPOCH)

PALKOVÁ, Zdena

1994 *Fonetika a fonologie češtiny* (Praha: Karolinum)

2008 „Zvuková podoba veřejných mluvených projevů z hlediska jazykové kultury“;
Čeština doma a ve světě, č. 1–2, s. 19–21

SKARNITZL, Radek – ŠTURM, Pavel – VOLÍN, Jan

2016 *Zvuková báze řečové komunikace: fonetický a fonologický popis řeči* (Praha: Karolinum)

SKARNITZL, Radek – VOLÍN, Jan

2012a „Referenční hodnoty vokálních formantů pro mladé dospělé mluvčí standardní češtiny“;
Akustické listy, č. 18, s. 7–11

2012b „Referenční hodnoty formantů“; fonetika.ff.cuni.cz, <http://fonetika.ff.cuni.cz/vyzkum/materialy/referenci-hodnoty-formantu/> [přístup 28. 10. 2016]

STRAHL, Vlastimil

1993 *Novinář před mikrofonem: o mluveném slovu* (Praha: Karolinum)

The Case Words *Muž* and *Strom* in the New Grammar *Akademická gramatika spisovné češtiny*

The beginning of the 21st century (especially its second decade) brought several attempts at comprehensive grammar of Czech. The long-awaited event, however, was processing the new academic Czech grammar. In 2013 the grammar *Akademická gramatika spisovné češtiny* (Štícha et al. 2013).

The grammar, although it bears the name of „academic“ is far from being an academic grammar in the above sense. On the contrary, the extensive grammar should be according to the words of the editor a practical handbook for broad public, which should provide an ordered array of information about the natural rules of Czech grammar. Almost half of the range of academic grammar is covered by the chapter The Grammar of the Word, which can be a sign of how much weight is attached to it by the authors. About 200 pages (out of 450) are devoted to word-formation. One of the key issues of current functionally oriented grammatical descriptions are the competence and scope of morphology. The specific sub-issue is finding the boundaries between inflection and derivation (word formation). The new academic grammar seems to be promising that this limit be successfully overcome. This expectation was not fulfilled though. The paper attempts to analyze the shortcomings of the underlying theories and faulty handling of terminology, questionable interpretations and incompatibility of the individual parts which, unfortunately, significantly reduce the value of the new academic grammar. The lack of conceptual and methodological background are demonstrated in (mis)interpretation of the illustrative case words *muž* and *strom*.

Keywords: academic grammar, word, morphology, wordformation, derivation, infection, zero morpheme

doc. PhDr. Božena Bednaříková, Ph.D.

Katedra bohemistiky

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého

tř. Svobody 26

771 80 Olomouc

bozena.bednarikova@upol.cz

MUŽ A STROM V NOVÉ AKADEMICKÉ GRAMATICE SPISOVNÉ ČEŠTINY

BOŽENA BEDNAŘÍKOVÁ

Spojení „akademická mluvnice/gramatika“, pokud se ho vůbec užívá (srov. např. *academic grammar*, *akademische Grammatik*, *grammatica accademica*), je obvykle používáno pro označení praktické mluvnické příručky pro vysokoškolské studenty, velmi často určené pro nácvik receptivních i produktivních dovedností v akademickém prostředí. Je také možné, že označení „akademická“ může být chápáno i ve významu „přípravená v akademickém prostředí, v širším kolektivu akademiků“.

V českém odborném kontextu má však tzv. akademická mluvnice/akademická gramatika naprosto odlišný status. Myslí se jí nikoliv učebnice mluvnice/gramatiky určená pro univerzitní/akademickou výuku, jak by snad mohlo z názvu plynout, ale reprezentativní vědecká synchronní mluvnice současného jazyka. Její reprezentativnost a současně i její prestiž přitom spočívají na dvou pilířích: Tím prvním je použití konkrétních, aktuálních jazykových dat, tím druhým uplatnění jistého teoretického a koncepčního podkladu, jenž představuje vrchol konsenzu dobového teoretického úsilí v oblasti (nejen) gramatických deskriptí daného jazyka. Jako příklad může sloužit tzv. akademická Mluvnice češtiny, jež vyšla ve druhé polovině 80. let 20. století (srov. Dokulil – Horálek – Hůrková – Knappová 1986, Komárek – Kořenský – Petr – Veselková 1986, Daneš – Grepl – Hlavsa 1987). Zatímco její empirická materiálová báze, daná dobovými technickými možnostmi (klasická excepcce, introspekce autorů a rodilých mluvčích) a nazírána z dnešního úhlu pohledu, není vyhraněná a netvoří jednotný korpus (srov. např. Kořenský 2007), je její teoretický, koncepční a metodologický podklad přímo vzorem promyšleného, mezinárodně konfrontovaného teoretického počínu v českém mluvnictví. Návrh koncepce vědecké synchronní mluvnice spisovné češtiny vznikl totiž již v 70. letech 20. století, a to na popud Mezinárodní komise pro studium gramatické stavby slovanských jazyků (srov. Daneš – Komárek 1974, Daneš – Komárek 1975). Gramatikou se zde dle uplatněné podkladové koncepce rozuměla syntax a morfologie (příznačně v tomto pořadí), nebyla však do ní zahrnuta slovtvorba, a to pro zjevnou koncepční nekompatibilitu dokulilovské slovtvorné teorie a komárkovské morfologie (srov. Daneš – Komárek 1974: II, Komárek 1989: 37, podrobněji i Bednaříková 2009, 2014). Slovtvorný oddíl se nakonec v mluvnici samotné objevil, koncepčně a fyzicky (zařazením do prvního dílu, a to bez vazby na druhý díl věnovaný flexivní a funkční morfologii) však zůstal odtržen. Deskriptce gramatiky měla charakter synchronní, ne však statický, a to plně v souladu s odkazem Pražského lingvistického kroužku a jeho pojetím jazyka jako dynamického systému. V návaznosti na tradici pražského funkčního strukturalismu byl vůdčí meto-

dologickou zásadou gramatického popisu postup od významu k formě. Uplatnění této zásady vedlo k zavedení pojmu propozice jako spojovacího článku mezi jazykovým vyjádřením a odrazem skutečnosti ve vědomí. Rozhodující úlohu při organizaci propozice má pak predikát, jenž přiděluje větněsémantické funkce jistému počtu participantů. Výrazovým komponentem znaku syntaktického se pak stává znak morfologický. Výsledně tedy byla gramatika pojímána jako morfosyntax a definována jako „hierarchicky uspořádaná struktura znakových vztahů, v níž dominantní postavení má složka syntaktická“ (srov. Daneš – Komárek 1974: 2). Uvedená podkladová koncepce nové akademické mluvnice jako vědeckého popisu gramatické stavby češtiny byla představena na zasedání Mezinárodní komise pro studium gramatické stavby slovanských jazyků v Lipsku v roce 1974, publikačně pak byla odborné veřejnosti zpřístupněna (v mírně upravené verzi) na stránkách Slova a slovesnosti (srov. Daneš – Komárek 1975). Samotná mluvnice, ač z nejrůznějších důvodů (mnohdy bohužel i ideologického charakteru) vyšla až o víc než desetiletí později, představuje obdivuhodné kolektivní dílo, na němž se podíleli členové České komise pro zkoumání gramatické stavby slovanských jazyků a odborníci z akademických a univerzitních bohemistických a slavistických pracovišť po celé zemi. Vůdčími osobnostmi pro oblast syntaxe byli František Daneš, Miroslav Grepl, Zdeněk Hlavsa a Roman Mrázek, pro nadvětnou syntax (dle tehdejšího teoretického přístupu) Karel Hausenblas a pro oblast morfologie Miroslav Komárek a Jan Kořenský. Odtud pramení i volání Kořenského po tom, aby se i na budoucích projektech podílela celá česká bohemistika, nejen pouze institucionálně vázané či nahodile vybrané výzkumné a grantové týmy (srov. Kořenský 2007). Dále je nutno zdůraznit, že koncepce této reprezentativní (a dosud nepřekonané) mluvnice byla mnohokrát konfrontována i na mezinárodním poli. Paradoxně však toto dílo v názvu přívlasek „akademická“ nenese, je dokonce v tiráži označeno jako „vysokoškolská učebnice pro studenty filozofických a pedagogických fakult aprobace český jazyk“. Přes tento „lapsus“ v názvu je zmíněná mluvnice v lingvistickém prostředí vnímána jako velká gramatika akademická, jako reprezentativní dílo českého mluvnictví. Je s podivem, že její teoretické zázemí nevedlo bohužel v devadesátých letech k vytvoření mluvnice určené školám a široce poučené veřejnosti, jak bylo lze očekávat (více srov. Bednaříková 2014). Na mluvnici určenou školám dle slov svých autorů (srov. Kovářiková 2010) aspiruje však Mluvnice současné češtiny 1 (Cvrček et al. 2010). Jde o první pokus mluvnice češtiny založené jen na korpusových datech, tzv. corpus-driven grammar. Mluvnice sama sebe deklaruje jako mluvnici popisující to, jak čeština skutečně vypadá. Její podtitul dokonce nese slova *Jak se píše a jak se mluví*. Podkladovou morfologickou teorii je ovšem obtížné vystopovat, neboť jakákoliv interpretace je redukována na statistické výčty, údaje o frekvenci a popisy korpusových dat (srov. Kosek – Křístek – Osolsobě – Vojtová – Ziková, 2011a, Kosek – Křístek – Osolsobě – Ziková – Vojtová 2011b, Čech 2012, Bednaříková 2014).

S velkým očekáváním naopak odborná veřejnost právem vyhlížela (a dále vyhlíží) zpracování a vydání nové akademické gramatiky současné češtiny. To je úkolem především gramatického oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky. Dlužno říci, že toto očekávání je vzhledem k době, kdy stávající „akademická“ mluvnice vyšla, již poněkud dlouhé, tj. přes třicet let. Za přípravnou fází nové akademické mluvnice lze pokládat dva projekty Grantové agentury České republiky, první pod názvem *Možnosti a meze gramatiky češtiny ve světle Českého národního korpusu* (publikační výstup – srov. Štícha 2006) a druhý pod názvem *Kapitoly z české gramatiky*. Druhý název je nejen označením projektu, ale i stejnojmenným publikačním výstupem (srov. Štícha 2011). Tyto Kapitoly jsou skutečnými kapitolami, ne však ještě ucelenou mluvnicí. Spíše připomínají kompendium oscilující mezi sborníkem studií a neúplnou gramatikou (srov. Štícha 2011: 7). Podkladovou teorii lze vskutku jen stěží hodnotit, protože, jak deklaruje hlavní editor, František Štícha, je omezena na minimum. Velmi výstižnou recenzi tohoto počínu vypracovala Miloslava Sokolová (srov. Sokolová 2012). S jejím hodnocením lze jen souhlasit a současně spolu s ní je možno zdůraznit i značnou nerovnoměrnost zastoupení jednotlivých částí, občasnou stereotypnost v popisu korpusových dat, terminologickou nejednotnost a dokonce diskutabilní kompatibilitu kapitol, což může být dáno ne zcela jasnou a ne zcela jednotnou podkladovou teorií (srov. Bednaříková 2014).

V roce 2013 vyšla v nakladatelství Academia publikace s velmi slibným názvem: *Akademická gramatika spisovné češtiny* (Štícha 2013). Avšak tato mluvnice, ač nese ve svém názvu označení „akademická“, dlouho a netrpělivě očekávanou akademickou mluvnici bohužel není. Skutečná několikaskvazková velká akademická mluvnice bude postupně teprve vycházet, její poslední díl je plánován na rok 2025. V současnosti se dle slov hlavního editora pracuje na prvním dílu. Publikace *Akademická gramatika spisovné češtiny*, jež původně měla být koncipována jako „stručná“, má být především praktickou příručkou. Jejími předpokládanými uživateli jsou tedy široká kulturní veřejnost a především střední a vysoké školy (srov. Štícha 2013: 15). Těmto uživatelům má mluvnice poskytnout uspořádanou soustavu informací o přírodních pravidlech současné české mluvnice, a to hlavně pro jazyk psaný. Vzhledem k zaměření mají být teoretické výklady (podobně jako v předchozích *Kapitolách z české gramatiky*) omezeny na minimum, ač jisté minimum je dle hlavního editora nutno aplikovat (srov. Štícha 2013: 16). I toto minimum teorie se však v publikaci těžko analyzuje, protože funkci výkladovou má plnit sám dokladový materiál. Případný teoretický výklad má přitom být jen explicitním komentářem k tomu, co dokladový materiál sám ukazuje.

Vzhledem k diskrepanci názvu a skutečnému zaměření je tedy vcelku obtížné vystopovat, jaký koncepční přístup ke gramatické deskripci byl zvolen, a to především proto, že přirozené pořadí „akademický popis“ a „popis pro školu a veřejnost“ bylo tentokrát obráceno. Není tak zcela jasné, na jakém

teoretickém zázemí se popis pro širokou uživatelskou obec vůbec buduje. Akademická gramatika se prozatím dočkala recenze části věnované souvětí (srov. Štěpán 2014) a výkladu pravopisnému (srov. Adam 2014). Vzhledem k odbornému zaměření autorky se tento příspěvek zaměří na část morfológickou, tedy na tzv. gramatiku slova, především na velmi diskutabilní část věnovanou české slovo tvorbě (srov. také Faltýnek – Martinková – Kosta – Bednaříková – Musilová 2016, Bednaříková 2017). Klíčem k analýze bude zacházení se dvěma ilustrativními slovy, *muž* a *strom*.

Rozsáhlá kapitola *Gramatika slova* zabírá počtem stran téměř polovinu rozsahu Akademické gramatiky spisovné češtiny, což může být signálem toho, jakou váhu jí samotní autoři (Ivana Kolářová, František Štícha a Miloš Vondráček) přikládají. Asi 200 stran (ze 450) je přitom věnováno slovo tvorbě. Slovo tvorná kapitola sama přinesla obdivuhodné množství materiálu, dříve v gramatikách a slovo tvorných popisech nereflektovaného. Dokladový materiál má, dle vysvětlení v úvodních kapitolách mluvnické, plnit i funkci výkladovou. Hledá-li ovšem uživatel příručky za těmito výklady pomocí příkladů nějakou básovou teorii, musí být nutně zmaten. Popisy cenného dokladového materiálu jsou chaotické, používání lingvistické terminologie zmatečné, a tím se celkový chaos ještě zvětšuje. Pro alespoň částečnou ilustraci se stačí zastavit u jednoho ze základních termínů slovo tvorné terminologie, a to *odvozování*. Zmatky s tímto termínem nastávají hned v úvodní kapitole věnované tvoření slov (srov. Štícha 2013: 90–91). Zdá se totiž, že autoři pojímají odvozování jako jediný způsob tvoření slov v češtině, nebo šířeji jako tvoření slov vůbec (i to je možné, srov. např. termín derivologie – Furdík 2004). O tomto použití by mohly svědčit nejen názvy podkapitol v kapitole 2.1 *Obecné aspekty tvoření slov*, ale i jejich pořadí. Za první podkapitolou s názvem 2.1.1 *Slova neodvozená a slova odvozená; identifikace slov odvozených* následuje teprve kapitola 2.1.2 *Obecné způsoby tvoření slov*. První podkapitola je přitom věnována rozlišení slov neodvozených, kořených, skládajících se z jednoho morfu (kořene), nebo z kořene a koncovky, a odvozených (derivátů ze slova jiného). Již zde se setkáváme s kontroverzně uváděným ilustrativním příkladem, jehož bylo záměrně využito i v názvu tohoto textu, a to se slovem *muž*. Toto slovo je uváděno jako slovo neodvozené, kořenné, ovšem jeho stavba je interpretována tak, že se skládá jen z jednoho morfému! Z kořene a koncovky se pak ilustrativně skládá slovo *žena*. Kapitola věnovaná flexivní morfologii však tvrdí, že výrazovým prostředkem pádu je tvaro tvorný formant, jenž je tvořen deklinacním morfémem jednoduchým (koncovkou), či složeným (koncovkou + alternací) – srov. podkap. 3.1.2.4. Není tedy jasné, s jakou deklinacní koncovkou se počítá u avizovaného jednomorfového slova *muž*. Situace je ještě komplikovaná zacházením s tzv. nulovým morfem, v případě flexivní morfologie s nulovou koncovkou. Ta se totiž objevuje např. v podvzorech vzoru RŮŽE, tj. *ulice* a *přítelkyně* (podkap. 3.1.3.1), a to v gen. pl. *ulic-0*, *přítelkyně-0*,

ne však již u podvzorů vzoru ŽENA, srov. gen. pl. *zpráv, dam, štáv, vran, ran, vah/váh*.

Jako vodítko pro chápání odvozování jako obecného označení slovo-
tvorby by mohl sloužit i způsob osvětlení termínů fundace a motivace
(fundace má být vztahem formy odvozeného slova k formě slova základového).
Pokusíme-li se vyhledat příslušný dokladový materiál, jenž nám dle
mluvnice sloužit potřebám výkladovým, nalezneme tvrzení, že slovo *strom* je
odvozeno od slova *strměti*. Z toho můžeme usuzovat, že odvozování vskutku
není chápáno jako český ekvivalent termínu derivace (jako slovo-
tvorného způsobu), protože slovo *strom* v tomto smyslu skutečně odvozeno/deri-
vováno není, je však utvořené (fundované, motivované). V tom nás znovu
může utvrdit i výše uvedené tvrzení, že slovo *muž* je interpretováno jako
slovo jednomorfové (skládá se dle autorů dokonce z jediného morfému –
a to z kořene) a má reprezentovat slovo neodvozené.

Překvapení však přinese hned následující podkapitola 2.1.2 (srov. Štícha
2013: 91–92), v níž jsou jako obecné způsoby tvoření slov uvedeny *derivace*,
kompozice, *univerbizace* a *abreviace*. Již zde, ale i v rozsáhlých částech práce vě-
novaných derivaci se však mluví i o *odvozování*. Z toho tudíž vyplývá, že *odvozo-
vání* je chápáno jako jeden ze slovo-
tvorných způsobů. Čtenář se přitom setkává
jak s termínem *derivovat*, tak s termínem *odvozovat*, čímž je myšleno totéž. Cel-
kový zmatek se navíc zvyšuje (ne)užíváním termínu *konverze*. Tento významný
slovo-
tvorný způsob není v úvodním přehledu obecných způsobů tvoření slov
vůbec zmíněn, v kapitolách věnovaných derivaci se s ním však počítá. Např.
v kapitole věnované názvům vlastnosti (srov. Štícha 2013: 138–143) je uve-
dono, že při vzniku názvů vlastností některá adjektiva *konvertují*, tj. tvoří se
bez sufixu, jen pomocí deklinační koncovky (*tepló, krásá, černě*). Jak je potom
možno interpretovat příklady se slovem *strom* a *muž*, jež mají demonstro-
vat implicitní podkladovou teorii? Slovo *strom* má být slovo odvozené v kon-
trastu ke slovu *muž*, ale odvozování není synonymem pro utvoření, nýbrž slo-
vo-
tvorným způsobem. Dle výkladů o derivaci (odvozování) však slovo *strom*
odvozeno být nemůže, protože se počítá i s konverzí (v příslušném výkladu
tvorba pomocí deklinační koncovky). O jakou koncovku však jde ve slovech
jako *strom* (a *černě*), když se v úvodní kapitole s nulovou koncovkou nepo-
čítá (srov. interpretace ilustrativního slova *muž*)? Navíc u slova typu *černě* (viz
výše odkaz na název vlastnosti) je situace komplikována i diachronním po-
hledem na věc. Nulová koncovka by stěžila mohla způsobit alternaci *n > ň*.
Základové slovo totiž bylo *černý*, původní staročeský nominativ zněl *černě*,
respektive *črně* < *črnja* (podobně *kuchyně* > *kuchyň*). Jinde se naopak zavádí
nulový slovo-
tvorný sufix, čímž dochází k další alternativě popisu naprosto
stejného jevu. Příkladem může být interpretace vzniku slova *postih* v kapitole
věnované názvům dějů a výsledků děje (srov. Štícha 2013: 143–147). V těchto
pasážích zůstává čtenář, ať školový lingvista, či uživatel z neodborné veřej-
nosti, ať student, či jeho učitel, naprosto zmaten.

Podobných nesrovnalostí a nedůsledností, zmateného užívání terminologie a ilustrativních příkladů, jež by měly plnit výkladovou funkci, i inkonzistentností v podkladové teorii je bohužel v práci mnoho (srov. také Faltýnek – Martinková – Kosta – Bednaříková – Musilová 2016). Navíc lze pozorovat vysokou nekompatibilitu části slovtvorné s částí tvarotvornou, byť se obě části ocitly pospolu v jedné jediné kapitole. Jak bylo již pojednáno jinde (srov. např. Komárek 1989, Bednaříková 2009, 2014), trpí česká slovtvorná koncepce již dlouho právě značnou nekompatibilitou s koncepcí tvaroslovnou. Poslední skutečná akademická mluvnice češtiny od sebe slovtvorbu a tvarosloví koncepčně i fyzicky odtrhává (srov. Dokulil – Horálek – Hůrková – Knappová 1986, Komárek – Kořenský – Petr – Veselková 1986). Nová akademická mluvnice, jež se sice v názvu jako akademická označuje, ale charakter akademické mluvnice rozhodně nemá (což ostatně hlavní editor v úvodních kapitolách nejen připouští, ale přímo vyhlašuje jako cíl), se zdá slibovat, že tuto hranici v souladu s mocným proudem morfologickodeskripčních snažení pojímajících za jednotku morfologie slovo a za cíl morfologie popsat jeho vnitřní strukturu (srov. např. Lieber – Mugdan 2000, Bauer 2000, Bauer 2004) úspěšně překonají. Při bližším pohledu na kapitolu *Gramatika slova*, jež přes menší srozumitelnost názvu dostala do jednoho velkého oddílu jak lexikální, tak flexivní morfologii, však čtenáře čeká zklamání. Nekompatibilita nejenže překonána nebyla, mnohde, při absenci jednotícího deskripčního principu, byla dokonce ještě umocněna. Interpretace (či spíše dezinterpretace) slov použitých v názvu tohoto textu, *muž a strom*, je toho malým svědectvím.

LITERATURA

ADAM, Robert

2014 „Výklady o pravopisu v korpusových mluvnicích češtiny“ [recenze na knihy: Cvrček a kol.: *Mluvnice současné češtiny 1. Jak se píše a jak se mluví*. Praha: Karolinum, 2010, 353 s.; Štícha a kol.: *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013, 974 s.]; *Korpus – gramatika – axiologie*, č. 10, s. 68–74

BAUER, Laurie

2000 „Word“; in BOOLJ, Geert – LEHMANN, Christian – MUGDAN, Joachim – SKOPETEAS, Stavros (eds.): *Morphologie / Morphology. Ein Internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung. An International Handbook on Inflection and Word-Formation* (Berlin – New York: Walter de Gruyter), s. 247–257
2004 *A Glossary of Morphology* (Edinburgh: Edinburgh University Press)

BEDNAŘÍKOVÁ, Božena

2009 *SLOVO a jeho KONVERZE*. Olomouc: Univerzita Palackého
2014 „O Komárkově teorii morfologie“; *Slovo a slovesnost* 75, č. 3, s. 200–219
2017 Novi pristopi v akademski slovnici knjižne češčine (?); *Jezik in slovstvo* 62, č. 2–3, s. 29–35

CVRČEK, Václav et al.

2010 *Mluvnice současné češtiny 1: Jak se píše a jak se mluví* (Praha: Karolinum)

ČECH, Radek

2012 „Několik teoreticko-metodologických poznámek k Mluvnici současné češtiny“; *Slovo a slovesnost* 73, č. 3, s. 208–216

DANEŠ, František – KOMÁREK, Miroslav (eds.)

1974 *Vědecká synchronní mluvnice spisovné češtiny (Základní koncepce a problémy)* (Praha: Komise pro studium gramatické stavby slovanských jazyků ČKS, rotaprint)
1975 „Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny“; *Slovo a slovesnost* 36, č. 1, s. 18–46

DANEŠ, František – GREPL, Miroslav – HLAVSA, Zdeněk (eds.)

1987 *Mluvnice češtiny 3: Skladba* (Praha: Academia)

DOKULIL, Miloš – HORÁLEK, Karel – HŮRKOVÁ, Jiřina – KNAPPOVÁ, Miloslava (eds.)

1986 *Mluvnice češtiny 1: Fonetika – Fonologie – Morfonologie a morfemika – Tvoření slov* (Praha: Academia)

FALTÝNEK, Dan – MARTINKOVÁ, Petra – KOSTA, Peter – BEDNAŘÍKOVÁ, Božena – MUSILOVÁ, Květoslava

2016 „Nahlédněme do výkladní skříně Ústavu pro jazyk český. F. Štícha (ed.): *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013“; *Naše řeč* (v tisku)

- FURDÍK, Juraj
2004 *Slovenská slovtvorba*; ed. OLOŠTIAK, Martin; (Prešov: Náuka)
- KOMÁREK, Miroslav – KOŘENSKÝ, Jan – PETR, Jan – VESELKOVÁ, Jarmila (eds.)
1986 *Mluvnice češtiny 2: Tvarosloví*; (Praha: Academia)
- KOMÁREK, Miroslav
1989 „Nad 1. svazkem akademické Mluvnice češtiny“; *Slovo a slovesnost* 50, č. 1, s. 32–42
- KOŘENSKÝ, Jan
2007 „Jaké gramatiky češtiny dnes a zítra?“; *Naše řeč* 90, č. 4, s. 169–173
- KOSEK, Pavel – KŘÍSTEK, Michal – OSOLSOBĚ, Klára – VOJTOVÁ, Jarmila – ZIKOVÁ, Markéta
2011a „První korpusová mluvnice češtiny“; *Naše řeč* 94, č. 3, s. 142–152
2011b „Mluvnice současné češtiny (recenze)“; *Bohemistika* 1, s. 56–63
- KOVÁŘÍKOVÁ, Dominika
2010 „Mluvnice současné češtiny“; <http://www.jtpunion.org/spip/IMG/pdf/Mluvnice_soucasne_cestiny.pdf> [přístup 25. 11. 2015]
- LIEBER, Rochelle – MUGDAN, Joachim
2000 „Internal structure of words“; in BOOIJ, Geert – LEHMANN, Christian – MUGDAN, Joachim – SKOPETEAS, Stavros (eds.): *Morphologie / Morphology. Ein Internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung. An International Handbook on Inflection and Word-Formation*. Volume 1, (Berlin – New York: Walter de Gruyter), s. 404–416
- SOKOLOVÁ, Miloslava
2012 „Kapitoly z české gramatiky“; *Korpus – gramatika – axiologie*, č. 6, s. 18–32
- ŠTĚPÁN, Josef
2014 „Gramatika souvětí“. In: *Akademická gramatika spisovné češtiny* (František Štícha a kol.); *Jazykovědné aktuality* LI, s. 142–148
- ŠTÍCHA, František (ed.)
2006 *Možnosti a meze české gramatiky* (Praha: Academia)
2011 *Kapitoly z české gramatiky* (Praha: Academia)
2013 *Akademická gramatika spisovné češtiny* (Praha: Academia)

On the Structure and Functions of the Czech Orthography

Principles of the Czech orthography can be observed in the relationship between phonemes and morphemes (Josef Vachek), or in the unified registration of the morpheme, regardless of the pronunciation in various co-occurrences, which is the basic orthographic principle governing especially the Slavonic writing systems (Baudouin de Courtenay). In this article, the authors describe the auxiliary character of the phonological principle, which supports merely the recording function of the orthography. On the other hand, the morphematic principle fulfils both basic functions of writing and orthography, i. e. recording and recognition of the meaning of morphs and words in a sentence. Moreover, in the Czech orthography, the specific principle of ligatures represent one third of Czech graphemes. From the synchronic viewpoint, the ligatures can be interpreted as cases of the morphematic principle. – Our conclusions are supported by an analysis of spelling skills of pupils, who tend to make the least errors and misspellings in writing morphemes, even if their pronunciation varies.

Keywords: orthography, script, Czech orthography, phonological principle, morphematic principle, ligature, misspeling

prof. PhDr. Oldřich Uličný, DrSc.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
tř. Svobody 26
779 00 Olomouc
oldrich.ulicny@email.cz

KE ZKOUMÁNÍ STRUKTURY A FUNKCÍ ČESKÉHO PRAVOPISU

O. ULIČNÝ, P. KAŠPÁRKOVÁ, M. KURDÍKOVÁ, K. VÁCLAVKOVÁ

V naší předchozí stati věnované teoretickým otázkám vymezení strukturního charakteru grafických jednotek českého pravopisu a vztahům mezi nimi (Uličný a kol., v tisku) jsme se mj. věnovali také diskusi zakladatele teorie českého pravopisu Josefa Vachka (1933) s článkem Baudouina de Courtenay (1881). Baudouin zdůrazňoval pro český pravopis konstitutivní prioritu principu morfologického, kdežto Vachek upřednostňuje souhru základního principu fonologického s principem morfologickým jako principem doplňujícím. V našem citovaném článku odhalujeme ještě třetí určující aspekt, a to princip autonomních, a to ekonomizujících vlastností českého psacího a pravopisného systému, které nesouvisejí se žádným z uvedených dvou principů. K tomuto závěru dospíváme na základě nového pojetí jednotek subsystému českých grafémů, v němž v návaznosti na Vachkovo pojetí nově zdůrazňujeme třetinový podíl spřežek či digrafů; ve většině případů však lze tento princip ze synchronního hlediska interpretovat v rámci principu morfemického. Ke kritice Vachkově dodáváme, že jeho pojetí priority fonologického principu vychází zřejmě z přístupu k psaní a pravopisu z hlediska jeho funkce zaznamenávací, kdežto Baudouinovo zjištění je odvislé od zdůraznění vybavovací funkce pravopisu; k tomu srov. Kodýtek (2011: 118n), Uličný (1993, 2005/2006).

Abychom nebyli sváděni k zjednodušování problematiky pravopisné teorie typu „pro český pravopis platí princip jeden foném – jeden grafém“, resp. „spřežky v českém pravopisu nejsou, máme jen *ch*“ apod., snažíme se zde charakterizovat i cesty úvah a výzkumů, jimiž se ubíral jeden výzkumný tým, byť vedly průběžně i k negativním výsledkům.

2. Myšlenka o prioritě morfemického principu v struktuře českého pravopisu nebyla v české tradici akceptována a působí až provokativně. Proto jsme se ji rozhodli ověřit na základě myšlenky, že pokud je tento princip opravdu prioritní, měli by pisatelé v případech, jako je asimilace nebo neutralizace znělosti na morfemickém švu, při psaní váhat méně než v jiných případech, jako je např. psaní tzv. vyjmenovaných slov apod. Ve snaze ověřit, do jaké míry je tedy český pravopis fonologický a do jaké morfemický, jsme se rozhodli aplikovat testovací metodu, kterou jsme nazvali *psaní vlastním tempem*. Existující metoda známá pod anglickým názvem *self-paced writing* se však netýká psaní vůbec, je to způsob, jak pomáhat žákům či studentům zejména v tzv. psaní tvořivém. Nám se v tomto případě stal vzorem experiment Jana Chromého (2016), který známou metodou *čtení vlastním tempem* (*self-paced reading*) zjišťoval, zda při zpracování obouvidových sloves

u českých mluvčích dochází k vidové podspecifikaci. Metodu *čtení vlastním tempem* Chromý využil v rozsáhlém dotazníkovém šetření, jež obsahovalo kolem sta vět. Jednotlivé věty si respondenti zobrazovali mačkáním mezeríku, jakmile se po každém zmáčknutí objevilo nové slovo, ale předchozí zmizelo. V důsledku toho, že si dotazovaní korigovali zobrazení slov podle vlastní potřeby, mohlo dojít k zaznamenávání časové prodlevy, která mezi jednotlivými zmáčknutími uplynula. V případech sporných případů totiž účastníci pokusu začali váhat a čas zmáčknutí se prodlužoval.

Naše metoda *psaní vlastním tempem* měla fungovat na podobném principu. Rozdíl však spočíval v tom, že dotazovaní neměli pouze čist předem zvolené věty, ale na základě zvukových nahrávek měli vybraná slova, slovní spojení a krátké věty sami psát. Měřením váhavosti jsme následně chtěli potvrdit či vyvrátit hypotézu, že čas výběru vhodných grafémů by se v případě morfematického principu oproti fonologickému prodlužoval. Abychom pro náš výzkum získali relevantní data, uvažovali jsme nad dvojím typem testování:

1. Respondenti měli být při psaní rukou natáčeni na kameru, aby bylo zjevné, v jakých okamžicích záznamu váhali.
2. Respondentům měl být předložen internetový dotazník s nahrávkami, podle kterých by slova, slovní spojení či věty zapisovali.

První způsob testování se velice záhy ukázal jako neuskutečnitelný. Jednak by bylo obtížné získat tímto způsobem dostatek analyzovatelného materiálu, jednak by provedená analýza nebyla zcela objektivní, protože by okamžiky váhání nebylo možné exaktně změřit kvůli neexistenci příslušného zařízení. Z těchto důvodů jsme se tedy zaměřili na možnosti druhého typu testování, které se v mnohém jevilo jako méně problematické. Analyzovatelný materiál by byl získán jednodušším způsobem pomocí internetového rozhraní s možností elektronicky a adresně šířeného dotazníku. Ten se skládal ze dvou částí. V první by dotazovaní vyplnili osobní údaje o věku, pohlaví, o stupni nejvyššího dosaženého vzdělání apod., druhá by sloužila k samotnému testování. Časová prodleva psaní by tak byla automaticky sama zaznamenávána na pozadí jednoduše sestaveného programu, takže by nedocházelo k časovému zkreslení jako v případě metody první. Zásadní otázka však vyvstala v okamžiku, kdy začala být brána v potaz schopnost respondentů psát na počítači alespoň průměrně rychle a bez překlepů. Tomuto zkreslení výsledků z důvodu delší doby hledání správných grafémů na klávesnici jsme nakonec chtěli předejít velkým zjednodušením celé metody. Dotazovaní by po vyslechnutí nahrávky nepsali slova sami na klávesnici, pouze by vybírali z několika málo relevantních možností. Příklad:

Nahrávka výrazu: SMYSLOVÝ VJEM

Možnosti výběru: E, Ě, I, Í, Y, Ý, J, L, M, N, O, S, V

Nakonec se však ani tento způsob testování neprokázal jako dostačující a plně uplatnitelný. Získaného materiálu by sice bylo kvantitativně víc, ale jednalo by se o vzorky natolik heterogenní, že závěry z nich vyvozené by nebylo možné jednoznačně interpretovat. Závažnější důvod zamítnutí však spočíval ve výše popsaném způsobu zjednodušení samotné metody. Její vývoj se totiž od naší prvotní představy odchýlil natolik, že se čtení vlastním tempem změnilo v pouhé klikání na klávesnici počítače.

Cíle výzkumu by takto nemohly být objektivně naplněny, proto jsme zvolili způsob zdánlivě nikoli atraktivní či moderní, a to analýzu frekvence chyb v psaných textech českých pisatelů, zvláště dětí, a to jak z hlediska principu fonologického, tak morfemického. K tomu bylo nutné si ujasnit vztahy mezi českými fonémy a grafémy (srov. Uličný, Kašpárková, Kurdíková, v tisku a zde odst. 4.2) a dále jak interpretovat pojetí morfému a morfu v českých mluvnicích a lingvistických příručkách.

3. Mluvnice češtiny 1 (Petr 1986a) pojednává o pojmech morfém a morf v kapitole Základní pojmy morfonologie a morfémiky. Morf je zde popsán jako nejmenší útvar vydělitelný ve slovním tvaru, který stále má povahu znakovou, je charakterizován po stránce výrazové i významové. Tyto „minimálně funkčně významové elementy“ se dále z hlediska své funkce rozlišují na kořeny a afixy (prefixy, sufixy, postfixy, infixy a interfixy). V části Sjednecování morfů je dále uvedeno: „Různé morfy totožného významu, vystupující v různých slovních tvarech, mohou se, jsou-li si i formálně blízké, sjednocovat v jeden morfém“ (Petr 1986b: 180). Jako ukázkou mluvnice uvádí morfém slovesných tvarů *bere/brát*, v nichž se realizují kořenové morfy *ber-* a *br-*. K tomuto morfému jsou dále přiřazeny morfy slov příbuzných, a to *-bír-* (*sbírat*), *-běr-* (*sběr*) a *-bor-* (*sbor*). „Morf je tedy lineární jednotka jazyka, kdežto morfém nelineární, zobecněná jednotka, jejímiž představiteli jsou morfy. Souhrn morfů téhož druhu totožných svým významem a formálně (foneticky) blízkých vytváří morfém“ (ibidem). Onou formální blízkostí se zde rozumí „částečná totožnost skladu fonémů a jejich pořadí“ (ibidem), kdy se morfy buďto liší jedním fonémem, jeden z prostředních fonémů jednoho morfu v druhém morfu chybí nebo je jeden z morfů kratší/delší než druhý o jeden foném na začátku nebo na konci.

V této mluvnici je dále definován pojem *alomorf* jako jedna z podob morfu, které v rámci morfému existují a jejichž podoba je podmíněna morfy ve slovním tvaru sousedícími. Užití *alomorfu* se pak odvíjí od fonémového skladu sousedního morfu (*sbírat* × *sebrat*) nebo funkční stránky daného morfu (*hoch* × *hoších*).

V Mluvnici češtiny 2 (Petr 1986b) se definice pojmů *morf* a *morfém* nepodává, přestože se s nimi ve výkladu pracuje. O derivačních morfech se zmiňuje pojednání o pádu podstatných jmen (Petr 1986b: 53n; zde se ztožňuje deklinační morf s pádovým tvarem) a ve výkladu o morfologii sloves

se zmiňuje „gramatický morfém by“ a „volný morfém se“ (ibidem: 167n). V části pojednávající o formálním tvarosloví je sice věnována pozornost slovnímu tvaru, přesto ani na tomto místě definice pojmů morf a morfém podány nejsou.

V nejnovější Akademické gramatice spisovné češtiny (Štícha 2014) pojednání o morfu a morfému rovněž nenajdeme, pouze na několika místech výkladu je použito označení „reflexivní morfém“.

V publikaci Čermák (2011) je morfém definován takto: „Morfém je minimální jazykový znak, tj. minimální (abstraktní a systémová) významová a/nebo gramatická jednotka, chápaná, má-li alomorfy, jako třída alomorfů. Morfém má tedy vždy význam a/n funkci. Je pro něj charakteristická arbitrárnost formy ve vztahu k jeho významu či funkci“ (Čermák 2011: 135). Morfémy se zde dále rozlišují na synsémantické (gramatické) a autosémantické (s lexikálním významem), na morfémy vázané, které jsou nutně spjaty se slovním základem či slovem, a morfémy volné. Morf je označován jako „(grafická/fonická) diskrétní (textová) realizace abstraktní jednotky morfému v textu (může být pro týž morfém jedna nebo více)“ (ibidem: 136). V této části výkladu nalezneme také definici alomorfů: „Alomorf je (distribuční/poziční) varianta morfému (vždy jedna z několika), pojatá jako systémová alternanta a součást třídy alomorfů. Alomorf má tedy výrazný aspekt paradigmatický a mluvíme o něm, uvažujeme-li možné alternativy navzájem a místo jedné uprostřed ostatních“ (ibidem).

Zbyněk Šiška v úvodu své práce (Šiška 2005: 6) podává výklad morfémů jako „množiny morfů (alomorfů a variant) se společným (invariantním) významem.“ Zároveň přebírá popis morfu a morfému z Mluvnice češtiny 2, která morf popisuje jako lineární jednotku jazyka, morfém pak jako jednotku nelineární, v níž musí být zakódováno také pořadí jednotlivých fonémů. Šiška analyzuje celkem 7988 slovních jednotek získaných z lexikálního korpusu, u nichž shrnuje kořenové morfy podle invariantního významu. Tím získává 798 kořenových morfémů, které jsou ve slovníku řazeny abecedně. Při rozlišení základních a vedlejších alomorfů vychází Šiška z Komárkova *principu většinové podoby*, jež obohacuje o Dokulilův *princip predikční*. Kombinace obou principů mu umožňuje v některých případech lépe vyvodit základní alomorf: např. u lexému *pes* je základním alomorfem *ps-*, protože napomáhá „uspokojivě formulovat pravidlo o morfonologické alternaci *e/Ø*“ (ibidem: 7).

Hranice mezi synchronií a diachronií není ve slovníku pevně stanovena. Šiška komentuje nejasnost hranice přihlédnutím k dynamice jazyka a segmentuje jako morfémově shodná i slova, u nichž může argumentovat historickými změnami, srov. např. *obora* → historická změna *bv>b*, která vedla k zastření morfematického švu, nebo *vrátit* – *vrtat*, *vřeten* a mn. j.; je však zřejmé, že se tu pracuje se vztahy synchronně již netransparentními. Autor se totiž domnívá, že „morfematickou segmentaci slova nemůžeme stavět

pouze na (...) opakovatelnosti segmentů“ (srov. s. 16). Při analýze je proto třeba respektovat sémantické vztahy mezi morfy a kritérium doplnit také o měřítko funkční. Na závěr zdůrazňuje, že pravidla morfemické segmentace „musí platit bez rozdílu pro slova domácí i přejatá, neboť i přejímky jsou součástí českého jazykového systému“ (tamtéž). Ve slovníku tak lze nalézt početné zastoupení domácích slovotvorných derivátů, přejímek; pouze okrajově jsou však segmentovány nástavbové slovní druhy.

4. Jak je zřejmé, ne všechny aspekty těchto definic či vymezení pojmů (*alo*) *morf* a *morfém* jsou relevantní z hlediska teorie pravopisu, resp. z hlediska uplatnění jeho morfemického principu jako primárního, srov. odmítnutí analýzy přejatých slov s odlišným pravopisem a českou výslovností, pojetí grafického morfu ad. v naší práci (Uličný, Kašpárková, Kurdíková, v tisku).

Teorie pravopisu i psací praxe nabízí posuzovat tuto oblast z různých hledisek. Zcela zřejmý je rozdíl mezi analytickými i praktickými znalostmi a dovednostmi jazykovědně vzdělaného pisatele či oprávněného chyb na jedné a běžného pisatele textů či posuzovatele pravopisných chyb (byť dnes už dokonce i s maturitou) na druhé straně. V prvním případě se zastavíme u problematičnosti vymezení morfému, morfu a pravopisné relevance jejich typů jakožto grafických morfů, v druhém případě pojednáme o pravopisné problematice psaní nikoli morfů, nýbrž slov a jejich spojení, kde se morfémový princip projevuje, avšak neuvědomovaně. Nejvýrazněji se problematika jednotného psaní morfu, tj. realizace pravopisného principu morfemického, uplatňuje při zápisu morfů se znělostní asimilací.

4.1 Z hlediska pravopisného systému i jeho užívání není především nutné pracovat s pojmem *nulový morf* paradigmatický, i když jde o velmi sofistikovaný výdobytek strukturní lingvistiky, který však z hlediska teorie ani praxe není v písmu relevantní. Typy realizovaných morfů byly obohaceny v teoretických pracích Mluvnice češtiny 1 a 2 (Petr 1986a, 1986b) zejména o případy získané pojetím češtiny v oblasti morfologie ohebných slovních druhů jako v podstatě aglutinačního jazykového typu, srov. např. značně nekonzistentní morfémovou dekompozici adjektiv posesivních nebo zájmen rodových ve srovnání s dekompozicí adjektiv složených, tvrdých i měkkých, a mnoho jiných problémů v Petr (1986b). Tak dekompozice zájmen *v-á-š, naš-e-ho*, kterou zde nenajdeme, by byla důsledným dovršením principu morfemické analýzy přijaté autory příslušných pasáží Mluvnice češtiny 2, srov. s. 396, a mnoho jiných. Zároveň se tak však zcela zásadně zvětší počet různých druhů morfů, které žádnou pravopisnou relevanci nemají. Proto také vycházíme při zkoumání priorit jednotlivých pravopisných principů nejen z jejich frekvence v morfech, ale i ve slovech.

4.2 V ukázkách segmentace morfemické používáme kód 1 pro uplatnění pravopisného principu fonologického a kódy ostatní pro principy nefonologické. Srovnej:

Princip: – kód

fonologický – 1, morfematický – 2, historický/tradiční – 3, fonetický – 4, klastrový (grafém x) – 9

Princip spřežkový (digrafy) – kódy

1 odkazují k jednomu fonému – dz dž ch ou: 55

2 odkazují k dvěma fonémům – dě tě ně di ti ni dí tí ní: 66

v přejatých výrazech – di ti ni: 88

3 odkazují k třem fonémům – bě pě vě mě fě: 77

Specifické případy

ů – E, ů – F, w – A, y/ý lexikálního typu – B, y/ý morfologického typu – C

4.3 Uplatnění fonologického a nefonologického principu se v psané češtině uplatňuje různě z hlediska pravopisné funkce zaznamenávací ve srovnání s funkcí vybavovací (srov. citovanou práci Uličný, Kašpárková, Kurdíková, v tisku). Zde vycházíme z jednoduché úvahy, že z hlediska funkce grafického záznamu řeči zapisujeme i čteme (vybavujeme si) slova a jejich části, tj. převážně morfy. Každý psací systém má ovšem k takovému záznamu jisté prostředky nižšího řádu – hláskový i slabičný systém vychází ze zvuků a pro disjunktivní zvuky volí disjunktivní grafické prostředky. Tak je tomu i v písmech logografických či ideografických (Coulmas 2003: 40n, 132, 140 aj.), kde disjunktivními grafickými prostředky jsou příslušné rozdílné způsoby užití rozdílných grafických distinktivních rysů. Proto v zásadě lze říci, že každý psací systém má komunikační funkci zaznamenávat a při čtení vybavovat významy, tj. slova, vztahy mezi nimi a vztahy jejich částí.

4.4 Je ovšem zcela zřejmé, že z hlediska prostředků, tj. písmen české abecedy a jejich distribuce v textech, zcela jednoznačně vyplývá, že fonologický princip v psané češtině drtivě vítězí; jde o poměr frekvence jednoznačně fonologicky psaných grafémů k frekvenci grafémů psaných nefonologicky, srov. tabulku č. 1, kde se princip nefonologický (převážně morfematický) vyskytuje v 338 případech psaných grafémů, zatímco všech grafémů je v zkoumaném vzorku 2905. Podíl nefonologicky psaných grafémů činí tedy v našem vzorku textů pouhých 11,64 %.

2	3	4	55	66	77	88	9	B	C	E	F	CELKEM
30	1	0	25	67	6	14	3	21	18	1	6	192
25	1	0	20	42	10	13	1	14	12	0	8	146
55	2	0	45	109	16	27	4	35	30	1	14	338
16,27 %	0,59 %	0 %	13,31 %	32,25 %	4,73 %	7,99 %	1,18 %	10,36 %	8,88 %	0,30 %	4,14 %	100 %

Tabulka č. 1 – rozložení protifonologického principu ve slovech

Pozn. V prvním textu se protifonologický princip projevil ve 146 slovech celkem 192krát, srov. *ztělesňování* (2-66-1-66-1), *psychosomatiky* (B-88-C), *objektivně* (88-66-2), *současně* (55-1-66-2), *rodinných* (66-1-2-C-55), *úplně* (E-66-2), *latinských* (66-1-C-55). V druhém textu byl tento poměr 108:146, např. *techniky* (55-88-C), *všichni* (2-55-66-1).

4.5 Zkoumání pravopisné struktury morfů ukazuje výsledky značně odlišné, a to vzhledem k současnému pojetí morfu v české lingvistice. Srov. tabulku č. 2, kde kód 1, jak uvedeno, znamená uplatnění pravopisného principu fonologického.

1	2	3	4	55	66	77	88	9	B	C	E	F	CEL- KEM
472	30	1	0	25	69	6	14	3	21	18	1	6	666
510	25	1	0	20	42	10	13	1	14	12	0	8	656
982	55	2	0	45	111	16	27	4	35	30	1	14	1322
74,28 %	4,16 %	0,15 %	0 %	3,4 %	8,4 %	1,21 %	2,04 %	0,3 %	2,65 %	2,27 %	0,08 %	1,06 %	100 %

Tabulka č. 2 – uplatnění pravopisných principů v morfech

Ve dvou zkoumaných textech publicistického typu, avšak specifického tématu (interview s lékaři), bylo na základě nejnovějších analytických postupů zjištěno celkem přes 1300 morfů, v nichž je skoro ve třech čtvrtinách zastoupen princip fonologický; tabulka č. 2. Je to přirozené, jestliže vezmeme v úvahu značné množství morfů, jejichž vydělení je z pravopisného hlediska nerelevantní (byť z hlediska flexivního nebo derivačního je v rámci zvolené teorie oprávněné), takže se při jejich zápisu morfematický princip nemůže explicitně uplatnit. Např. *lékařka* (1-1-1-1); *společenská* (1-1-1-1); *krize* (1-1), *používám* (1-1-1-1-1), *musela* (1-1-1-1), *své* (1-1), *hrát* (1-1-1). Ve zbylé čtvrtině případů se v příslušných morfech uplatňoval alespoň jeden projev pravopisného principu nefonologického: *medicínu* (88-1), *cítí* (66-1), *nemohou* (1-1-55), *vysloužila* (B-55-1-1-1), *všichni* (2-55-66-1). Srovnej příklad části okódovaného textu:

V současnosti jste známá především jako politička,
2 1-55-1-1-1-1-1-1-66 1-1-1-1 1-1-1-1-1 1-1-1-1-1-2-2-1-1 1-1-1-1 1-1-1-1-88-1-1-1

významné je ale,
1-B-1-1-1-1-1-1 1-1 1-1-1

kde jako lékařka působíte.
2-1-1 1-1-1-1 1-1-1-1-1-1-1 1-F-1-1-1-1-1-1

Druhé hledisko, hledisko pisatele bez hlubších analytických dovedností a jen se školními znalostmi, ukazuje jako vhodnější analýzu projevu různých pravopisných principů podle jejich realizace v jednotlivých slovech. Srovnej tabulku č. 1 výše.

Přesto je užitečné se zabývat i vztahy příslušných prostředků sloužících těmto funkcím. Jednou z možností, jak zachytit složité vztahy mezi jazykovými jednotkami v jejich grafické podobě a zároveň pochopit chování píšícího a čtoucího uživatele psaného jazyka, je přístup k vnímání jazyka, zde psaného, na základě koncepce tzv. komunikační dominanty (Uličný 1998), tj. nápadnosti užitého prostředku ve srovnání s prostředky základními, neutrálními. V této naší interpretaci jde tedy o psací dominantu v rámci slova nebo jeho částí chápaných pisatelem či oprávcem v podstatě školsky, nikoliv na základě současné lingvistické teorie.

Při tomto přístupu se poměr uplatnění fonologického principu a principů nefonologických projevů zřetelně ve prospěch jisté rovnováhy obou skupin principů, srov. výsledky v tabulce č. 1, což by zdánlivě svědčilo ve prospěch přístupu Vachkova, který hovoří o souhře principu fonologického a morfemického. Zde je třeba podtrhnout, že ze synchronního hlediska je možné nejen digrafický princip, ale i další s výjimkou fonetického – kód 4 – a klastrového – kód 9 – chápat také jako projevy principu morfemického.

5. Jak jsme konstatovali, přístupy k našemu komplexnímu problému uvedené v odst. 2 ukazují, že žádná z použitých metod nedává jednoznačnou odpověď na problém, který princip v českém psacím systému a v pravopise převládá, či jak různé principy spolu kooperují. Domníváme se proto, že jiným pohledem, který by přinesl možná relevantnější výsledky, by mohla být jednoduchá analýza pravopisných chyb a nedostatků. Didaktické práce na toto téma nejsou kupodivu dnes časté (srov. např. Krobotová 1992; Kneselová 1993/1994; Obrovská 1999/2000), v poslední době se však objevují bakalářské práce s mnohem důkladnějším výzkumem a solidnějšími výpočty, než najdeme v pracích časopiseckých (srov. Rejthar 2012; Trifanová 2014 ad.).

5.1 Dobře použitelná data pro náš účel, tj. zjištění, jaký je vztah uživatelů češtiny k morfemickému principu českého pravopisu, předkládá Trifanová (2014). Podle s. 37 její práce nečiní morfemický princip psaní analogicko-paradigmatického typu v případě znělostní asimilace žákům 5. tříd žádné větší problémy, chyb v diktátech je jen 1,5 %, srov. *blíského, poblíž, vlátců, nikdy*. Srov. také zvratnou hyperkorektnost: *kubci, trzích*.

Proti tomu chyby v kongruenci adjektivní i slovesné v případě psaní i/y po tzv. obojetných písmenech jsou založeny na složitějších analogiích a kombinacích paradigmatických a syntagmatických vztahů ve větě a mají také nejvyšší procentuální zastoupení:

Srovnej autorčina data:

Koncovky při skloňování substantiv	248	16,88 %
Skloňování adjektiv	227	15,45 %
Shoda podmětu s přísudkem (sic!)	330	22,46 %

K některým případům: *dospělími* – zde je ve hře morfematická analogie paradigmatická s Npl. živ. *dospělí*, nikoli s Ipl. podle vzoru mladými; *dospělími*, *dospělými* – koncovka paradigmaticky neanalogizovatelná, jen snad restrukturalizací s typem subst. masc. Ipl. *drahokamy*, *klamy*, *telegramy* apod. Chyby v zápisu flexe substantiv se dají vysvětlit zčásti chybným směrem procesu morfosyntaktické analogizace, zčásti jeho absencí. Syntakticky závislé i nezávislé tvary substantiv v případech tzv. obojetných písmen mají ve výčtu autorky první vysvětlení jen v případech zápisů *Evropi* (kosti), *lesi*, *kovi* (páni), *drahokami* (mladými), *trzých* (mladých), *krály*, *penězy* (pány). V ostatních případech jde nejen o absenci jakékoliv paradigmatické analogizace, ale i nepochopení psaní i/y v syntagmatice grafémové. Srov. *územým*, *Čechi*, *Evropi*, *lesi*, *solý*, *kovi*, *lesmi*, *kupcy*, *mastmy*, *drakohami*, *kožešinamy*, *výrobki*, *trzých*, *penězy*, *peněžmi*, *penízy*, *krály*, *horamy*, *království*.

5.2 Závěr k těmto zjištěním: složitější úvahy morfosyntaktického charakteru, tj. rychlé posouzení vztahů mezi výrazy, jejich sémantika, znalost slovních druhů i vybavování paměťově náročných faktů – např. Dsg. živ. *Petrovi* vs. poses. adj. *Petrovy*, je nepochybně pro slabší žáky náročné a procentní podíl chyb je vysoký. Proti tomu stojí jen 1,5 % chyb plynoucích z náročnějších případů zamlžení morfémové stavby na slovním nebo morfematickém švu v důsledku znělostní asimilace nebo neutralizace. K obdobným závěrům můžeme dospět při interpretaci dat v práci Krobotová (1992): v prvních třídách základní školy se setkáme až s téměř 26 % případů chyb typu: *blíska*, *zářes*, *řítký*, *hlomos*, *níský*, *úský*, u starších dětí pak už jen v 10 % případů, srov. *soustruch*, *dovos*, *siláš*. Ve srovnání s výsledky Trifanové je to sice téměř sedmkrát víc, avšak chyb proti nižším ročníkům dvaapůlkrát ubylo.

Ještě výmluvnější jsou zjištění v práci Rejthara (2012). Autor analyzuje výsledky pravopisných testů na druhém stupni základní školy a paralelně na nižším gymnáziu. Chyby související s asimilačními pochody v morfech autor vůbec neuvádí, zřejmě se v jeho velmi reprezentativním vzorku téměř tři set žáků nevyšly. Nedostaky v morfosyntaktickém pravopise různého druhu jsou srovnatelné s údaji Mileny Krobotové (1992), úspěšnost se tu pohybuje mezi téměř 80 % a 90 %, někdy i nad touto hranicí. Zato úspěšnost v užívání interpunkce a v psaní velkých písmen jen v jednom případě hodnocení interpunkce souvětí překročila šedesátiprocentní limit.

6. Z uvedeného plyne pro naše zkoumání závěr, že v přirozených souvislostech stavby morfému se už nejmladší pisatelé dopouštějí v oblasti znělostních asimilací a neutralizací nejméně chyb a že i v případech morfosyntakticky komplikovanějších se procento chyb v psaní morfů a jejich vztahů jeví jako daleko menší než v jiných, syntakticky nebo pragmaticky náročnějších případech. Tyto dobré návyky se však časem bohužel ztrácejí, střední škola na pravopisný výcvik nedbá, takže úroveň studentů přicházejících studovat češtinu na vysoké školy je mnohdy tristní, jak ukazují data Kneselové (1993/94) i Obrovské (1999/2000). V žádném případě se tu však u těchto snad kultivovanějších pisatelů neopakují chyby žáků druhého ročníku ve znělostním narušování morfematických a slovních švů, takže lze usoudit, že přes četné jiné nedostatky v těchto testech se princip morfematický v jejich chápání pravopisu pevně ujal. Což by mělo platit v případě psaných projevů i u jiných dospělých. Zdá se tedy, že morfematický princip má v českém pravopise z hlediska jeho základních funkcí přece jen zásadnější význam než princip fonologický, který má funkci služebnou, stavební, jeho jednotky, fonémy a grafémy slouží jako materiál pro stavbu slova a jeho částí, které je jako jednotka prvním cílem procesu psaní (z „technologického“ hlediska) vůbec, přičemž morfematická struktura slova může být graficky signalizována, nebo signalizována není.

7. Shrnujeme: V této práci se autorský tým zabývá výzkumnými postupy, které byly aplikovány při analýze fungování pravopisných principů v české ortografii. Autoři chápou fonologický princip jako služebný a relevantní jen technologicky, z hlediska zaznamenávací funkce písma a pravopisu. Princip morfematický pak podle nich odpovídá základní funkci psaní a pravopisu, tj. záznamu i vybavování významů slov a jejich částí, jakož i vzájemných vztahů těchto jednotek psaného jazyka ve větách. Specifickým principem je pak svébytný pravopisný princip digrafický, který charakterizuje třetinu českých grafémů.

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky účelové podpoře na specifický výzkumný projekt udělené roku 2015 Univerzitě Palackého v Olomouci Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR.

LITERATURA

BAUDOUIN DE COURTENAY, Jan Niecisław

1881 „Nekotoryje otdely sravnitel'noj grammatiki slavjanskich jazykov“; *Russkij Filologičeskij Vestnik* 5, č. 2, s. 265–344

ČERMÁK, František

2011 *Jazyk a jazykověda. Přehled a slovníky* (Praha: Karolinum)

DOKULIL, Miloš

1962 *Tvoření slov v češtině* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd)

CHROMÝ, Jan

2016 „Impact of Tense on the Interpretation of Bi-Aspectual Verbs in Czech“; *Studie z aplikované lingvistiky* 5, č. 2, s. 87–97

KNESELOVÁ, Helena

1994 „Rozbor pravopisných chyb v testech českého jazyka“; *Český jazyk a literatura* 44, č. 3–4, s. 65–69

KODÝTEK, Vilém

2011 „Znovu k Vachkově teorii psaného jazyka“; *Slovo a slovesnost* 72, č. 2, s. 118–129

KROBOTOVÁ, Milena

1992 „K výzkumu pravopisných dovedností“; *Acta Universitatis Palackianae Olomucensia* (Olomouc: Univerzita Palackého), s. 51–64

OBROVSKÁ, Jana

2000 „Znají uchazeči o studium českého jazyka český pravopis?“; *Český jazyk a literatura* 50, č. 7–8, s. 176–180

PETR, Jan

1986a *Mluvnice češtiny. Fonetika, fonologie, morfonologie a morfemika, tvoření slov* (Praha: Academia)

1986b *Mluvnice češtiny II. Tvarosloví* (Praha: Academia)

PRŮCHA, Jan

1965 „O psycholingvistice“; *Slovo a slovesnost* 26, č. 1, s. 67–73

PŘÍHODA, Václav

1967 „Psychologie čtení vzhledem k pravopisné struktuře“; *Pedagogika: Časopis pro vědy o vzdělávání a výchově* 17, č. 2, s. 1–14

- REJTHAR, Michal
2012 *Stav pravopisných dovedností žáků na 2. stupni ZŠ* (nepublikovaná magisterská diplomová práce, PF ZU Plzeň)
- SCHWARTZ, Jena
2016 *Self-Paced Prompts*
<https://www.jenaschwartz.com/writing-groups/self-paced-writing/>
- ŠIŠKA, Zbyněk
1998 *Bázový morfematický slovník češtiny* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci)
- ŠTÍCHA, František a kol.
2014 *Akademická gramatika spisovné češtiny* (Praha: Academia)
- TRIFANOVÁ, Barbora
2014 *Analýza chyb v diktátech žáků po absolvování 1. stupně ZŠ*. http://is.muni.cz/th/382965/fb_b/bakalarka_final.pdf
- ULIČNÝ, Oldřich
1993 „Jaké úpravy pravopisu a kdy? (Na okraj Pravidel českého pravopisu 1993)“; *Čeština doma a ve světě* 1, č. 2, s. 64–70
1998 „Komunikační dominanta“; in Jurkowski, H. – Kupiszewski, W. – Siatkowski, J. – Decyk, W. (eds.): *Prace filologiczne* 43 (Warszawa: Instytut Języka Polskiego), s. 485–488
2005/6 „O psaní -ismů a jevech souvisejících“; *Český jazyk a literatura* 56, č. 5–6, s. 234–236
- ULIČNÝ, Oldřich – KAŠPÁRKOVÁ, Pavlína – KURDÍKOVÁ, Magda
K charakteristice subsystému českých grafémů a jejich užívání v textu. (V tisku.)
- VACHEK, Josef
1933 „Český pravopis a struktura češtiny“; *Listy filologické* 60, č. 4–5, s. 287–319
- ZIKOVÁ, Markéta
2015a „K chápání flexivní morfologie“; in ULIČNÝ, Oldřich: *Preliminária k Moderní mluvnici češtiny* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci), s. 187–206
2015b „Morfonologické alternace v současné češtině“; in ULIČNÝ, Oldřich: *Preliminária k Moderní mluvnici češtiny* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci), s. 235–264

**Idiomatic Expressions and the Internet: On Current Problems of
Modern Phraseology**

The article examines the “cross points” of two elements: of Russian phraseology and a new communication space – the Internet-discourse.

A study of the use of language units in the online-space allows to see their functioning and their place in the formation of the texts of the communication network and to establish the role of the Internet discourse in the emergence of idiomatic expressions and their contextual implementation.

Keywords: phraseological unit; Russian language; the Internet-discourse; language of the Internet; phraseological unit modification; stylistic use of the idioms; phraseological neologism

Mgr. Mariia Dobrova
Katedra slavistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
tř. Svobody 26
771 80 Olomouc
mariia.dobrova@upol.cz

УСТОЙЧИВЫЕ ВЫРАЖЕНИЯ И ИНТЕРНЕТ: К АКТУАЛЬНЫМ ВОПРОСАМ СОВРЕМЕННОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

MARIIA DOBROVA

Фразеология как наука прошла долгий путь и связана с именами многих известных лингвистов (Ш. Балли, В.В. Виноградов, Б. А. Ларин и мн. др.), изучавших фразеологические единицы с различных точек зрения. В современной русистике принято говорить о двух периодах становления и развития русской фразеологии как науки (Telija 1996; Vasilenko 2011): «классическом», для которого было характерны рассмотрение общетеоретических фразеологических вопросов, разработка системно-уровневого анализа фактов языка и др., и «постклассическом», характеризующимся возрастающей ролью антропологической парадигмы, «в соответствии с которой в центр внимания лингвистических штудий перемещается человеческий фактор в языке и языковой фактор в человеке» (Telija 1996: 9). Данный антропоцентрический фактор направил фразеологические исследования в сторону коммуникативно-прагматического подхода. Н.Ф. Алефиренко говорит не о двух этапах развития отечественной фразеологии, а о четырех научных парадигмах и выделяет во фразеологии следующие методологические подходы, в указанной последовательности господствующие один за другим:¹ компаративный, системно-структурный, коммуникативно-прагматический и когнитивно-дискурсивный (Alefirenko 2008).

Несмотря на различия в подходах к определению этапов развития русской фразеологии, современный интерес к исследованию устойчивых выражений с точки зрения их коммуникативно-прагматических свойств и их роли в различных видах текста является неоспоримым фактом.²

Изменения методологических подходов к исследованию фразеологии могут быть объяснены не только сменой языковедческих парадигм, но и динамическими процессами, протекающими как в русской фразеологии, так и в русском языке в целом. Так, В.М. Мокиенко связывает «фразеологизацию всей страны» (Mokienko 2012: 59), характеризующей современное состояние общей коммуникативной системы, с актуальными процессами, происходящими в современном русском языке.

/1/ Понятие «смены парадигмы» в данном случае используется условно, поскольку статус современной лингвистики можно охарактеризовать как полипарадигмальный, и «несмотря на фактически наблюдаемые процессы интеграции сближения позиций разных школ, каждая из них продолжает свой собственный путь развития, демонстрируя разные предметные области исследования и по существу являя собой отдельную (малую) парадигму научного знания» (Kubr'akova 1995: 228).

/2/ Здесь следовало бы привести массив современных работ по фразеологии, демонстрирующих популярность данного подхода, но мы по причине лимита места ограничимся следующими: *Frazeologizmy v russkoj reči: slovar'* (Melerovič – Mokienko 2005), *Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse* (Naciscione 2010), *Russkaja frazeologija. Semantičeskij, pragmatičeskij i lingvokulturologičeskij aspekty* (Telija 1996), *Okkazonal'naja frazeologija* (Tret'jakova 2011) и [мн. др.](#)

Современный русский язык характеризуется несколькими динамическими явлениями, протекающими в его лексико-фразеологической системе, например, общей демократизацией речи и ослаблением ее официальности, жаргонизацией и вхождением в литературный язык разговорной и просторечной лексики, тенденцией к карнавализации общения и словотворчеству, изменением нормативной основы и увеличением роли СМИ (Krongauz 2007; Krysin a kol. 2008; Sirotinina 2013; Stěpanova 2011; Valgina 2003a).

Лексико-фразеологическая система отражает языковые изменения в первую очередь, испытывая на себе сильное влияние общественных и политических трансформаций и реализуя коммуникативные потребности общества. В связи с этим современная русская фразеология сталкивается с рядом новых исследовательских проблем. Так, В. М. Мокиенко, говоря о наиболее актуальных, требующих решения вопросах фразеологии, выделяет следующие задачи: необходимость фронтального рассмотрения функционирования фразеологических единиц (ФЕ), потребность в исследовании жаргонной и просторечной фразеологии, подробное изучение фразеологической неологии и др. (Mokienko 2012: 59–62).

На наш взгляд, проведение подобных исследований и решение этих актуальных задач обязательно должно учитывать и функционирование русского языка в новом коммуникативном пространстве – Интернете. Интернет-дискурс, сложное полижанровое образование, несет на себе языковой отпечаток эпохи, отражает как динамику языковых и речевых изменений, так и актуальность социальных тем (Krongauz 2013; Stěpanova 2011 и др.). Интернет как новое коммуникативное пространство характеризуется рядом дискурсивных особенностей, среди которых можно назвать следующие: мгновенность передачи информации, интерактивность, гипертекстуальность, креативность, глобальность, экспрессивность и мн. др. (Asmus 2005; Krongauz 2013; Lutovinova 2009; Stěpanova 2011 и др.). Релевантной для лингвистов, исследующих язык Интернета, становится одна из важнейших черт данного дискурса – отражение прагматических особенностей живой, неподготовленной речи, «передача устной разговорной формы речи посредством ее фиксации в письменной форме» (Lutovinova 2009: 191). С момента возникновения онлайн-коммуникации можно говорить о появлении нового типа речи – устно-письменной речи (письменной по форме и устной по сути) (Krongauz 2013: 44).

Таким образом, необходимо принять Интернет-дискурс как новую среду контекстуальной актуализации фразеологизмов,³ поскольку изуче-

/3/ В данном исследовании, наряду с «классическими» фразеологическими единицами, сознательно рассматриваются и другие сходные языковые явления: пословицы, поговорки, прецедентные тексты и прочие «генерализованные высказывания» (Karaulov 2010), обладающие, как и ФЕ, устойчивостью и воспроизводимостью.

ние функционирования устойчивых выражений в Сети отражает «динамический характер фразеологии» (Melerović – Mokienko 2005: 3) и позволяет наиболее точно установить их фактическое использование в речи.

Исследование употребления фразеологических единиц в онлайн-дискурсе говорит о множестве способов контекстуальной реализации устойчивых выражений.⁴ Фразеологизмы активно используются в Интернете, демонстрируя большую коммуникативную востребованность. Кроме примеров⁵ их узуального использования (ср.: *Статья данная рассказывает о том, что аж 8 млн клиентов в Европе в прошлом году перешли на суперновую технологию. Это капля в море.* <http://www.banki.ru>), в сети Интернет представлен самый широкий спектр случаев дискурсивного варьирования фразеологических единиц и сходных явлений (пословиц, поговорок и пр.). Подобные преобразования позволяют вписать фразеологическую единицу в контекст и наиболее полно выразить замысел говорящего. Следует отметить, что анализ употребления модифицированных устойчивых выражений в Сети указывает и на их помощь в реализации коммуникативных особенностей интернет-дискурса.

При анализе материала обнаруживаются различные типы контекстуальных трансформаций идиоматических выражений. Значительная часть преобразований фразеологизмов в Сети происходит по структурно-семантическому типу, затрагивающему изменения и структуры, и значения фразеологической единицы.

Самым частым приемом данного типа можно считать замену компонента в узуальном фразеологизме. Подобные замены позволяют реализовать ряд авторских задач. Так, данный прием позволяет повысить экспрессивность текста за счет включения окказионального компонента в структуру узуального фразеологизма. Например, устойчивое выражение *делать круглые глаза* со значением «выражать удивление, недоумение» (Mokienko – Nikitina 2007) в следующем контексте реализуется в трансформированном виде с включением компонента «блюдца», интенсифицирующего семантику узуального компонента «круглые»: *А вообще в банк приходишь операционисты могут и надерзить и вообще глаза блюдами сделать на вопрос ответа которого в программе они не видят* www.banki.ru. Экспрессивизация высказывания, столь характерная для сетевого дис-

/4/ Разумеется, контекстуальное варьирование затрагивает устойчивые выражения, использующиеся не только в онлайн-среде, но и в самых разных жанрах, стилях, дискурсах. Необходимо отметить, что мы осознаем общность коммуникативных и языковых процессов, происходящих как в Интернете, так и в более широком пространстве – дискурсе всех современных массмедиа, и затрагивающих и вопрос варьирования ФЕ, обусловленного в том числе мгновенностью, креативностью, экспрессивностью и другими общими дискурсивными чертами, присущими и Интернету, и современным средствам массовой информации. В данной статье мы сознательно ограничиваемся исследованием функционирования ФЕ лишь в онлайн-дискурсе в связи с недостаточной изученностью данного вопроса.

/5/ В данной работе все примеры, извлеченные из Интернета, приводятся с сохранением орфографии и пунктуации авторов, при этом некоторые из них цитируются в сокращенном виде.

курса, может сопровождаться и экспликацией семантики фразеологизма: *И кто бы что не говорил ... – это всё слова, Путину же приходится эти помои с Кипром расхлёбывать* www.banki.ru. В данном контексте происходит замена в узуальном фразеологизме *расхлёбывать кашу* со значением «распутывать неприятное дело» (Telija, 2006) на *расхлёбывать помои*, где компонент «помои» еще раз указывает на то, что дело, с которым приходится разбираться, очень неприятно.

Субституции компонентов часто способствуют реализации развлекательной функции, нося игровой характер и соответствуя «карнавальному», шутовскому стилю интернет-коммуникации, Ср. *У клиента Сбера девять жизней* www.banki.ru (ср. узуал. *у кошки девять жизней*); *Сбербанк – санитар леса...* www.banki.ru (ср. узуал. *волк – санитар леса*).

Другим приемом структурно-семантического преобразования устойчивого выражения являются количественные изменения его компонентного состава: расширение и редукция.

При расширении компонентного состава в узуальный состав фразеологической единицы вводятся дополнительные слова или фразы. Подобное варьирование позволяет адаптировать устойчивое выражение к контексту, конкретизируя его (напр., *ну вот и первая ласточка 2013г. прилетела!* www.banki.ru) или создавая более экспрессивное выражение, эксплицируя элементы образа, положенного в основу фразеологизма (напр., *Со своим самоваром старой модели в Тулу, нечего добавить... Киви в курсе, что США не является преимущественно наличной экономикой, как Россия?* www.banki.ru).

Компонентный состав ФЕ в определенных дискурсивных условиях может не только увеличиваться, но и сокращаться. В сетевой коммуникации подобные редуцированные трансформы (использование лишь части узуальных паремий) создают характерную для онлайн-текстов черту – эффект разговорной речи: *Хорошо было с начало подумать, а потом делать. Теперь поздно – слово не воробей...* www.banki.ru. Прием редукции компонентного состава устойчивого выражения часто связан и с эвфемизацией экспрессивных выражений, являющихся частым атрибутом интернет-текстов. Тем не менее, для реципиента совершенно ясен редуцированный компонент (пусть даже эксплицитно не выраженный), его значение и интенция говорящего, напр., *Только у нас всё как всегда через...* www.banki.ru.

Фразеологические единицы способны трансформироваться и при помощи контаминации, при которой происходит совмещение двух узуальных фразеологических единиц, в результате которого образуется окказиональный фразеологизм. Х. Вальтер и В.М. Мокиенко указывают на то, что контаминация является одним из наиболее активных способов трансформации традиционных паремий, причем данный процесс преобразования соответствует языковому духу нашего времени – духу смешения стилей (Wal'ter – Mokienko 2006: 13). Так, в следующем контексте происходит объединение фразеоло-

гизма *умен задним умом* со значением «не способен вовремя сообразить» (Mokienko – Nikitina 2007) и фразеологизма *задним числом* со значением «после свершившегося, позднее» (Mokienko – Nikitina 2007): *Задним числом, конечно, все умны, но лично я бы задумался об уязвимости схемы еще в тот момент, когда ТКС придумал эту отправку договора по почте* www.banki.ru. В данном случае структурное объединение происходит на основе общего для двух компонентов слова «задний» и частично сходной семантики, причем подобное, в общем-то, избыточное, плеонастическое сочетание выполняет функцию интенсификации и экспрессивизации.

Продуктивным для интернет-пространства оказывается и прием создания окказионального фразеологизма по модели узуального. Использование данного способа контекстуальной реализации устойчивого выражения сопровождается созданием особой фразеологической конфигурации, позволяющей идентифицировать окказиональное сочетание с определенным прототипическим фразеологизмом. Полная структурная аналогия позволяет понять окказиональный фразеологизм и без его дополнительной семантизации, «приспособив» его при этом к конкретной коммуникативной задаче. Напр., *Да уж, что недопустимо для Греции, Португалии итп, то прекрасно для США...* www.banki.ru (ср. *Что позволено Юпитеру, не позволено быку*); *Мда, каков город - таков и размах...* www.banki.ru (ср. *Каков поп, таков и приход*). Подобные трансформации позволяют не только конкретизировать авторскую мысль в контексте, но и создать более яркий, экспрессивный образ, оказывающий воздействие на читателя.

Семантический тип трансформации, не затрагивающий изменение формы устойчивого выражения, как правило, представляют собой в сетевых текстах различные примеры языковой игры. Языковая игра, переросшая в явление карнавализации, стала неотъемлемым атрибутом не только Интернет-дискурса (Asmus 2005), но и всей современной русской речи (Stěpanova 2011). В сетевой коммуникации языковая игра с устойчивыми выражениями, как правило, реализуется в виде каламбуров, в основе которых часто лежит прием двойной актуализации, основанный на «обыгрывании значения фразеологизма и буквального значения ее прототипа или компонентов» (Kunin 1996: 27). Прием двойной актуализации устойчивого выражения всегда связан с введением в контекст актуализаторов,⁶ позволяющих реализовать и связанное, и прямое значение фразеологической единицы. При этом в контекстное окружение могут вводиться компоненты, актуализирующие их деривационные связи с прототипами-лексемами, и подбираться слова, способные обыграть элементы образной основы ФЕ. Например, *Что то жареным запахло у нас!! По моему повар готовит*

/6/ Фразеологическим актуализатором является слово, словосочетание, предложение или группа предложений, семантически связанные с употребляющимися в данных контекстах фразеологизмами (Melerovič, Mokienko 2005: 32).

острое блюдо для всех голодных – вот зачистят банки, денежки буратинки потащат в Сбер, а тут их кот Грефилио и накроет – объявит, что деньги кончатся в королевстве и надо поделиться www.banki.ru. В этом примере контекстный актуализатор *повар готовит острое блюдо для всех голодных* реализует экспрессивную функцию, обыгрывая буквальное значение компонентов устойчивого выражения *запахло жареным*.

Особо хочется отметить и прием фразеологического насыщения контекста⁷ как один из наиболее ярких способов реализации фразеологических потенций. Фразеологическое насыщение контекста, часто встречающееся явление в онлайн-общении, представляет собой «полифонию фразеологических голосов»⁸ (термин А. Начисчионе), особый стилистический прием, выполняющий множество функций и способствующий реализации как авторских интенций, так и дискурсивных особенностей онлайн-пространства. Устойчивые выражения, включенные во фразеологически насыщенный контекст, способны номинировать различные реалии, выступать средством текстовой когезии, но прежде всего они способствуют созданию значимых для Интернет-дискурса черт, например, значительно увеличивают экспрессивность текста (напр., *От дурака добра не жди. Дурак один родится – всему свету беда. Голодцу что глупо, то любо <http://www.kp.ru>*) или интенсифицируют определенный «смысл», как правило, отражающий значимые для носителя языка реалии или отношение к ним (напр., *Пенсии – это государственный лохотрон. Государство всегда может изменить правила игры и показать фигу. <http://ria.ru>*). Частотность и популярность использования приема фразеологического насыщения в Интернете, на наш взгляд, можно объяснить тем, что нанизывание устойчивых выражений в рамках одной конфигурации создает «семантическую напряженность текста» (Valgina 2003b), позволяющую реализовать языковой закон экономии и передать максимум смысла при минимуме текста. Данная черта особенно релевантна для онлайн-пространства.

Важным оказывается то, что анализ интернет-текстов позволяет выявить и новые, еще не ранее описанные типы контекстуальных модификаций. Хотелось бы отметить новый тип фразеологических трансформаций, возникший именно в Интернет-дискурсе. Речь идет о графическом преобразовании фраземы, связанном с включением в контекст либо средств, компенсирующих на письме недостаток «устности» (интонация, громкость, эмоции и т.д.), либо другого малоисследованного графического явления – зачеркивания. Так, возникновение так наз. смайликов (эмотиконов) и их роль как полноценных компонентов интернет-коммуникации и средств компенсации недостатков письменной речи при передаче устной уже опи-

/7/ Под фразеологическим насыщением контекста понимается употребление в рамках одной фразеологической конфигурации двух и более фразеологических единиц.

/8/ Polyphony of phraseological voices (Naciscione 2010: 162).

саны в литературе, см., напр., работу М.А. Кронгауза (Krongauz 2013). В интернет-коммуникации они часто используются в сочетании с фразеологизмами. Например: *да скорее всего хозяева сейчас ударно трудятся над структурой активов: сливают остатки денег с трупа банка, списывают имущество, реализовывают портфель, тянут время, обещают... в общем вкалывают не покладая рук, устают неимоверно.* www.banki.ru. Так, в вышеприведенном контексте смайлик фактически заменяет нам словарную помету *ирон.* (*ироническое*) при ФЕ (*работать*) *не покладая рук*. Эмотикон способен выступать в качестве семантически связанного с устойчивым выражением «визуального» фразеологического актуализатора, фактически создавая креолизованный текст, ср.: *У нас, как утром Набиулина проснулась не с той ноги, так всех кто под руку попадет...* www.banki.ru.

Особую роль в интернет-коммуникации приобретают и зачеркивания, такой компенсационный и игровой прием, при котором создатель текста сознательно демонстрирует то, что думает, но по каким-либо причинам не хочет этого написать. Например, *А как-же заповедь - не укради? Подставь другой карман другую щеку?* www.banki.ru. Совмещение трансформации с так наз. зачеркиванием текста можно назвать интернет-феноменом. В вышеуказанном примере графическая трансформация позволяет конкретизировать значение фразеологизма применительно к определенной ситуации.

Лишь лимит места и ограниченность рамками жанра статьи не позволяет нам более широко рассмотреть все типы и приемы фразеологического варьирования, представленные в Сети. Однако и приведенные примеры демонстрируют как дискурсивную востребованность устойчивых выражений в онлайн-пространстве, объясняемую попыткой носителя языка обратиться к фразеологии «как одному из мощных творческих ресурсов языковой системы» (Mokienko 2012: 60), так и широчайшие возможности самой новой коммуникативной среды – Интернета для исследования функционирования и варьирования языковых единиц.

Особые отношения связывает Интернет-дискурс и исследования фразеологической неологии. В данной статье нам бы хотелось отметить особую роль Интернета при изучении возникновения и функционирования фразеологических неологизмов (ФН).⁹ Необходимо отметить, что Интернет-пространство играет в данном случае сложную роль, являясь, во-первых,

/9/ Под фразеологическим неологизмом (ФН) мы, вслед за В.М. Мокиенко, понимаем «не зарегистрированные толковыми словарями современных литературных языков устойчивые экспрессивные обороты, которые либо созданы заново, либо актуализированы в новых социальных условиях, либо образованы трансформацией известных прежде паремий, крылатых слов и фразем, а также сочетания, заимствованные из других языков» (Mokienko 2006: 2).

источником возникновения некоторых фразеологических неологизмов,¹⁰ во-вторых, средой их функционирования и способом мгновенного распространения, а в-третьих, лингвистическим инструментом, позволяющим исследователю установить инвариантную форму, частотность или время возникновения ФН. Особенно актуальны подобные исследования в данный момент, поскольку, по мнению большинства исследователей, современный русский язык переживает настоящий «неологический бум» (Krongauz 2007; Krysin a kol. 2008; Sirotinina 2013; Stépanova 2011; Valgina 2003a).

В первую очередь, следует указать на тот факт, что Интернет и онлайн-коммуникация становятся новыми источниками фразеологических инноваций, выступая как «контекст порождения» (Kunin 1996) новых устойчивых выражений. Так, в сетевом пространстве возникают новые фраземы, обозначающие реалии онлайн-общения, например, *забанить в Гугле*¹¹ (напр., *Предупреждение - в гугле меня не забанили, наоборот, дали слишком много ссылок, в которых я утонул. techsupport.diary.ru*), *кормить тролля*¹² (напр., *Теперь мы подкованы, а значит, готовы поддержать лозунг – НЕ КОРМИТЕ ТРОЛЛЕЙ! Ни в сети, ни в жизни. <http://ayrat-galiullin.livejournal.com>*). Источником неофразем становятся и коммуникация собственно сетевых субкультур (геймеры, программисты и др., например: *танцевать (плясать) с бубном*,¹³ *танцы (пляски) с бубном*,¹⁴ *кто-либо, что-либо 80 уровня*¹⁵), и другие факторы (например, так называемые демотиваторы).

Во-вторых, исследование функционирования фразеологических неологизмов в Интернете позволяет установить их укорененность в сознании носителя языка и отделить от окказиональных случаев использования устойчивых выражений. Многие фразеологические инновации также подвергаются контекстуальным трансформациям. Данное явление выглядит достаточно парадоксальным, учитывая то, что фразеологическая неологическая единица еще не зафиксирована словарями, «еще не полностью получили права гражданства в разговорной речи» (Mokienko 2006: 2), но при этом сам факт вовлеченности конкретного фразеологического неологизма в трансформацию и языковую игру говорит о его вхождении «в плоть и кровь» языка, о его популярности и его «узнаваемости» пользователем даже в модифицированной форме. Так, ФН *запасаться/запастись попкор-*

/10/ В данном исследовании все фразеологические неологизмы и их дефиниции приводятся из личной картотеки автора.

/11/ О человеке, не желающем самостоятельно искать какую-либо информацию. Ирон.

/12/ Продолжать участвовать в словесной перепалке, которую начал кто-либо другой с провокационной целью. Часто в форме «Не кормите тролля!» - призыв игнорировать зачинщика, провокатора.

/13/ О попытке решить проблему необычным способом.

/14/ О проблемах и сложностях при использовании чего-либо.

/15/ 1. Специалист в чем-либо. Часто ирон. 2. Максимальная степень чего-либо. Часто ирон.

ном¹⁶ часто функционирует с заменой глагольного компонента синонимом или контекстуальным синонимом. Напр., *Попкорном затарился* <http://fintraining.livejournal.com/>; *Давайте, жгите! Попкорн уже купили* www.facebook.com и т.д.

Анализ Интернет-контекстов помогает установить и приблизительное время вхождения ФН в язык. Конечно, точный момент «закрепления» не-офраземы в языке не всегда можно определить, однако поиск в Сети (например, по блогам) позволяет приблизительно уточнить год начала бытования ФЕ в речи пользователей и проследить динамику его популярности. Так, например, ФЕ *завершать/завершить геишальт*,¹⁷ согласно поиску в блогах, начинает функционировать (наряду с профессиональным термином) уже в 2003 году: *В общем-то в данном случае развод - лишь формальность. Завершение геишальта, так сказать* <http://busybackson.livejournal.com>. С 2004 года в блогосфере Рунета (<https://blogs.yandex.ru/>) последовательно растет количество выражений со словом *геишальт*, так, за 2014 год в блогах наблюдается более 10000 случаев, из которых только сочетания *завершить геишальт* – более 500, *закрыть геишальт* – почти 2500, не считая примеров варьирования компонента фразеологизма.

Подробное изучение сетевых контекстов помогает и при определении точной формы ФН (например, для его дальнейшего лексикографического портретирования). Так, Интернет показывает (<https://blogs.yandex.ru/>), что из терминосистемы психологии этот фразеологизм пришел в форме *завершать/завершить геишальт*, однако приведенные выше цифры говорят о том, что в современном языке форма *закрывать/закрыть геишальт* встречается примерно в 5 раз чаще: *Сижу, закрываю детский геишальт - доедаю ложкой икру из килограммовой банки* <http://tolchok.diary.ru/>.

Детальное рассмотрение большого числа онлайн-контекстов с трансформированными ФН обнаруживает и явления системного, регулярного характера, которые нельзя считать только окказиональными модификациями. Рассмотрим такой случай на примере ФН *запасаться/запастись попкорном*, который в современном русском языке функционирует со значением «пассивно, но с интересом наблюдать за развитием событий, ожидать чего-либо»: *Ну, посмотрим кто тут и как себя проявит ;-) . Войнушка уже в ближайшее время развернется с поразительной силой. Запасуюсь попкорном ;-))* <http://www.kip.ru/>. Наряду с данным, очень популярным в данный момент ФН, стал системно использоваться и его вариант, возникший в результате добавления компонента *запасаться попкорном и патронами* (напр., *Запасаемся попкорном и патронами. Продолжаем вести наблюдение....* <http://matmyst.livejournal.com>; *Я уже попкорном и патронами запасуюсь чуя новый передел собственности* khazin.livejournal.com). При этом

/16/ В значении 1. Пассивно, но с интересом наблюдать за развитием событий; 2. Ожидать чего-либо.

/17/ В значении *Завершать что-либо важное, значимое.*

значение фразеологизма меняется с «ожидать что-либо» на «ожидать что-либо плохое; готовиться к чему-либо, что будет иметь плохие последствия». Таким образом, учитывая наличие нового значения и стабильной, регулярной формы, можно говорить о параллельном функционировании еще одного ФН, что ставит вопрос о возможности его включения в состав неофразем в качестве отдельной единицы.

Интернет-дискурс приобретает особое значение при установлении семантики и стилистики фразеологического неологизма благодаря возможности анализа значительного числа текстов разных жанров. Так, например, возникают определенные трудности с дефиницией точного значения ФН *духовные скрепы*. Различные порталы, специализирующиеся на объяснении популярных явлений Рунета, определяют данный ФН так: «обозначение духовных оснований, объединяющих общество современной России» <http://ruxpert.ru>, «основы, скрепляющие российское общество» www.wikireality.ru и т.д. Однако такое понимание встречается лишь в контекстах, в которых отражены попытки анализировать данное высказывание президента¹⁸ в патриотическом или религиозном духе, напр., *Духовные скрепы, объединяющие русский народ, в самом деле существуют. Это не только то, что объединяет русских между собой, не только некие надсистемные свойства...kot-begemott.livejournal.com/*. Значительно чаще данный фразеологизм используется с ироническим оттенком и используется для номинации различных негативных социально-политических реалий, ср.: *Следственный комитет возбуждает уголовные дела по заведомо ложным обвинениям... Поневолe задумаешься, а не являются ли такие обвинения одной из духовных скреп? schegloff.livejournal.com*, *„Духовные скрепы“: в России бюджетников принудительно согнать на крестный ход glavpost.com.ua*.

Как мы видим, Интернет также вносит существенный вклад и в исследование фразеологической неологии. Именно в Сети фразеологические неологизмы подвергаются «материальной» фиксации и доказывают сам факт своей коммуникативной востребованности. Онлайн-коммуникация помогает зафиксировать употребление фразеологической инновации, значительно опережая фразеографические работы, а также увидеть прагматический потенциал ФЕ и ее популярность в динамическом аспекте. Указанные факты позволяют утверждать, что исследование функционирования фразеологических неологизмов в онлайн-дискурсе позволяет решить и целый ряд практических вопросов: верифицировать форму и границы фразеологического неологизма, определить его семантику и стилистические особенности, что является актуальным при его лексикографическом описании. При этом анализ случаев дискурсивного варьирования ФН помогает проследить системные, регулярные процессы, приводящие как к обра-

/18/ Среди пользователей Рунета авторство данного неологизма обычно приписывается В.В. Путину.

зованию новых языковых единиц, так и к изменению изначальной формы фразеологического неологизма.

В заключение нам бы хотелось не только отметить безграничные возможности, предоставляемые онлайн-пространством исследователю-фразеологу, но и еще раз подчеркнуть коммуникативную «популярность» устойчивых выражений. Современная речевая (и не только) ситуация увеличила «востребованность Слова в новых социальных условиях. Слово стало действенным, и потому оно уже необходимо и политикам, и предпринимателям, и ораторам на Болотных и других площадях» (Mokienko 2012: 59). Востребованность же фразеологизма в онлайн-текстах, как нам представляется, можно объяснить и его ролью в создании собственно дискурсивных черт Интернет-пространства: разговорности, экспрессивности, креативности, мгновенности передачи информации и др., реализуемой через различные контекстуальные способы использования ФЕ. «Карнавалный характер интернет-коммуникации» (Asmus 2005; Stěpanova 2011), характеризующийся ориентацией на речевую свободу и повышенную экспрессивность, реализуются благодаря частым случаям языковой игры с устойчивыми выражениями, лежащей в основе каламбура. Повышенная экспрессивность сетевого общения, которая «объединяет адресанта и адресата в коммуникативном акте, не требующем понимания» (Norman 2014: 12), возникает благодаря множественным трансформациям и фразеологическому насыщению контекста. Использование устойчивых выражений, представляющих собой факт «информационной компрессии» (Valgina 2003b) и содержащих в своей образной основе в свернутом виде целую ситуацию или просто типичное для данной культуры отношение к какой-либо реалии, способствует и столь важному для Интернет-дискурса «ускорению» коммуникации.

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky účelové podpoře na specifický vysokoškolský výzkum udělené roku 2016 Univerzitě Palackého v Olomouci Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR. Tento článek byl vypracován v rámci projektu UP v Olomouci IGA_FF_2016_025.

LITERATURA

- ALEFIRENKO, Nikolaj F.
2008 *Frazeologija v svete sovremennyh lingvističeskikh paradigm* (Moskva: ELPIS)
- ASMUS, Nina G.
2005 *Lingvističeskie osobennosti virtual'nogo kommunikativnogo prostranstva. Dissertacija.* (Čeljabinsk: Čeljabinskij GU)
- JANDEX. Blogi
2015 Jandeks. Blogi; blogs.yandex.ru; <https://blogs.yandex.ru> [přístup 10. 09. 2015]
- KARAULOV, Jurij N.
2010 *Russkij jazyk i jazykovaja ličnost'* (Moskva: Izdatel'stvo LKI)
- KRONGAUZ, Maksim A.
2007 *Russkij jazyk na grani nervnogo sryva* (Moskva: Znak; Jazyki slavjanskikh kul'tur)
2013 *Samoučitel' Olbanskogo* (Moskva: AST)
- KRYŠIN, Leonid P. a kol.
2008 *Sovremennij russkij jazyk: Aktivnye processy na rubeže XX-XXI vekov* (Moskva: Jazyki slavjanskikh kul'tur)
- KUBRAKOVA, Elena S.
1995 „Evolucija lingvističeskikh idej vo vtoroj polovine XX v. (opyt paradigmal'nogo analiza)“;
in idem: *Jazyk i nauka konca XX v.* (Moskva: Institut jazykoznanija RAN), s. 144–238
- KUNIN, Aleksandr V.
2005 *Kurs frazeologii sovremennogo anglijskogo jazyka* (Moskva: Vysš. šk., Dubna: Izd. centr „Feniks“)
- LUTOVINOVA, Olga V.
2009 *Lingvokul'turologičeskie charakteristiki virtual'nogo diskursa* (Volgograd: Izdatel'stvo VGPU «Peremena»)
- MELEROVIČ, Alina M. – MOKIENKO, Valerij M.
2005 *Frazeologizmy v russkoj reči: slovar'* (Moskva: Russkie slovari, Astrel', AST, Harvest, Lingua)
- MOKIENKO, Valerij M.
2006 „Leksičeskie i frazeologičeskie neologizmy: obščee i različnoe“; *oomnik.iling.spb.ru*,
<http://oomnik.iling.spb.ru/neologia/konferencii/2007/konferencii/2006/faily/mokienko-v-m>
[přístup 10. 04. 2016]
2012 „Žizn' russkoj frazeologii v sovremennoj reči“; *Vestnik KemGU* 2012 52, č. 4, s. 59–62

MOKIENKO, Valerij M. – NIKITINA, Tatjana G.

2007 *Bol'shoj slovar' russkih pogovorok* (Moskva: ZAO «OLMA Media Grupp»)

NACISCIONE, Anita

2010 *Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse* (Amsterdam, Philadelphia:

John Benjamins Publishing)

NORMAN, Boris Ju.

2014 "O meste ponimanija v processe rečevoj komunikacii"; *Rossica Olomucensia*. Vol. LIII.

Časopis pro ruskou a slovanskou filologii. Num. 2, s. 5–23

SIROTININA, Olga B.

2013 *Russkij jazyk: sistema, uzus i sozdavaemye imi riski* (Saratov: Izd-vo Sarat. un-ta)

STĚPANOVA, Ludmila

2011 *Současný ruský jazyk: Triumf verbální svobody* (Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého)

TELIJA, Veronika N.

1996 *Russkaja frazeologija. Semantičeskij, pragmatičeskij i lingvokul'turologičeskij aspekty*

(Moskva: Jazyki russkoj kul'tury)

TRET'JAKOVA, Irina Ju.

2011 *Okkazional'naja frazeologija* (Kostroma: KGU im. N. A. Nekrasova)

VALGINA, Nina S.

2003a *Aktivnyje processy v sovremennom russkom jazyke* (Moskva: Logos)

2003b *Teorija teksta* (Moskva: Logos)

VASILENKO Anatolij P.

2011 *Aspekty semantiki frazeologizmov (na materiale russkogo i francuzskogo jazykov)*, *Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni doktora filologičeskich nauk* (Orel:

Orlovskij gosudarstvennyj universitet)

WAL'TER, Harry – MOKIENKO, Valerij M.

2005 *Antiposlovicy russkogo naroda* (Sankt-Peterburg: Neva)

Towards the Historical Research in Czech and Russian Phraseology

The paper deals with the problem of the dissatisfactory situation in the historical researches in the phraseology. Czech and Russian phraseology have a lot of archaic elements. Author describes different type of archaic components and their changes.

Keywords: Czech, Russian, phraseology, idioms, archaic components, historical researches

prof. Ludmila Stěpanova, CSc.
Katedra slavistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
tř. Svobody 26
771 80 Olomouc
ludmila.stepanova@upol.cz

K HISTORICKÉMU STUDIU ČESKÉ A RUSKÉ FRAZEOLOGIE

LUDMILA STĚPANOVA

Zrod frazeologie jako samostatné lingvistické disciplíny spadá do druhé poloviny 20. století, proto je často nazývána mladou disciplínou. Termín *frazeologie* poprvé použil ve svých pracích švýcarský lingvista francouzského původu Charles Bally (1865–1947), který jako první systematizoval slovní spojení ve svých dílech *Precis de stylistique* (1905) a *Traité de stylistique française* (1909). Myšlenky Ch. Ballyho se staly základem pro práce ruského jazykovědce V. V. Vinogradova, který vypracoval klasifikaci frazémů podle stupně spjatosti komponentů, tj. podle toho, do jaké míry souvisí význam rčení s významy jeho komponentů (Vinogradov 1977). Teorie V. V. Vinogradova dala impuls k aktivnímu studiu frazeologie v Rusku, Německu a dalších zemích.

Konec 20. století byl érou bouřlivého vývoje frazeologie ve slovanských zemích: byly vyřešeny četné teoretické a praktické otázky frazeologie, určeny hranice různých typů ustálených spojení, vznikly cenné frazeografické práce. Ovšem některé problémy zůstávají nevyřešené, včetně jednotného termínu pro jednotku frazeologie, srov. slova F. Čermáka: „This state of affairs is also reflected in the inability of linguists to even agree on a common term for the central unit of the field. It is *idiom* and *phraseme* which seem now to be becoming more and more acceptable but they are still far from replacing hundreds of alternative and mostly traditional native terms used, for the same thing, in various European languages.“ (Čermák 2001b: 2)

Většina prací je věnována otázkám synchronní frazeologie. Historická frazeologie ale stále zůstává jednou z dosud neprobádaných oblastí. Čím intenzivněji se vyvíjí frazeologie jako samostatná lingvistická disciplína, tím zřetelnější je propast mezi její synchronní rozpracovaností a nedostatečným studiem diachronního aspektu. Příčinu tohoto paradoxu spatřuje V. Mokienko v tom, že lingvistické studium frazeologie začalo v době, kdy srovnávací historická jazykověda už splnila své úkoly (ve druhé polovině 19. a první polovině 20. století byly například založeny historická fonetika, historická morfologie, historická lexikologie, syntax aj., byly vydány fundamentální etymologické slovníky evropských jazyků atd.) a do popředí zájmu se dostala synchronní, sociální a psychologická lingvistika (Mokienko 1993). Frazeologie jako věda tehdy prakticky neexistovala, rčení zůstávala oblastí bádání kulturologů – etnografů, mytologů, folkloristů. Tak vznikly sbírky rčení a přísloví, které sice mohou poskytnout cenný materiál, ale i na těch zdařilejších leží stín kulturologických zájmů 20. století.

V současné etapě se nedostatečná rozpracovanost historické frazeologie evropských jazyků pociťuje stále silněji: „Eine zusammenhängende

Geschichte der deutschen Phraseologie zu schreiben, ist [...] noch nicht möglich. Zwar gibt es eine Fülle von volkskundlichen Untersuchungen zur Herkunft einzelner Phraseologismen und auch sprachhistorische phraseologische Sammlungen zu bestimmten Autoren, doch liegen Forschungen mit im engeren Sinne linguistischen Fragestellungen erst zu einigen Perioden der Sprachgeschichte vor“ (Burger, Linke 1998: 743).

V posledních desetiletích 20. století vznikla řada prací, které se snaží tuto historickou zaostalost současné frazeologie překonat. Jsou to především práce N. Tolstého, V. Mokienka, A. Fedorova, L. Kostučukové, J. Soloduba, H. Burgera, A. Linke, F. Čermáka, J. Mlacka, J. Skladané aj.

Metodologie diachronní analýzy frazeologie je v současné době aktivně rozpracovávána v pracích V. Mokienka, který dokázal, že ve sporných etymologiích mají větší váhu nikoliv extralingvistické (historické, etnografické nebo folkloristické) faktory, nýbrž lingvistické argumenty (Mokienko 1973, 1989). Jeho bádání potvrdila myšlenku N. Tolstého o tom, že historicko-etymologický výzkum frazémů se musí zásadně lišit od diachronní analýzy lexika (Tolstoj 1995).

Současná historická frazeologie samozřejmě neodmítá ani extralingvistické informace, jen předpokládá, že mimojazykové skutečnosti budou brány v úvahu teprve po zvážení poznatků lingvistických, srovnej slova R. Eckerta: „Рождение фразеологической единицы [...] не сводится к простому переосмыслению изолированного словосочетания, а происходит на широком и сложном фоне влияний и взаимовлияний языковых и внеязыковых факторов. Что касается последних, то они предполагают глубокое и всестороннее изучение материальной и духовной культуры русского народа в прошлом и настоящем.“ (Eckert 1990: 16–17)

V této práci se soustředíme na popis českých a ruských frazémů s archaickými komponenty, které nám uchovávají svědectví starých dob. Jak už bylo prokázáno, rčení se používala odpradáвна, četná více nebo méně ustálená slovní spojení lze najít již v textech starých památek. Např. v nejstarší české rýmované kronice tak zvaného Dalimila (konec 13. až začátek 14. století) (*dále jen DK*), která popisuje dějiny české země, počínaje (v souladu s tradicemi středověkých kronik) potopou světa a konče rokem 1314, jsme zaznamenali i řadu frazémů, které si dodnes uchovaly stejný tvar i význam (samozřejmě s přihlédnutím k zákonitým fonetickým a gramatickým změnám): *na mysl vníti, mieti na mysl, mieti čest i chválu, mieti za zlé a některé další*.

Časově nejvytrvalejšími, nejstabilnějšími, jak se ukázalo, jsou komparativní frazémy, např.: *tvrdý jako kámen, uhasnutí jako svíčka, bítí jako psy* aj. V neměnném tvaru se také zachovaly frazémy, jejichž vznik je spojen s náboženstvím, např.: *jdi s bohem, daj bůh* (DK).

Z hlediska srovnávací historické frazeologie jsou velmi cenná rčení starých českých památek, která se v současné češtině už neužívají, ale v současné ruštině jsou dosud frekventovaná. Je to např. frazém *s lichvů zaplatit*

„vrátit (splatit) něco i s úroky“, rus. *заплатить с лихвой*, kde *lichva* má význam „příliš vysoké úroky“. Ve staré ruštině je tento výraz zaznamenán už v Ostro-mirově evangeliu (1073) a je frekventovaný i nyní, v češtině bylo substanti-vum *lichva* nahrazeno slovem *úroky*.

Také analýza ruských památek ukazuje, že se v nich vyskytují frazémy, které jsou dosud aktuální. Podíváme-li se z tohoto hlediska na památku staré ruské literatury 80.–90. let 12. stol. Slovo (*resp.* modlitba, prosba) Daniila Zatočnika, které bylo poselstvím knížeti a mělo publicistické a sa-tirické prvky, zjistíme, že její autor nepoužívá jen knižní a biblické obraty (např. *блудный сын, вѣчный огонь, смоковница неплодная, сосуд скудельни, царствие небесное, божию промысел, возноситъ гласъ; у друга видить сучецъ во оцъ, а у себе бервна не видит*), nýbrž také četné ustálené výrazy, které můžeme řadit k frazémům a které jsou v ruštině doposud aktuální, např.: *въроу и правдою, даи бог, свѣтъ очию моею, до смерти, хлѣбъ и соль, в своихъ рукахъ ај*.

Musíme samozřejmě podotknout, že výrazivo starých děl se od dnešního stavu jazyka značně liší, proto nemůžeme přesně stanovit, co patřilo ve sta-rém jazyce k ustáleným slovním spojením a co bylo jen individuálním výra-zem autora dané památky. Charakteristickým rysem starých letopisů a po-věstí bylo např. užívání velkého množství obrazných klíšé, formulí, které putovaly z jednoho díla do druhého. Protože nemáme k dispozici celý mate-riál starého písemnictví, nemůžeme s určitostí hovořit o jejich frazeologické povaze, můžeme pouze poukázat na obraty, které s velkou mírou pravděpo-dobnosti patřily k běžným obrazným prostředkům oné doby.

Vyskytují se ale vzácné případy, kdy lze sledovat vývoj určitého výrazu od volného slovního spojení k ustálenému a pak s jistotou můžeme označit tento výraz za frazém. Např. v textu Křížovnického rukopisu starých českých letopisů (*dále jen KR*), který popisuje události v letech 1346–1509, přičemž používá převážně jazyk středních vrstev českého městského obyvatelstva, k těm nejfrekventovanějším patří ustálené výrazy se slovem *Buoh*: *dopustil Pán Buoh*; *Buoh vie*; *s boží pomocí*; *Pane bože, ostřež!* (*KR*: 18). Substantivum *Buoh* v těchto výrazech, stejně jako jinde v textu, se píše s diftongem *uo*. Změna samohlásky v tomto slově po zániku jerů probíhala následujícím způ-sobem: *bóh* – *buoh* – *bůh*. K nahrazování dlouhého *o* diftongem *uo* dochází v druhé polovině 14. století. V rukopisu, jehož hlavní část pochází z 15. stol., bylo ve slově *buoh* dlouhé *o* všude nahrazeno dvojhláskou *uo*, tudíž se tento rukopis stal důkazem časového průběhu dané změny.

Záměna neprobíhá pouze v jednom případě, a to ve výrazu *bóhdá*. Toto úsloví se v rukopisu vyskytuje čtyřikrát, vždy přesně v této podobě. Dané slovní spojení se píše dohromady a s malým počátečním písmenem. Tato skutečnost svědčí podle našeho mínění o tom, že se už v 15. stol. séman-tická celistvost daného výrazu pociťovala tak jasně, že to vedlo k potvrzení ustálenosti obsahu ustáleností formy. Zachování dlouhého *o* ve výrazu *bóhdá*

svědčí o tom, že k frazeologizaci tohoto rčení došlo ještě před změnou, tj. před druhou polovinou 14. stol. Také mnohé jiné obraty se slovem *bůh* podlehly adverbializaci, např. *bůhví*, *bůhsud*, *zbůhdarma*, ale zde tento proces proběhl zřejmě později, už po změně diftongu *uo* v *ů*. V textu rukopisu nenajdeme žádný příklad, kde by se tyto výrazy psaly dohromady.

Letopisy, které se psaly po dlouhá léta, někdy i staletí, nám poskytují ty nejlepší možnosti ke sledování procesů vývoje jazyka. Například dosti časté užívání obratu *boží dopuštění* v Křížovnickém rukopisu starých českých letopisů umožňuje pozorování postupných etap ustálení daného frazému v českém jazyce. Slovní spojení z *dopuštění Božieho* (derivát slovesného *dopustil Pán Buh*) je v textu doloženo sedmkrát, především v popisu povodní, požárů a jiných neštěstí, srov.: *ve čtvrték z dopuštění Božieho oheň vyskočil náhle; z dopuštění Božieho stalo se jest povětrje* (KR) aj. Stálá aplikace na popis živelných pohrom a jiných neštěstí způsobila, že se slovní spojení *božie dopuštění* vyčlenilo z ustáleného rčení z *božieho dopuštění* a osamostatnilo se, srov.:

Téhož léta dobyto jest město Konstantinopolim řečské od pohanuov Turkuov [...] A lidi zbili a zajali do svých zemí. Ó veliké Božie dopuštění na svůj lid křesťanský (KR).

Význam rčení *božie dopuštění* v období mezi volným slovním spojením a frazémem můžeme určit asi jako ‚trest boží‘, později se tento význam rozšířil a začal označovat neštěstí, pohromu obecně. Křížovnický rukopis zřejmě zachycuje nejstarší doklad tohoto frazému ve staré české literatuře, rčení není doloženo ani v Gebauerově Staročeském slovníku. V současné spisovné češtině má tento frazém velmi široký význam ‚živelná pohroma, bouře; vůbec pohroma, neštěstí; shon, zmatek, poplach; rámus, hubování, hlomoz ap.‘ (PS 1: 498; SSJČ 1: 372). Ve stejném významu se používá i samotné substantivum *dopuštění*, srov. synonyma tohoto slova v synonymických slovnících: *pohroma, bouře, neštěstí, zmatek, rámus*.

Staré texty nám také zanechávají svědectví o úctyhodném stáří některých strukturně sémantických modelů. Např. v textu Dalimilovy kroniky vidíme frazém s komponentem *dlubna*, který už není současníkům znám: *bude sekýra na sě dlubny činiti*. Někteří vědci tvrdí, že slovo *dlubna* označovalo topůrko, jiní, a těch je většina, jsou přesvědčeni, že to bylo dřevěné kladivo, kterým tloukli do kovové části sekery při štípání silných polen, břeven. V textu Kroniky je popisováno pokání knížete, který pozval císaře, aby soudil vnitřní spor Čechů o moc, a pak viděl, kolik Čechů cizinec zahubil:

Kněz, když ciesařov úmysl zvědě, / s pláčem takto povědě: / „Tehdy sekýra na sě dlubny činí, / který sě před svým vrahem soudí“ (DK).

A v závěrečném slově čtenářům autor odkazuje Čechům:

Razi vám, smysl svůj při sobě jmějte, / Hostí v zemi nepúštějte. / nechcete-li v tom múdři býti, / Bude sekyra na sě dlubny činiti (DK).

Nyní slovo *dlubna* neexistuje, ale strukturně sémantický model daného typu je stále aktivní, srov.: *plést sám na sebe bič, přinesl sám na sebe palici* aj., srov. také rus. *вырыть самому себе яму* s významem ‚sám připravil na sebe trest, škodí sám sobě‘. V přebásnění Kroniky jazykem současné češtiny používá H. Vrbová ekvivalentní frazém *svou oprátku si točí* (Vrbová 2005). Model rčení zaznamenaných ve 14.–16. stol. je tedy nadále živý, a to svědčí o vysoké produktivitě daného strukturně sémantického modelu ve všech etapách vývoje českého jazyka. Náplň modelu se obměňuje, jak si to vyžadují zákonitosti tvoření expresivních výrazů.

Celkově ale je třeba zdůraznit, že rychlost obměny frazeologické zásoby češtiny a ruštiny je poměrně vysoká. Svědčí o tom například naše zjištění, že do současnosti se v nezměněné nebo téměř nezměněné podobě uchovala pouze jedna třetina staroruských a staročeských frazeologických jednotek obsažených v analyzovaných pramenech (Stěpanova 2004).

Část frazeologické zásoby jazyka se tedy pořád obměňuje, ale nehledě na to poměrně velká její část zůstala nezměněná a přetrvává v současné češtině i současné ruštině. Jelikož ostatní slovní zásoba si za ta dlouhá staletí prožila četné lexikálně-gramatické a jiné změny, působí některé prvky starých rčení archaicky, neboť uchovávají relikty starých období vývoje jazyků, které lze objasnit jen s pomocí odborných slovníků a příruček (viz Bierich, Mokienko, Stěpanova 2005; Šanskij, Zimin, Filippov 1987; Stěpanova 1998). Studium těchto zastaralých prvků může významně přispět k vývoji historických bádání v oblasti frazeologie a také etymologie, gramatiky, vývoje jazyka apod.

V komponentním složení ruských a českých frazémů najdeme četné gramatické a lexikální zastaralé prvky. Z foneticko-morfologických prvků vyjmenujme aspoň následující: *опочить в бозе* (souč. v bore), *в руце божией* (souč. в руке), *притча во языцех* (souč. в языках) – podstatné jméno má zde tvar starého lokálu s významem místa; *ruka Páně, léta Páně* (souč. Pána) – *Páně* je ustrnulý jmenný tvar zaniklého přivlastňovacího přídavného jména k substantivu *Pán*; *денно и ноцно* (archaická zvuková podoba je ze staroslověnského jazyka); *не суть важно* – nyní archaické slovo *суть* je tvarem 3. osoby plurálu slovesa *быть*, který sloužil jako spona; *ни зги не видно* (slovo *зга* vzniklo ze staroruského *сѣтъга* ve významu ‚cesta‘ – po zániku redukovaných samohlásek *ѣ* a *ѥ* ze slova vypadla souhláska *m* a *c* v pozici před konsonantem *z* získalo znělost).

Příkladem archaické syntaktické konstrukce může být rčení *nerozumět (nevěřit apod.) ani za mák komu, čemu*, které je zbytkem v minulosti produktivního frazeologického modelu s předložkou *za*: *nedostat ani za + substantivum*: *nedostat ani za vlas, ani za nehet (nehýtek), ani za mák (máček, makové zrnko), ani za prach*. Největší skupinu tvořily frazémy, jejichž substantivní

komponenty označovaly něco drobného, obyčejného, nemajícího žádnou cenu, např. *prach, vlas, mák* apod. Předložka *za* tu měla význam míry a byla zastoupena také ve rčeních jiných strukturně sémantických modelů, např. *být věrný za nehet komu* ‚být nevěrný komu‘. Daný model dokládá i rčení z 16. stol. *ani za vlas stýblo nedostaneš* zachycené V. Flajšhansem.

Předložkový strukturně sémantický model s významem přibližné míry byl znám i ve staré ruštině. V současné ruštině se zachovalo pouze několik frazémů, v nichž vystupuje předložka *c*, která tu má význam přibližného vyjádření míry. Je to především výraz *мальчик с пальчик*, který pochází z ruských pohádek – ‚o chlapci malého vzrůstu‘ (v pohádce kouzelný chlapec, který se narodil chudým rodičům, mohl vlézt do ucha volům a zorat pole, zatímco unavený otec odpočíval). Jiný hrdina ruských (i jiných východoslovanských) pohádek *мужичок с ноготок* byl zlým hrdinou, zákeřným, který napáchal mnoho zla, než ho zdolal hlavní hrdina pohádky. V pohádkách se popisuje slovy: *сам с ноготок, борода с локоток*; *сам с ноготь, борода с локоть*; *сам с ноготок, борода с локоток, а усы семь четвертей* aj.

Jako další příklad mohou sloužit frazémy s archaickým tvarem adjektiva užitým ve funkci přívlastku: *от мала до велика*; *середь бела дня*. Ve funkci atributu mohla stát jak dlouhá, tak i krátká adjektiva, avšak na přelomu 15. a 16. století byl z této funkce krátký tvar vytěsňen.

Ovšem mnohem větší podíl zastaralých prvků připadá na lexikální archaismy, proto se dále soustředíme právě na jejich analýzu. Poznamenejme také, že mezi lexikálními archaismy je velká skupina historismů, tj. slov, jež zanikla se zánikem reálií, které označovala. K nim patří např. *být na jedno brdo* (*brdo* – starý název pro tkalcovský hřeben, součást stavu, který vytváří vzor koberce), *zít na paškál* (*paškál* – z lat. *paschalis*, derivát slova *pascha* – Velikonoce, velká zdobená velikonoční svíce v chrámu, u níž lidé přísahali na pravdivost svého tvrzení), *mít za lubem* (*lub* – dřevěné okraje mlýnských kamenů, za nimiž ulpívalo malé množství mouky) aj. V této práci je ale nebudeme analyzovat zvlášť, neboť se ukázalo, že se v evolučním procesu frazémů chovají stejně jako jiné zastaralé prvky.

Skupina českých a ruských frazémů s lexikálními archaismy je poměrně velká. Zahrnuje zastaralá substantiva. Nejpočetnější skupinu v této části tvoří frazémy s názvy starých měr a peněz:

- a) délkové míry: *píd' po pidi* – ‚postupně‘ (*píd'* – vzdálenost mezi koncem palce a koncem ukazováčku, malíku n. prostředníku), *ни пяди не отдашь* ‚nedat ani trochu, vůbec nic‘; *каждым coulem* ‚úplně, po všech stránkách, skrz naskrz [být jaký]‘ (*coul* – stará délková míra, přibližně 2,5 cm), *měřit dvojím loktem komu, co* ‚posuzovat nestejně, nespravedlivě‘ (*loket* – 0,593 nebo 0,778 m), *to je na dlouhé lokte* ‚to je zdlouhavé‘; *na hony vzdálený* ‚velmi vzdálený‘ (*hon* – 125 m) aj.; *от горшка два вершка* ‚o malém a slabém, hubeném člověku‘ (slovo *вершок* označovalo původně vrch,

horní část prstu, 4,4 cm); *коломенская верста* (*верста* – o něco více než kilometr), *о velmi vysokém člověku*; *косая сажень в плечах*, *о mohutném, ramenatém člověku* (*косая сажень* se rovnala 2,13 m); *мерить на свой аришин*, *posuzovat něco jen ze svého hlediska, zaujatě*, *аршин с шапкой*, *о nevysokém člověku*; *вырасти на аришин* (na dva, na tři аришина), *značně vyrůst v očích lidí*; *как (будто, словно, точно) аришин проглотил*, *sedět, chodit nepřirozeně vzpřímeně, nehybně*; *мерить (мерять) на свой (на один) аришин* – *měřit dvojím loktem komu, co*; *видеть на три аришина в землю (под землёй, под землю)*, *být velmi prozíravý, všímavý* (slovo *аршин* – bylo převzato z východních jazyků (srov. perské *ars* – loket, sloužilo zpočátku pro měření orientálních látek, později vytěsnilo z užívání ruské slovo *локоть* a nadále sloužilo jako jediná míra při měření látek, která se rovnala 0,71 m) aj.;

b) duté míry: *мít hlavу jako вётел*, *мít velkou hlavу, být rozčuchaný; být ustaraný, utrápený* (*вётел* – staročeská míra, 23–25 litrů), *tisíc láтер, látро hромů* – *zaklení (látро – pův. ,sáh narovnaného dříví v lese)*; *под спуд положить*, *odložit na dlouhou dobu (řešení nějaké záležitosti apod.)* (*спуд* – dutá míra, vědro), *мал золотник [да дороз]*, *о někom, něčem velmi malém, ale dobrém* (*золотник* – nejmenší míra používaná obvykle pro měření váhy zlata apod., asi 4,26 g); *ни [одного] грана чего*, *vůbec nic, ani trochu* (*гран* – z lat. *granum*, *zrno* – 0,0622 gramu); *пуд соли съестъ с кем*, *velmi dobře poznat někoho* (*пуд* – 16 kg) aj.;

c) názvy peněz: *за krále Holce, když byla за грош овце* – *„dávno“*, *nestojí to ani за грош* – *„o něčem bezcenném“* (groš začali razit r. 1300, jeho hodnota k 15. stol. velmi klesla), *nestojí to за [zláманou] грешли*, *о něčem velmi špatném* (*грешле* – od něm. *Gröschel*, *malý groš*), *немít ani vindру*, *немít nic, být chudý* (*vindра* – zkomolené *Wiener Pfennig*), *шестák – koupit за пар šestáků*, *купит velmi lacino* (*шестák* – mince, která stála šest krejcarů), *новák – nestojí за новák*, *о něčem velmi špatném* (*новák* – nový krejcar, který se začal razit v r. 1858) a další (viz Stěpanova 1994); ruské frazémy s významem *„nemá vůbec nic“*: *ни гроша за душой нет у кого* (groš v Rusku nebyl ražen, ale byl Rusům znám – jak díky obchodu se západními zeměmi, tak i proto, že se hodnota dvou stříbrných kopějek v 16.–17. stol. rovnala hodnotě groše, a tak se jeho název používal jako kratší ekvivalent této hodnoty; v 19. stol. tak začali říkat půlkopějce), *нет ни полушки у кого (полушка – 1/4 kopejky)*, *ни алтына [нет] у кого, ни на алтын*, *ani trochu* (*алтын* – stará ruská mince, 3 kopějky).

Další velkou skupinu frazémů tvoří rčení, která odrážejí staré způsoby lovu a rybolovu. Lov hrál v životě starých Slovanů velkou roli, pro mnohé byl lov hlavním způsobem živobytí. Svědčí o tom např. uložení z r. 1499: „Sedláci

žádné myslivosti nésti a užívatí nemají na gruntiech svých ani cizích s ručníci, kušemi, tenaty, jámami ani jinými obyčeji, leč kteří na to od pradávna od kráľuov [...] výsady mají [...] Než sietkami, sklony i lepem mají myslivost s volí pánuov vésti, čiež jsú grunty“ (Němec, Horálek 1986: 257). Většina českých frazémů této skupiny je spojena s praktikami lovců ptáků, např.: *čes. léčky klást* (léčka – past), *chytit koho do tenat* (tenata – síť), *do osidel* (osídla – oka), *na vějičku* (vějička – větvička potřená lepkavou hmotou), *na lep*, *skočit na špek*; v ruštině z pomůcek ptáčníků nalezneme *попастъ в тенѣта*, *попастъ в силки*; užívají se také názvy pomůcek při lovu zvířete: *попастъ в западню* (западня – jáma n. léčka), *лезть на рожон* (рожон – ostrý kůl, s nímž chodili na lov medvědů) aj.

S rybolovem je spojen frazém *svému nevodu kaditi* – ,starat se jen o svou výhodu‘ a *běžet jako s keserem* – ,běžet velmi rychle, bezhlavě‘ (keser – ,příruční síť na držadle, kterou se rychle přenášejí ryby ze sádky do kádě‘). Tato rčení odrážejí společné realie a existují v různých evropských jazycích, některé z nich najdeme už v Bibli, např. *léčky klást, svému nevodu kaditi* aj.

Mnoho frazémů bylo spojeno s vojenskou činností. Např. FJ *kout pikle* ,tajně připravovat spiknutí, zradu‘ byla zaznamenána v latinsko-českém slovníku konce 15. až začátku 16. století v podobě *slévati pikel*, srov.: [...] děla bojovná strojiti, zradu kovati, pikel slévati (Němec 1968: 156).

Staročeské slovo *pikel* bylo převzato ze středohornoněmeckého jazyka, kde slovo *bickel* označovalo píku. „[...] pikel byla bezpochyby menší bodná zbraň, kterou bylo možné snadno ukrýt, snad dýka, zákeřná zbraň spiklenců. Úsloví *slévati pikel*, *kouti pikle* původně znamenala ,vyrábět bodné zbraně k dovršení spiknutí zákeřnou vraždou‘, později provádět spiknutí (úklady) jakýmkoli způsobem“ (Němec 1968: 156). Vojenského původu jsou také rčení *být s kým na kordy* – ,být nepřítelem koho‘, *bojovat s otevřeným hledím*, *bojovat poctivě*, *jednat čestně*, *lámat kopí za koho*, *co*, *bojovat za koho*, *co*; *podporovat koho*, *co*, *vysloužit si ostruhy*, *dosáhnout úspěchu*, *uznání* (*ostruhy* vojín dostával při zasvěcení do řad rytířů) aj. FJ *vypracovat se od píky*, začít od úplného začátku, *dosáhnout všeho vlastními silami* odráží hierarchii vojenských hodností – píka byla zbraní prostých vojáků (Stěpanova 1999).

Pro oba jazyky bylo příznačné pojmenování vojáků podle oblečení: v ruštině je to zastar. *красная шапка* ,voják‘ – v 17. stol. vojáci nosili červenou čepici, čes. zastar. *dostat bílý kabát* ,být odveden‘ – rakouští vojáci měli bílé uniformy. Způsob metonymického pojmenování vojáků podle barvy oblečení, čepice přetrvává dosud, srov. domácí a převzaté výrazy: čes. *červené barety*, do r. 1989 – příslušníci zvláštních policejních oddílů za komunistické vlády, *modré barety* (přilby), příslušníci mnohonárodních vojenských sil, *mírové sbory*, *bílé přilby*, příslušníci zvláštního oddílu policie, rus. *голубые, зелёные, чёрные береты* aj.

Zastaralá substantiva tvoří největší část archaických frazeologických komponentů. Z ostatních uvedeme jen výběrově:

– **adjektiva:** *dělat jako mourovatý*, mnoho a těžce pracovat (obvykle za malý plat) a *platit jako mourovatý*, platit, splácet velké peněžní částky (mourovatý je derivát praslovanského kořene *murú – ,tmavý‘ (Machek 1968: 377), také existují varianty *pracovat jako morák*, *moratý*, *morovatý*, od téhož kořene je také *mouřenín*, ,černoch‘); *být jako uhranutý* (uřknutý) ,tvářit se ohromeně, fascinovaně, být krajně překvapen‘ (uhranutý a uřknutý znamenaly původně ,začarovaný zlým okem, zbaivený vlastní vůle‘; SČFI 1983: 369). Zde pozorujeme větší množství zastaralých adjektiv a participií v ruštině, srov. jen některé příklady: *кромеиная тьма* ,úplná‘ (dř. vnější, od kraj), *избрать благую часть* ,lepší‘ (dř. dobrý, milosrdný), *нерадивый человек* ,nesnaživý, lehkomyslný‘ (dř. nepozorný), *дура неповитая* ,úplná‘ (dř. nezavinutá do plen), *злачное место* ,příjemné‘ (dř. bohaté obilím), *не ходить на совет нечестивых* ,nepoctivých‘ (dř. nekřesťanů), *ратное дело* ,vojenské‘ (dř. válečné), *юдольная обитель* ,smutná‘ (dř. údolní), *ничего зазорного* ,špatného‘ (dř. zazorь – ostuda), *попранные права* ,porušené‘ (dř. podupané), *тлетворное влияние* ,ničivé‘ (dř. tlející) a další (Popov 1967: 103–110). Shodné prvky vidíme např. v českých a ruských frazémeh, které mají svůj původ v Bibli, srov. *zaslíbená země* – *земля обетованная*, *chléb náš vezdejší* – *хлеб наш насущный*, *úhelný kámen* – *краеугольный камень*; srov. také *глас вопиющего в пустыне* – ,marná prosba‘; *воспрянуть духом* ,dodat si odvahy‘ aj.;

– **pronomina:** *во время оно* ,dávno‘; *ни то, ни сё* ,ryba, ani rak‘; *не от мира сего* ,o divném člověku‘; *ни с того, ни с сего* ,zničehonic‘; *быть по сему* ,budiž tak‘; *от сих до сих* ,odtud potud‘; *овому талант, овому два* ,každému něco‘ aj. Tato zájmena odrážejí přechod od slovanského tříčlenného systému k obecnějšímu ruskému dvoučlennému systému, vytvořenému od jednoho kořene -т- s diferencující částicí э- (*тот* – *этом*). Je to také archaické tázací zájmeno *кѣ* (кой), které bylo vytvořeno od tázacího zájmena *къ* a zájmena *ѣ*. Ve staroslověnštině bylo *кѣ* (кѣи), ve staré ruštině *кой*, ve staré češtině *ký* (Machek 1971: 313). Srov. čes. *ký div, kýchlo čerta (dasa, výra, šlaka)!*, rus. *на кой чѣрт* (прах, ляд, клеп, хрен, шум), *в кои веки, в кои-то годы, кой чѣрт*. V češtině místo zastaralého zájmena *ký* se užívá zájmeno *onen*: *za onoho času* ,kdysi dávno‘, *onen svět* ,záhrobí, posmrtný život‘, *v té či oné míře* ,v nějaké míře‘, *ten onen* ,leckdo‘ aj.;

– **numeralia:** *тьма тем* – ,velké množství koho, čeho‘ (slovo *тьма*, které ve staré ruštině označovalo počet 10 000, výraz *тьма тем* znamenal 100 000; později začal označovat neurčité velké množství; výraz *тьма тем* změnil svůj tvar pod vlivem rčení *тьма тьмуица* a vznikla homonyma: 1) *тьма тьмуица* ,velké množství koho, čeho‘ a 2) *тьма тьмуица* ,hluboká tma‘); *сорок сороков* (slovo *сорок* je od r. 1282 jedi-

ným možným označením čísla 40 a nemá obdoby v jiných slovanských ani indoevropských jazycích; dá se předpokládat, že jeho vznik je spojen se specifikou systému počítání předslovanského obyvatelstva východoevropského Severu (mluvícího finsky), které se od 7.–8. stol. začalo asimilovat se Slovany) (Chaburgajev 1990: 269). Původně toto slovo zřejmě označovalo pytel, který mohl pojmut čtyřicet sobolích, veverčích aj. kožek – počet nutný pro zhotovení jednoho kožichu. Později výraz *сорок сороков* (tj. čtyřicet pytlů kožešin) získal význam velmi velkého množství pod vlivem ustáleného spojení *сорок сороков церквей* ‚o velkém množství chrámů ve staré Moskvě‘ (Popov 1967: 86). Celá řada ruských rčení zahrnuje číslovky, které odrážejí starý systém počítání v Rusku: *за тридевять земель* (tj. 27), *в тридесятом царстве* (tj. 30.), *за тридевятью замками* (tj. 27), *двунадесятый праздник* (tj. 12. – pravoslavní slaví 12 hlavních nepohyblivých svátků), *дванадцать язык[ов]* (tj. 12 národů – říkalo se o Napoleonově vojsku, v němž byli vojáci mnoha národností);

– **adverbia**: *бѣзет остошест, збрусу новъ, нѣ наплат, нечат напоспас, з не надála, vystřelit nazdarbůh, termo mocí aj.* Mnohé komponenty těchto adverbii byly dříve slovními spojeními (srov. *o sto šest, z brusu nový, na plat*). Například v ruském frazému *испокон веку* slovo *испокон* bylo složeno z *ис+по+кон* ‚odpradávná‘, v rčení *повернуть вспять* příslovce *вспять* je z: *в+с+нять* ‚zpět‘. V ruštině najdeme zastaralých adverbii více, srov. také: *ни шатко, ни валко [ни на сторону]; сгореть дотла; плакать навзрыд; чтоб неповадно было; хранить пуще глаза; бояться пуще огня; паче чаяния; тем паче; остаться втуне; вкупе и влюбѣ aj.;*

– **verba**: tato skupina je poměrně malá, srov.: *hodina vypršela, lhůta vypršela* ‚čas utekl‘, *hodinka se dosýpá* ‚čas končí‘ (výrazy spojené s užíváním přesýpacích hodin, v nichž písek z horní do dolní části „prší“ (Němec 1980: 6)), *nouze naučila Dalibora housti* ‚nouze donutí každého naučit se dělat všechno potřebné‘ (je zajímavé, že v Blahoslavově slovníku je u tohoto rčení poznámka: *housti nunc pro obscoeno habetur, ac omnino rejectum est ab omni veri!* (Červenka, Blahoslav 1970: 23)) a *дармо в млынѣ хусти* ‚je marné mluvit s někým‘; *мыкать век* ‚žít těžce, v mukách‘ (původně sloveso *мыкать* znamenalo ‚cuchat, drát koudel‘ a vztahovalo se k práci rolníků při výrobě lněné tkaniny); *преклонить (приклонить) голову где, куда* ‚najít si někde útočiště‘, *бряцать оружием* ‚řínčet zbraněmi‘, *ищите и обряцете* ‚hleďte a naleznete‘, *вкушать от древа познания добра и зла* ‚získávat znalosti; dozvídat se něco utajovaného‘, *пожинать плоды* ‚sklízet ovoce‘, *почивать на лаврах* ‚spát na vavřínech‘, *отрясти прах от ног своих* ‚navždy se rozloučit s někým, přerušit všechny styky s kým, čím‘, *повергать в прах кого, что* ‚vítězit nad někým, ničit někoho‘ a další, které často odrážejí prvky církevněslovanského jazyka.

Jak lze vidět, ruské a české frazémy uchovávají velké množství lexikálních archaismů, které běžně používáme v rámci frazému, i když je pociťujeme jako zastaralé. Rozpoznání archaického lexikálního nebo jiného prvku obvykle nečiní potíže. Mnohem složitější je ale otázka sémantických archaismů, u nichž odhalení jejich zastaralosti není tak snadné. Při totožnosti vnější formy a paradigmaticky mohly takové komponenty frazémů mít dříve úplně jiné denotativní vztahy, než je tomu v současném jazyce: „Семантика слов разных периодов языка не допускает механических соотнесений. Древние значения существенно отличаются от современных“ (Kovtun 1971: 87). Tyto komponenty zachovávají v rámci frazémů starý význam, zatímco jazyk pokročil dál a v současné mluvě je sémantika těchto slov jiná. Srov. u A. A. Potěbni: „Прежде созданное в языке двояко служит основанием новому: частью оно перестраивается заново при других условиях и по другому началу, частью же изменяет свой вид и значение в целом единственно от присутствия нового“ (Potěbňa 1985: 125).

Vezměme si například rčení *bez práce nejsou koláče*. Starý výraz *jít s koláčem* s významem ‚končit službu, jít ze služby‘ (Machek 1968: 267) se dnes chápe doslova jako „jít s pečivem“ a nemůže sloužit jako motivace pro význam rčení. Přitom ve 14. stol. měl koláč úplně jiný tvar a určení, než má dnes. Podle V. Machka to původně bylo „pečivo velikých rozměrů, podoby kola, ve středu prázdné (tedy jako ohromný preclík); pečivo obřadové (obětní pokrm bohům) [...]“; peklo se, když např. člen rodiny navždy odcházel z domova [...], také když sluha odcházel ze služby, dostával takový veliký koláč [...], jež si odnášel na zádech na holi, kterou držel přes rameno (jako pocestní nosí na holi uzlík)“ (Machek 1968: 267). Slovo *koláč* nabylo ve staré češtině významu ‚odměna za službu, za práci, plat, odměna vůbec‘ (Machek 1968: 267).

Koláč se dával také poslovi, který přinesl dobrou zprávu, srov.: získal dobrý koláč, povědzev, že králová syna porodila (14. stol. – Flajšhans 1911: 540). Koláč přinášeli také vlivným osobnostem, srov.: běželi sú k kniežeti s koláčem (1518); již my jako s koláčem [k] kumštuom našim libeznym se obrátíme (14. stol. – Flajšhans 1911: 541).

Později slovo *koláč* dostává význam ‚úplatek‘, srov.: učinil úplatek s Jaroškem tak, že jemu dal koláče sedm kop grošů za jeho právo (1437 – Flajšhans 1911: 541). Benátčané dali tomu poslovi dvanáct tisíc dukátův koláče (1522 – Flajšhans 1911: 541).

Znalost starého významu a extralingvistických konotací umožňuje také přesnější pochopení obraznosti frekventovaného přísloví *bez práce není koláče* nebo *bez práce nejsou koláče*. Dnešní mluvčí může chápat tento výraz doslova asi tak: „nebudeš-li pracovat, nedostaneš jídlo“. Původně ale toto přísloví zřejmě mělo obdobný, ale přece jen poněkud odlišný význam a chápalo se jako: „Bez práce nedostaneš odměnu“ (nejen jídlo a asi především něco jiného než jídlo). Podobné jednotky můžeme označit za frazémy, ve kterých došlo k implicitním změnám.

Přehodnocení vnitřní formy frazémů spočívá zpravidla ve smyslovém přiblížení nejasného výrazu k významově jasnému slovu či frazému, které mají (často mylně) vysvětlit jeho původ. Například adjektivum *mazaný* ve významu ‚vychytralý, prohnáný‘ bylo derivátem slovesa *mazati* ve významu ‚bít‘. Dnes tento význam zanikl, a slovo *mazaný* ztratilo motivaci. Ovšem vnitřní forma adjektiva *mazaný* poukazovala na jeho spojení se slovesem *mazat* ve významu ‚potírat něco tenkou vrstvou něčeho‘. Tak vzniklo rčení *všemi mastmi mazaný*, které se dnes chápe ve smyslu ‚opatřený proti všem nemocem, připravený na každou obtíž‘ a chybně spojuje tento frazém se starou praxí léčit všechny nedostatky (tedy i hloupost) mastí (SČFI 1994/1: 416–417).

Podobné jevy lze pozorovat také v ruské frazeologii. Např. v současné ruštině se slovo *быльё* ve výrazu *быльём поросло что* ‚o něčem dávno zapomenutém, po čem nezůstalo ani památky‘ chápe jako tvar slovesa *быть* v minulém čase – *было*. Tuto interpretaci podporují i přísloví: *Мало ли что было, да бытьём поросло; Было да прошло, да бытьём поросло* založená na shodě mezi tvarem slovesa *быть* a zaniklým substantivem *быльё*, které bylo vytvořeno od slovesa *быти* v jeho starém významu ‚růst, vyrůstat‘. *Быльё* bylo tudíž hromadné podstatné jméno s významem ‚to, co roste, tráva‘ (srov. čes. *bylí*, rus. *былинка*). To znamená, že rčení bylo založeno na konkrétní představě – co už porostlo trávou jako stezka, po níž se dlouho nechodí (Bierich, Mokienko, Stěpanova 2005: 75–76). Slovo *быльё* je nyní archaismus, který se používá pouze v tomto rčení, jež je v současné ruštině dost rozšířené.

Podobné přiřazení k aktuálnímu slovu není vzácné – z psycholingvistického hlediska je lidová etymologie normálním jevem, protože přehodnocení, aktualizace vnitřní formy přispívá k prodloužení životnosti daného frazému. Např. chybné chápání slova vidíme také ve FJ *животный страх*, kde adjektivum *животный* se vykládá ve významu ‚velký, fyziologický, stejný jako u zvířete‘, neboť se odvozuje od slova *животное* – ‚zvíře‘. Ve skutečnosti je zde ale komponent *животный* odvozeninou od substantiva *живот* ve významu ‚život‘, tj. původně *животный страх* mělo význam ‚strach o svůj život‘ (Černych 1999: 165).

Také adjektivum *вражий* ve výrazu *вражья сила* bylo původně vytvořeno od substantiva *враг* ve starém významu ‚děbel‘, *вражья сила* tedy označovala sílu ďábla. Pod vlivem současného významu slova *враг* ‚nepřítel, protivník‘ také frazém změnil svou sémantiku na ‚nepřátelské síly, nepřítel‘.

Ruské frazémy z důvodu specifiky svého historického vývoje, především z důvodu velké role církevněslovanského jazyka, obsahují velký počet sémantických archaismů, například: *живот положить, держи карман шире, мальчики в глазах, всем миром, на миру и смерть красна, с миру по нитке, одним миром мазаны, отдать на поток и разграбление, провал бы взял кого, хоть пруд пруди, ревность не по разуму, без роду-племени, ставить рогатки, белый свет, иметь сердце на кого, сорвать сердце, с сердцем сделать что, в сердцах, ради красного словца, всякой твари по паре, красный угол, курить фимиам, по сходной цене, битый час* aj. Pouze

v menší části frazémů došlo k nahrazení zastaralého komponentu novým slovem (*на оном свете – на том свете; сбросить со счетов – сбросить со счета; сбоку припёка – сбоку припёку; на тебе, небоже, что нам негоже – на тебе, небоже, что нам негоже* aj.), ostatní jednotky buď z jazyka vymizely, anebo jsou pořád aktuální nehledě na archaičnost svých komponentů. Lze říci, že podobné frazémy se díky tomu naopak vyznačují zvýšenou expresivitou vyvolanou nepravidelností formy.

Je třeba poznamenat, že zde bylo uvedeno jen několik nejvýraznějších příkladů přehodnocení vnitřní formy frazémů z hlediska synchronie. Ale musíme mít na paměti, že zpravidla jakákoliv změna frazému – změna jeho komponentního složení nebo syntaktické konstrukce atd. má za následek změnu (v různé míře) vnímání vnitřní formy daného frazému u nositelů jazyka. „И идея и звуковой материал, заключенные в знаках, имеют меньше значения, чем то, что есть кругом него в других знаках. Доказывается это тем, что значимость термина может видоизменяться без изменения как его смысла, так и его звуков, исключительно вследствие того обстоятельства, что какой-либо смежный термин претерпел изменение“ (Saussure 2004: 119).

Frazémy se zastaralými prvky často zůstávají v jazyce i proto, že se dosud pocituje spojení jejich komponentů s jinými aktuálními prvky lexikálně-gramatického systému. Ukážeme to na příkladě ruského výrazu *темна вода во облацех*, o něčem nejasném, tajemném, který pochází z církevněslovanského textu Knihy žalmů: „И положи тму закров свой, окрест его селение его, темна вода во облацех воздушных“ (Пс. 17, 12). Tato fráze je částí Davidových žalmů, kde se popisuje velkolepý obraz Hospodinova sestoupení s nebes, srov. v ruském překladu: „И Он услышал от святого чертога Своего голос мой, и вопль мой дошёл до слуха Его. Потряслась и всколебалась земля, дрогнули и подвиглись основания гор, ибо разгневался Бог; поднялся дым от гнева Его и из уст Его огонь поядущий; горячие угли сыпались от Него. Наклонил Он небеса и сошёл, – и мрак под ногами Его. И воссел на Херувимов и полетел, и понёсся на крыльях ветра. И мрак сделал покровом Своим, сению вокруг Себя мрак вод, облаков воздушных“ (Пс. 17, 7–12). Frazém *темна вода во облацех* uchovává dva zastaralé prvky (tvar lokálu *облацех* místo současného *облаках*, jmenný tvar adjektiva – *темна*, který se teď používá málo), ale přesto je v současné ruštině frekventovaný. Srovnej:

Лист, исписанный кругами и цифрами, до сих пор хранится у хозяина трактира; штатный смотритель уездных училищ, которому хозяин показывал этот лист, [...] сказал: „Темна вода во облацех“. А.Чехов. Злоумышленник.

– Я читал опыт философии Надеждина. Сухо немножко, – сказал я, стараясь, по возможности, смягчить вертевишийся у меня в голове ответ: темна вода во облацех. И. Никитин. Дневник семинариста.

Autoři Velkého biblického slovníku vyčleňují ve frazému *темна вода во облацех* také sém ‚o něčem neznámém‘, srovnej:

Это, брат, ещё темна вода во облацех, что тебе министры скажут. А. Писемский. *Люди сороковых годов*.

S тревогой, похоже, ждуть исхода moskovской встречи i военные: не придется ли, как в прошлом году, отдавать боевикам всё, что освобождено с немалой кровью? Словом, как говаривали в старину, темна вода в облацех. *Правда*, 25. 5. 1996.

Věříme, že tento frazém přežívá právě díky své motivovanosti aktuálním přeneseným významem adjektiva *темный* – ‚nejasný, neznámý, pochybný‘, srov. *темная лошадка*, *темное дело*, *темная история*, *темное прошлое* aj.

V českém překladu *Книги жalmů* je na tomto místě věta: „Udělal sobě z temností skryši, vůkol sebe stánek svůj z temných vod a hustých oblaků“ (Žalm 18,12). Z tohoto textu nevzešla frazeologická jednotka.

Jak lze vidět, v ruských i v českých frazémech jsou zastoupeny archaické prvky všech úrovní: foneticko-morfologické, syntaktické, lexikální a sémantické. V této části práce jsme se zaměřili především na lexikální archaismy. Počet lexikálních archaismů v různých slovních druzích není stejný. Např. v ruských frazémech je více archaických zájmen (*во время оно, не от мира сего; ни с того, ни с сего*), číslovek (*сорок сороков, тьма тем*) a neplnovýznamových slov (*погибоша аки обры, и иже с ним, елико возможно*) a také zastaralých slovesných tvarů (*говорить невесть что, не суть важно, прильпе язык к гортани*). V češtině se zachovaly archaické fonetické varianty předložky *v*, která se před retnicemi měnila v *u*: *u vidění, u vytržení*. Poměrně velká je i skupina sémantických archaismů, jejichž odhalení je možné pouze na pozadí podrobné analýzy dat starých památek a slovníků. Nelze předpokládat, že dovedeme absolutně adekvátně pochopit obraz světa předků, že se dovedeme vžít do jejich citění. „Každé studium diachronie je silně omezené nedostatečným množstvím pramenů a v podstatě absolutní absencí jazykového povědomí minulých mluvčích“ (Čermák 2001a: 80). Neznáme všechny jejich znalosti o okolním světě, proto můžeme odhadnout kulturní a jazykovou identitu našich předků jen velmi přibližně, a tedy u každého jevu starého jazyka si musíme znovu a znovu ověřovat jazykové a extralingvistické skutečnosti, a to i u rčení zdánlivě jasných.

LITERATURA

БИРИХ, Александр – МОКИЕНКО, Валерий – СТЕПАНОВА, Людмила

2005 *Русская фразеология. Историко-этимологический словарь*

(Москва: Астрель. АСТ. Люкс)

BURGER, Helmut – Linke, Alexander

1998 „Historische Phraseologie“; *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, č. 1, s. 743–756

ČERMÁK, František

2001a *Jazyk a jazykověda. Přehled a slovníky* (Praha: Karolinum)

2001b „Substance of idioms: perennial problems, lack of data or theory?“;

International Journal of Lexicography 14, č. 1, s. 1–20

ЧЕРНЫХ, Павел

1999 *Историко-этимологический словарь современного русского языка*

(Москва: Русский язык)

ČERVENKA, Matěj – BLAHOŠLAV, Jan

1970 *Česká přísloví* (Praha: Odeon)

ECKERT, Rainer

„Die Bedeutung der Sprichwörter für die historische Erforschung und Etymologisierung der Phraseme“; *Proverbium*, 6, s. 9–24

FLAJŠHANS, Václav

1911 *Česká přísloví. Sbíрка přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku. Díl I. Přísloví staročeská. 1. polovice. A–N* (Praha: Šimáček)

ХАБУРГАЕВ, ГЕОРГИЙ

1990 *Очерки исторической морфологии русского языка. Имена* (Москва: Изд-во Московского университета)

JUNGSMANN, Josef

1989–1990 *Slovník česko-německý. Díl I–V* (Praha: Academia)

KOMENSKÝ, Jan Ámos

1954 *Moudrost starých Čechů* (Praha: SNKLHU)

КОВТУН, ЛЮДМИЛА

1971 „О неявных семантических изменениях“; *Вопросы языкознания*, 5, s. 81–90

KR

1959 *Staré letopisy české. Z rukopisu Křižovnického* (Praha: SNKLHU)

Kronika tak řečeného Dalimila

2005, přeložila M. Krčmová, přebásnila H. Vrbová (Praha, Litomyšl: Paseka)

MACHEK, Václav

1968 *Etymologický slovník jazyka českého* (Praha: Academia)

1971 *Etymologický slovník jazyka českého* (Praha: Československá akademie věd)

МОКИЕНКО, Валерий

1973 „Историческая фразеология: этнография или лингвистика?“ *Вопросы языкознания*,
č. 2, s. 21–34.

1980 *Славянская фразеология* (Москва: Высшая школа)

1993 „Принципы этимологического анализа фразеологии“; in *Philologia slavica. K 70-letiu akademika Н.И.Толстого*, s. 349–353 (Москва: Наука)

NĚMEC, Igor

1968 *Vývojové postupy české slovní zásoby* (Praha: Academia)

1980 *Slova a dějiny* (Praha: Academia)

NĚMEC, Igor – HORÁLEK, Jan a kol.

1986. *Dědictví řeči* (Praha: Panorama)

ПОПОВ, Ростислав

1967 *Фразеологические единицы современного русского литературного языка с историзмами и лексическими архаизмами* (Вологда: Сев.-зап. кн. изд.-во)

PS

1935–1957 *Průruční slovník jazyka českého. Díl 1–8* (Praha: Academia)

ПОТЕБНЯ, Александр

1985 *Из записок по русской грамматике* (Москва: Просвещение)

СОЦЦИОР, Фердинанд де

2004 *Курс общей лингвистики* (Москва: Едиториал УРСС)

SČFI

1983 *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání* (Praha: Academia)

1994 *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. Díl 1–2* (Praha: Academia)

SSJČ

1960–1971 *Slovník spisovného jazyka českého. Díl 1–4* (Praha: Academia)

STĚPANOVA, Ludmila

1998 *Historie a etymologie českých rčení. Bibliografie pramenů* (Praha: Karolinum)

1999 „Чешские фразеологизмы, связанные с военной деятельностью (диахронический аспект)“; *Славянская филология* VIII, s. 91–98

2004 *Česká a ruská frazeologie: diachronní aspekty* (Olomouc: Univerzita Palackého)

ШАНСКИЙ, Николай – ЗИМИН, Валентин – ФИЛИППОВ, Андрей

1987 *Опыт этимологического словаря русских фразеологизмов* (Москва: Русский язык)

ТОЛСТОЙ, Никита

1995 *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике* (Москва: Индрик)

ВИНОГРАДОВ, Виктор

1977 *Избранные труды. Лексикология и лексикография* (Москва: Наука)

Varia

NOVĚ VZNIKLÁ TRADICE OLOMOUCKÉ JAZYKOVĚDNÉ BOHEMISTIKY

JINDŘIŠKA SVOBODOVÁ

Posledních deset let se na olomoucké bohemistice nese v duchu úzké spolupráce s čelním představitelem naší lingvistické bohemistiky, slavistiky, obecné lingvistiky, sociolingvistiky a vědecké informatiky, profesorem Oldřichem Uličným. A právě jeho významnému životnímu jubileu byl věnován první ročník sympozia Komárkova jazykovědná Olomouc. Jeho organizátoři, O. Bláha a J. Svobodová, se nechali inspirovat jubilejní konferencí věnovanou odkazu profesora Miroslava Komárka a tímto prvním ročníkem položili tradici komorně pojatých setkání jazykovědců – představitelů teoretické i aplikované bohemistiky a slavistiky.

Najít téma tohoto prvního setkání nebylo v širokém a tematicky i oborově různorodém odborném zaměření oslavence jednoduché, nakonec se ale organizátoři po dohodě s prof. Uličným rozhodli sympozium věnovat problematice aktuální jazykové situace na Moravě a ve Slezsku. S vybraným tématem korespondovalo i spektrum pozvaných hostů, jejichž přednášky byly rozděleny do dílčích bloků věnovaných jazykové variantnosti na pozadí kulturně-historického vývoje, s tím souvisejícím specifickým zvukového plánu či otázkám aktuálního stavu dialektologického či mediálního výzkumu.

Sympozium proběhlo 20. října 2016 a po oficiálním zahájení, jehož se zúčastnili jak představitelé vedení Filozofické fakulty UP, jmenovitě doc. Mgr. Jiří Špička, Ph.D., proděkan pro vědu a výzkum, tak vedoucí pořadajícího pracoviště, doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D., se rozběhl celodenní maraton přednášek a následných diskusí.

Dopolední blok byl věnován šířeji pojaté problematice jazykové variantnosti a otázkám dialektologického rozrůznění na území Moravy a Slezska obecněji a vystupující se ve svých příspěvcích dotkli jak otázek historického vývoje (dr. Ondřej Bláha v přednášce Vývoj jazykové situace na Moravě ve světle demografických dat), tak aktuální jazykové situace na tomto území (prof. Jana Svobodová v přednášce Variantnost v češtině a její vnímání; prof. Oldřich Uličný v přednášce Míšení a mizení nářečí – faktory a akcelery (se zřetelem k moravské a slezské situaci) a doc. Irena Bogoczová v přednášce Čeština na českém Těšínsku: hledání prostředku běžné mluvenosti). Na problematiku aktuálního dialektologického výzkumu v odpoledním bloku bezprostředně navázala dr. Stanislava Kloferová svým příspěvkem Slovník nářečí českého jazyka: má nám ještě dnes co říci? a specifika jazykového územního rozrůznění pak rezonovala ještě v příspěvcích „fonetických“ (prof. Zdena Palková v přednášce Variabilita krátkých vokálů z hlediska kvality, dr. Jitka Veroňková v přednášce Užití rázu u studentů z Moravy a Slez-

ska v projevech různých typů a dr. Pavlína Kuldanová v přednášce Zvuková stránka současné češtiny na Ostravsku). Obraz současné jazykové situace dokreslily příspěvky z oblasti výzkumů převážně mediálních (Mgr. Gabriela Lefenda v příspěvku Normové autority a jejich přístup k variantnosti v češtině (sonda z prostředí Moravskoslezského kraje) a dr. Soňa Schneiderová v příspěvku Funkční a stylová diferenciacie mediálních textů v moravském a slezském regionu).

O hloubce odborného záběru v oblasti přednášené problematiky svědčí fundovaně a recipientsky přitažlivě připravená vystoupení přednášejících, o potřebnosti a atraktivnosti podobných akcí zase podnětné a inspirativní diskusní příspěvky, jež vzešly z řad početného auditoria, zastoupeného jak kolegy-lingvisty, tak našimi studenty. Všem, kdo se živých a nezřídka až zapálených rokování účastnili, ale i těm, kdo si první ročník sympozia nechali ujít, bude určen sborník Jazyková situace na Moravě a ve Slezsku, jehož vydání organizátoři akce plánují na první čtvrtinu roku 2017.

Mgr. Jindřiška Svobodová, Ph.D.

Katedra bohemistiky

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého

tř. Svobody 26

771 80 Olomouc

jindriska.svobodova@upol.cz

SLAVIC LINGUISTIC SOCIETY A JEJÍ 11. VÝROČNÍ ZASEDÁNÍ V TORONTU

BOŽENA BEDNAŘÍKOVÁ

Slavic Linguistic Society (SLS) je lingvistická společnost, a jak vyplývá již z názvu, zaměřuje se na slovanské jazyky a na jejich systematický vědecký výzkum. Vědeckých společností je v lingvistickém světě více, ale tato má jistá specifika. Především se snaží propojit lingvistiku (slavistiku) evropskou a severoamerickou (ale chce dát prostor i lingvistům odjinud, např. z Asie). Dále poskytuje platformu pro velmi užitečný dialog: jednak mezi různými lingvistickými disciplínami, jednak mezi různými teoretickými přístupy ke zkoumání jazyka. Dalším, velmi přínosným specifikem je snaha vytvořit společnou mezinárodní komunitu vědců, výzkumných pracovníků a vysokoškolských učitelů, ale současně i jejich žáků, posluchačů slavisticky (lingvisticky) zaměřených studijních programů. Ve své otevřenosti vůči nejrozličnějším lingvistickým teoriím a v pokusu o společenství slavistů různého věku a různého zaměření se hlásí k odkazu Romana Jakobsona, vyjádřenému v jeho slavném citátu (spíše parafrázi na aforismus Publia Terentia Afera Homo sum...): „Linguista sum; linguistice nihil a me alienum esse puto.“

Tato snažení nacházejí svůj výraz v pořádání každoročních výročních konferencí. Na jednom takovém výročním setkání vlastně samotná slavistická společnost vznikla. Šlo o zasedání asociace učitelů slovanských jazyků (American Association of Teachers of Slavic and East European Languages) na Indiana University v Bloomingtonu v prosinci 2004. Prvním předsedou nově založené společnosti se stal Steven Franks z Indiana University. V současné době společnosti předsedá Joseph Schallert z University of Toronto. Od roku 2006 má Slavic Linguistic Society i svůj oficiální časopis, a to *The Journal of Slavic Linguistics*, který vychází dvakrát ročně. Jeho šéfredaktorem je již zmíněný Joseph Schallert.

Poslední výroční setkání společnosti Slavic Linguistic Society, a to již jedenácté, se konalo od 23. do 25. září 2016 v Torontu. Hostitelským pracovištěm byla Katedra slovanských jazyků a literatur torontské univerzity. Na konferenci zazněly tři plenární přednášky, jež předznamenalý široké a různorodé rozpětí slovanské jazykovědy. Tou první byla přednáška s názvem „How to Agree to Disagree? Complementizer Dis(agreement) with Coordinated Subjects“, již pronesla specialistka na minimalistickou syntax a syntax polštiny z University of Washington v Seattlu Barbara Citko. Druhou přednášku měl jeden z nejvýznamnějších znalců slovanské sociologie, dialektologie a historické lingvistiky Marc L. Greenberg z University of Kansas v Lawrence. Téma jeho přednášky bylo velmi aktuální, a to nejen z pohledu

lingvistického: „Slavs as Migrants: Mapping Prehistoric Language Variation“. Třetí přednáška zastoupila rozvíjející se směr kognitivně zaměřené lingvistiky, především gramatiky. Přednášku s názvem „Inflectional Systems and the Dynamical Organization of the Lexicon“ představila Andrea Sims z University of Ohio v Columbusu.

Další konferenční dny byly rozděleny do několika paralelních sekcí a workshopů. Česká lingvistika zde měla rovněž své zastoupení. Brněnskou lingvistiku reprezentovaly Anastasia Martinková (FF MU) s referátem „Анализ лингвосоциокультурного функционирования интернационального префиксоида анти- в российском коммуникативном пространстве“ (sekce Pragmatics) a Markéta Ziková (FF MU), která spolu s Tobiasem Scheerem (Nice) představila jejich společný výzkum pod názvem „Well-Formed Branching Onsets in Modern and Old Czech“ (sekce Corpus Linguistics). Díky Projektu na zahraniční mobilitu akademických pracovníků pro rok 2016 a podpoře vlastního pracoviště se mohla 11. výročního zasedání SLS v Torontu zúčastnit i zástupkyně lingvistiky olomoucké, a to Božena Bednaříková z katedry bohemistiky FF UP. Její příspěvek s názvem „Does Inflection Have the Power to Breach the Information Quality of News Reporting?“ byl zařazen do sekce Language in Media. Přednesený referát je výsledkem dílčího výzkumu v grantu IGA (432101901, hlavním řešitelem je Ondřej Bláha, katedra bohemistiky FF UP). Olomouckou stopou v Torontu je jistě i příspěvek Petera Kosty (Universität Potsdam), člena oborové rady doktorského studijního programu Český jazyk na FF UP v Olomouci, a to pod názvem „On Islands, WH-movement, NP-movement, Scrambling and the Problem of Labels within a Radical Minimalist Approach (in Slavic and Other Languages)“. Spolu s Liliou Schürcks (Universität Potsdam) uspořádal Peter Kosta i výborný workshop s názvem Discourse and Identity.

Škála konferenčních příspěvků a vystoupení na workshopech byla skutečně bohatá. Ve všech sekcích i na workshopech se setkávali vyučující se studenty (především postgraduálními) a velmi živě spolu všichni diskutovali. Myšlenka, s níž Slavic Linguistic Society vznikla, tak byla zcela naplněna. Můžeme se tedy již těšit na 12. výroční zasedání SLS, jež se bude konat v září 2017 v Ljublaně.

doc. PhDr. Božena Bednaříková, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
tř. Svobody 26
771 80 Olomouc
bozena.bednarikova@upol.cz

ODEŠEL VELKÝ PRŮVODCE JAZYKOVÝM
EVROPANSTVÍM – PROF. JIŘÍ MARVAN
(28. LEDEN 1936 – 13. DUBEN 2016)

FRANTIŠEK ČAJKA

Ve věku osmdesáti let nás 13. dubna 2016 po krátké nemoci opustil prof. PhDr. Jiří Marvan, Ph.D., významný český bohemista, slavista, baltista, evropeista, pedagog a popularizátor.

Jazykovědné (slavistické a bohemistické) zájmy Jiřího Marvana lze pozorovat již v době studií na ruském gymnáziu, v prostředí do značné míry ruskojazyčném, kde podstatná část výuky probíhala v ruštině (absolvoval v roce 1954). V tomto období se seznámil s pracemi členů pražského strukturalismu (B. Havránek, V. Skalička), které byly inspirativní pro jeho další zájem o studium filologie. Bylo tedy jen přirozené, že se jako pražský rodák přihlásil ke studiu na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Během studií bohemistiky a slavistiky s oborovým zaměřením na ukrajinštinu již byly jasně patrné kontury jeho badatelských zájmů. Během studia se Jiří Marvan seznámil s mnoha osobnostmi, které přímo či nepřímo ovlivnili jeho další badatelskou činnost. Byli to již zmínění Bohuslav Havránek (1893–1978) a zejména Vladimír Skalička (1909–1991), pod jejichž vlivem rozšířil od 2. ročníku své studijní zaměření i o bohemistiku.

Velmi silně byl ovlivněn pojetím jazyka v pracích členů poválečného Pražského lingvistického kroužku, především jazykovědce, literárního vědce a anglisty Bohumila Trnky (1895–1984) a lingvisty, anglisty a bohemisty Josefa Vachka (1909–1996). Zejména seznámení s teorií prožívání jazyka (theory of internalized language, erlebte Sprache), kterou propagoval B. Trnka, bylo pro jeho další pohledy na jazyk zcela zásadní.

Dalším důležitým krokem pro Jiřího Marvana bylo setkání s Pavlem Trostem (1907–1987). Významný baltista, lingvista, literární vědec, indoevropeista a „nádherná osobnost, která nemá nic společného s tímto světem“ (slovy Jiřího Marvana) inspirativním způsobem vzbudila jeho silný zájem zejména o baltistická témata.

Po absolvování FF UK v roce 1959 působil v oddělení pro dějiny českého jazyka Ústavu pro jazyk český ČSAV (1960–1963), kde se spolupodílel mj. na tvorbě akademického *Staročeského slovníku*. Jiří Marvan rád na tuto životní a pracovní etapu vzpomínal a v případě kolegů zejména na bohemistu a slavistu Igora Němce (1924–2005).

Z popudu Bohuslava Havránka vyučoval v rámci svého prvního zahraničního působení (1963–1967) jako lektor na švédských univerzitách v Uppsale (1963–1965, bohemistika; 1965–1967, bohemistika, slavistika a baltistika)

a Stockholmu (1965–1967, bohemistika, slavistika a baltistika). V roce 1965 obdržel titul Doktor filosofie.

Jedním z výsledků interní aspirantury na FF UK v oboru baltistika pod vedením profesora Pavla Trosta (1967–1968) byl materiál věnovaný popisu skloňování v litevštině. Monografické zpracování však bylo publikováno až v roce 1978 v USA.

Počátky exilového období jeho života jsou spojeny s univerzitním prostředím v USA, kde působil jako profesor slavistiky, baltistiky a rusistiky na univerzitách v Kalifornii, Oregonu či Pennsylvánii (1968–1972). Později v letech 1975–1976 působil jako hostující profesor na kalifornské univerzitě v Santa Barbaře. V tomto období života Jiřího Marvana na americké půdě bylo důležité setkání s koryfeem pražského strukturalismu Romanem Jakobsonem (1896–1982) (poprvé ovšem již na VI. mezinárodním sjezdu slavistů v Praze v roce 1968) a s jazykovědcem, literárním vědcem, slavistou A. V. Isačenkem (1910–1978).

Dalším kontinentem, zaslíbeným našemu oslavenci, se stala Austrálie. Na australské půdě působil zprvu jako profesor rusistiky a slavistiky na Monash University v Melbourne. Zde jako vedoucí oddělení vedl nejprve katedru ruského jazyka (1973–1982) a později katedru slavistiky (1982–1992), kterou roku 1982 založil. Záslouhou Jiřího Marvana zde vzniklo první slavistické pracoviště na této části jižní polokoule. Další kariérní postup byl však možný až po návratu do vlasti v roce 1991. V roce 2001 získal na Univerzitě Palackého v Olomouci titul Ph.D., a také se zde habilitoval. V roce 2006 obdržel na FF UK v Praze titul profesor.

V letech 1994–1997 působil jako velvyslanec České republiky v Řecku. Později se navrátil zpět do akademické sféry, a to jako pedagog působící na Západočeské univerzitě v Plzni (2000–2001), Univerzitě Karlově v Praze (2001–2016) a Univerzitě J. E. Purkyně v Ústí nad Labem (1999–2016)

Jiří Marvan z hlediska metodologického pokračoval v tradici pražského strukturalismu, jehož pojetí jazyka v mnohém doplňoval, rozvíjel a v některých případech i překračoval. Ve svých pracích zpracovával danou problematiku v pohledu synchronním i diachronním. Zabýval se tématy širokého záběru eurolingvistického, slavistického, baltistického a bohemistického. Věnoval se ovšem také i tématům subtilnějším, např. problematice mikrojazyků. Zvláštní poděkování patří prof. Marvanovi za propagaci často opomíjených jazykových průkopníků, např. Františka Skoryny (okolo 1490 – okolo 1551), Václava Jana Rosy (1620–1689) či lašského básníka a myslitele Óndry Lysohorského (1905–1989). Byl propagátorem nových, mnohdy netradičních a inovativních myšlenek. Centrálním motivem či námětem jeho novějších prací odborných i popularizačních je lingvoekologie, naznačená v pracích B. Trnky a formulovaná E. Haugenem (1972).

Z rozsáhlého díla uveďme alespoň některé knižně publikované práce z oboru slavistiky, bohemistiky a baltistiky, zpracované vždy s vědomím

širokého jazykového kontextu (zejména ve smyslu evropeistickém). Přehled rozsahem obsáhlých prací, které vyčerpávajícím způsobem zpracovávají danou problematiku a naznačují další směřování bádání, tvoří zejména *Prehistoric Slavic Contraction* (1979), *Milénium jazyka. Slovanská kontrakce a její český zdroj* (2000), dále *České stupňování* (1986), *České stupňování – slovanská podoba evropské univerzálie* (2008), *Cesty ke spisovné češtině – prvních tisíc let (800–1800)*. *Malý průvodce starší literaturou české jazykové mysli* (2003), *Brána jazykem otvíraná, aneb o češtině světové* (2004), *Introducing Europe to Europeans through Their Language. One Europe for Centuries – The Euro-Czech View* (2008), *Čeština tisíciletá. Zrod slovanského jazykového prostředí uprostřed Evropy* (2012), *Čeština – most k Evropě a k Evropanům* (2015).

Z prací věnovaných jednotlivým slovanským jazykům uvedme například *Pivničnoslov'janskij kontekst ukrajinskoji slovozmyny* (1983), *Belorussia and Its Books* (1986), *Quo vadis, lingua ucrainica?* (1990), *Na prahu slovenčiny* (1999). Z badatelské oblasti baltistické poukážeme alespoň na knihu *Modern Lithuanian Declension. A Study of Its Infrastructure* (1978). Důležitou složkou jeho díla je také činnost editorská a ediční, mezi jejíž výsledky můžeme zařadit např. vydání mluvnice V. J. Rosy (1983 a 1991) či četné editorské příspěvky.

Mimořádná jazyková erudice, dar jazyka a smysl pro „jazykové vtipno“ se odráží jak v četných popularizačních příspěvcích (například v časopise *Vesmír*), tak v jeho působení na poli pedagogickém. Není tajemstvím, že profesor Marvan patřil mezi oblíbené pedagogy s hojně navštěvovanými přednáškami.

Z řady čestných poct, jichž se Jiřímu Marvanovi dostalo v celém světě, uvedme alespoň Zlatý kříž prezidenta Polské republiky za zásluhy o polštinu (1991), dále byl oceněn Řádem velkoknížete Gediminase za zásluhy o litevštinu (1997), obdržel Výroční cenu Společnosti pro vědu a umění (Washington – Praha, 2002) a v roce 2005 získal 1. cenu rektora UJEP za knihu *Brána jazykem otvíraná*. V roce 1996 byl jmenován čestným občanem města Pireus (Řecko). Výrazem ocenění vědecké, pedagogické a organizační práce Jiřího Marvana v Austrálii bylo udělení řádného členství Australian Academy of the Humanities.

Odchodem prof. Jiřího Marvana ztratilo české akademické prostředí cennou vědeckou osobnost, významného vysokoškolského pedagoga a milého kolegu.

Slovanský ústav AV ČR, v. v. i.
Oddělení paleoslovenistiky
a byzantologie
Valentinská 1
110 00 Praha 1
cajka@slu.cas.cz

PhDr. František Čajka, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Pedagogická fakulta
Univerzita Jana Evangelisty Purkyně
České mládeže 8
400 86 Ústí nad Labem
frantisek.cajka@email.cz

Bohemica Olomucensia
Časopis pro bohemistická a mezioborová studia
Ročník 8 (2016)
Číslo 2 – Linguistica

Redakce:

prof. PhDr. Lubomír Machala, CSc. (vedoucí redaktor)
doc. Mgr. Erik Gilk, Ph.D.
doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.
Mgr. Martin Lukáš (tajemník redakce)

Redaktor čísla: Karel Komárek

Technické zpracování: Bc. Lucie Semianová
Korektury: Bc. Martina Víchová
Návrh obálky: Mgr. Martina Šviráková
Návrh sazby: Bc. Vojtěch Smutný

Příspěvky prošly dvojím anonymním recenzním řízením.

Vydala Univerzita Palackého v Olomouci,
Filozofická fakulta
Křížkovského 10
771 47 Olomouc

Vydavatelství Filozofické fakulty UP

www.vff.upol.cz

vff@upol.cz

Vytiskl PAPÍRTISK, s. r. o.
Chválkovická 223/5
779 00 Olomouc

Adresa redakce:

Katedra bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci
Křížkovského 10, 771 47 Olomouc
tel. 585 633 177
e-mail: martin.lukas@upol.cz

Olomouc 2016

MK ČR E 18600
ISSN 1803-876X
Vychází 2krát ročně